

NAPÚT

222+4. szám - Szívem, te szívem III

„A szélességet az ég derekán keresztül
méltán nevezhetjük tehát Napútnak”

(Fazekas Mihály)

B2-páholy

A halottnak sokféle lelke lehet, ült az éjszakában, a halott sokféle formában és lényben újjászülethet, vagy sem, talán szándék lehet ebben, legalább annyira szándéktalanság, töprengett céltalanul a csillagok alatt, lehet, hogy a halállal nem ér véget az élet, és a szájához emelte sokadszorra a poharát, csak annyi bizonyos, hogy én most itt vagyok, és én itt most élek, ha az élet nem illúzió, nem álmom, ahogy Calderón mondja, de hát, mit lehet biztosan tudni azon felül, hogy semmit sem tudunk biztosan. Ez nyilvánvalóan vetette föl a kérdést benne, egyúttal a méltatlankodást, jó-jó, elszámolunk a halottal, megelőlegezünk neki soha nem bizonyítható további létezéseket, de mi lesz az élővel, aki az egyetlen, nem megelőlegezett, hanem élni kénytelen létében szembe kell nézzen a halállal. Az még nem lenne nagy ügy, szembenézni a halállal, mert a halál, mint olyan, kurvára általános fogalom, és nem több a gondolkodásban, ahogy az élet is az, meg a sok egyéb élethordalék, múlt, jelen, jövő, sors... De mi van a más halálával! Elgondolta, egy nyomorult kórház nyomorult alagsorában fekszik most a bátyja, férfikora delén (ami innentől az élete végstációját jelenti), hanyatt, békén és hidegen, talán mosolyogva, talán mosolytalanul, ahogy mindegy is már. Az anyja bent alszik a házban, aludnia kell, mert hatalmas injekciókat szúrtak belé az orvosok, nyilván megbolondulás, összeroppanás – ezzel tehát az ébrenlét ellen. Nincs bátyád, fiam!

A barát váratlanul állított be hozzá, el kell vigyelek valahova, mondta mosolytalanul, és ő beült az autóba, és elindultak a sötét nyári éjszaka felé. Nem kérdezett semmit, bár nem értett semmit sem. Azt gondolta, de aztán az is szertefoszlott benne, hogy valami tréfa ez a barátok részéről, aki várják őket valahol, meglepetéssel, piálnak és zabálnak és hatalmasakat röhögnek reggelig. Túl sokáig tartott az út. Szülővárosa felé közeledve fölerősödött benne a gyanú, nagy baj van. Amikor a házuk előtt megállt az autó, már nem volt kérdése. A barát köszönés nélkül továbbhajtott. Állt a kapuban. Már csak az volt a kérdés, ki halt meg az otthoniak közül. Az anyja, a gyerekeivel ott időző felesége, vagy a lányai közül valamelyik. A házból a felesége lépett ki, zöld bermudában – együtt vették még amerikában az előző nyáron –, ő és a lányok kiestek, vélte a ruházattól. A felesége sem árult el neki semmit hazautazása miéértjéről, maga elé engedte a házba. A konyhában az anyja ült, feketében, összeroskadtan, nézett rá, mint egy ismeretlenre. Nem sírt, később megértette, az ő várása közben fogytak el a könnyei. Nincs bátyád, fiam, mondta.

Hogy mi történt attól a pillanattól fogva, arra csak homályosan tudott visszaemlékezni. Mintha mentő, mintha orvosok, mintha jajveszékelés a ház felől, mintha bor, mintha emberek, mintha üres udvar és sötét kert. Ült a csillagok alatt, pár összefüggéstelen mondat a halálról és a halotról és a halál utáni életről. És tovább már nem tudott gondolkodni, érezni sem, létben benne lenni sem. Ami egyedül a tudatáig hatolt, az az életét onnantól örök bizonytalanságba taszító akkori döntése. *Hátat fordítok az Istennek.*

Zalán Tibor

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

222+4

A Cédrus Művészeti Alapítvány kiadványa.

Főszerkesztő: **Szondi György**. Szerkesztik: **Babics Imre** (vers), **Boldogh Dezső** (Forráskút),
Csáji László Koppány (Völjtjelel), **Halmi Tamás** (kritika, tanulmány),
Hegyi Botos Attila (honlapgazda, főszerkesztő-helyettes), **Kovács Katáng Ferenc** (dráma, interjú),
Prágai Tamás (örökös szerkesztő), **Suhai Pál** (Levélfű), **Szondi Bence** (tördelés),
Szondi Eszter (dokumentumgazda), **Toót-Holló Tamás** (próza), **Wehner Tibor** (művészet).
Alapította: **Masszi Péter**. Lapterv: **Gosztola Gábor**.

Szerkesztőség: 1136 Budapest, Pannónia u. 6.

Teléfono: (30) 511-3762 • E-mail: szongy@gmail.com • Honlap: www.naputonline.hu

A Cédrus Művészeti Alapítvány adószáma: 18110661-2-41

Nyomdai kivitelezés: Érdi Rózsa Nyomda.

B2-páholy

Zalán Tibor tárcája (borítóbelső)

Ragyogó füveiben a síkság úrnője

Willigis Jäger: Egy egyetemes misztika felé (A Transl ^{IRE} csoport fordítása)	3
Enhéduanna himnuszi (Balogi Virág fordítása)	9
Gószái Csandi: Hogy találsz meg Őt szívem? Ismeretlen bengáli szerző: A szeretet folyója (Páll Ibolya fordításai)	13
Csaitanja Maháprabhu: A tanítás nyolc verse (Dzsaja fordítása)	14
Bangha Imre: A Krisna-bhakti irodalom aranykora	16
Halmi Tamás: Pénelopé hajója	35
Saan Rabbya Qud: Levél Assen av Boqraq (Dukay Barnabás fordítása)	37
Csáji László Koppány: Az Úr szeretett virágai – szüfi népdalok?	38
Domokos Johanna: „A BÉKE az új rezgés”	48

Kaput nyitva

Szathmári Botond: Köztes lét és halottkultusz Tibetben	61
Buji Ferenc: „Felszámolva szavaim, gondolataim” (három fordításmeditáció)	98
Csong An Szunim – Omkára: A tiszta tudat elérése a jóga és a zen útján	103
Lovász Irén dalszövegei	111
Daróczi Anikó Judit: Tükrötzetések: „Látom magas trónusomból...” – „Cave, cave, dominus videt”	116

Szívemben föld és ég

Jász Attila: Teremtésváltozatok	131
Henri Gamma: Kun Imre szobrász fénydicsérete	134
Domokos András: Concordia	136
Keserű Katalin: Misztikáról és képzőművészetről, (Nagy) Kovács Mária szobrai kapcsán	139
Hegyi Botos Attila: Lótusz és papirusz	151
Tau Attila: „Az első sugarak látványa földre döntötte az Ég felé torlaszkodó óriást...”	154
Diane Sippl: Avi Roth coffeograph® médiámáról	156

Turai Laura versei	159
Ludvig Károly: A gyógyító retabló	165
Aaron Kent versei (A Transl ^{IRE} csoport fordításai)	176
Molnár György: „Van egy színház, végtelen és mibennünk lakik”	182

Ki tanít rózsát nyilni

Hegedűs Gyöngyi versprózája	189
Halmi Tamás: Ki tanít rózsát nyilni?	190
Baka Györgyi versei	192
Marcus Kracht: Az alázat iskolája (Dörögdi József fordítása)	195
Dukay Barnabás: „...szeressétek egymást...”	209
Ka Honua Pa'a: A boldogság gyakorlati elérési lehetőségeiről	210
Domokos Johanna: A szív börtöne	213
G. Komoróczy Emőke: Ablaknyitás különböző égtájakra	219

Életrajzi adatok	225
----------------------------	-----

Illusztráció

Ázbej Kristóf mandalái	15, 34, 80, 153, 155, 208, 212, hátsó borítóbelső
----------------------------------	--

Mellékletek

Rámacsandra Róddam: Déví-bhakti-taranginí (Rideg Zsófia fordítása)	
Dettre Gábor műfordítás-meditáció: Nyugvó napban. Japán halálversek	

**A két melléklet s a teljes lapszám maga
színes illusztrációkkal olvasható
a naputonline.hu portálon.**

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

222 + 4

Szívem, te szívem III

*Szíve, ti szíveim! Öt éven át sikerült közös fókuszban tartani szerzőinkkel egy olyan témát, mely világunkban egyre inkább a láthatatlan téré, bár az örök időé. Aki ebben tartózkodik, annak ez teljesen természetes. Köszönöm minden szerzőnek, hogy hitével kísért, szolgált és megáldotta a három kiadványt (2020/6, 222+3, és a jelen kiadvány), mely a (női) misztika egyéni, közösségi lelki, művészi, kutatói mélységeivel foglalkozott. Olvasóinknak szeretettel ajánlom e számot, hisz: „Benned ég az Ég, / s minden elég, mi rég. / Hisz Ő régivel nem tehet semmit, mert elég. / Szemetek látni fog égi tüzet, / ha kiég bennetek minden rég. / Különben elégték – s az nem elég. / A földi tűz csak földből lehet, / csak földet ehet. / Az égi el nem ég, hisz Ég. / Tüzet hordozni, hozni, nagy tiszt. / Tisztulnotok kell, mert másképp nem lehet. / A FÉNY, mit lehozatok, oly csodálatos!” (az *angyal válaszol*, 147. o.)*

Domokos Johanna

A lapszámborító rajza
Cakó Ferenc homokalkotása.

Willigis Jäger

Egy egyetemes misztika felé

A vallásosságnak három szintje van minden teista vallásban. Ezeket Friedrich von Hügel intézményinek, intellektuálisnak és misztikusnak nevezi.

Az első, vagyis az intézményi szinten Isten áll a középpontban, mint teremtő és mindenható uralkodó, akinek engedelmeskedni kell. Ő dönt jóról és rosszról. Dicsérettel, köszönettel és fohással fordulunk hozzá. Segítőket, megváltókat küld a bűnös emberiséghez. A jó viselkedésért mennyországba jutással vagy jó reinkarnációval jutalmaz, a rossz viselkedésért büntetés vagy akár a pokol jár.

A második, azaz intellektuális szinten a szentírási szövegek értelmezésére, avagy a képeken való meditációra kerül a hangsúly. Imák aktiválják az elmét, a memóriát, az akaratot és az érzéseket. Az emberek még az ego tevékenységén és a személyes területen belül maradnak. A teológiai megfontolások is ehhez a szinthez tartoznak. A teológia, a teodícea, a filozófia és a metafizika fogalmakat és elképzeléseket alkot erről a valóságról, és racionális-személyes szinten fejezi ki őket. Az ember azért gondolkodó lény, hogy elméjét bevonva tudást fogalmazzon meg az ősválóságról.

A harmadik, azaz a misztikus szinten minden ego-erő elcsendesítése és minden ego-tevékenység visszavonása történik. Az egónak csendben kell maradnia, hogy megjelenhessen az, amit a misztika valódi természetünknek nevez. Jézus Isten országának nevezi: „Isten országa ti bennetek van”. Azt mondja Nikodémusnak, hogy „az embernek újjá kell születnie”, és meg kell tapasztalnia a második születést, ahhoz, hogy olyan életet nyerjen el, amely az értelmén túl van. Nada, unio mystica, istenség, Brahman, vagy ahogy Sákjamuni Buddha nevezi, maga az Üresség ez. Imitt az intellektuális és pszichológiai erők visszavonulnak, hogy a nem-kettős valóság megtapasztalható legyen. Bárki, aki áttör erre a szintre, megtapasztalja a valódi valóságot, amely túlmutat minden racionális és személyes képességen, és egy teljesen más és új szintű felismerést közvetít. Ez minden vallás célja. Sajnos sokan megrekednek a vallás racionális, gyakran gyerekes felfogásában. Ez a harmadik szint meghaladja az összes vallás hitvallását, és ha az utat valóban a végéig követjük, akkor minden vallásban ugyanoda jutunk el.

A kontempláció ösvénye

A keresztény kontempláció (avagy elmélyülés) az a nyugati misztikus út, amely megtapasztalhatóvá teszi a végső valóságot a magunkba való elmélyülés által.

A „kontempláció” fogalma a latin *contemplari* szóból ered, ami annyit jelent, hogy „nézni”. A fogalomnak nincs egységesen meghatározott jelentése a keresztény irodalomban. Olykor abban az értelemben használjuk, mint meditáció vagy szemlélet; vagyis amikor bizonyos tartalmakon elmélkedünk, legyen az egy kinyilatkoztatás, kép vagy elképzelés. De ezzel a fogalommal fejezzük ki a nem tárgyra összpontosuló imádkozást is, amiről a most következőkben szó

lesz. Az elmélyülés ebben az értelemben nem egy bizonyos tartalomra vonatkozik, hanem a megtapasztalásnak azon állapotára, mely a napközbeni, aktív tudatunk mögött szunnyad.

A kontemplációnak az a célja, hogy figyelmünket befelé fordítsuk, és intellektuális képességeinken felül megtapasztaljuk magunkban és a teremtett világban az istenit. Ezen az úton négy jelentősebb állomás van, melyek azonban a gyakorlatban egymással keverednek:

1. az imádkozás gyakorlata mint a kontemplációhoz vezető út,
2. az önnön valónk észlelése – a nyugalom imája,
3. a megvilágosodás megtapasztalása,
4. a megvilágosodás tapasztalatának megszemélyesítése.

Az első két állomást szinte bárki elérheti gyakorlat által. Ezek mély belső nyugalom állapotába vezetnek el minket és a béke érzetét nyújtják. A keresztény hagyományban ezt a „nyugalom imájának” nevezzük, amit Isten jelenlétébe való egyszerű belemerülésként élünk meg. Az ember a saját mélységébe tekint, ami mindig Isten mélységével azonos. A „nyugalom imájának” van egy, a személyiséget erősen átformáló hatása is. Azonban itt még nem beszélhetünk misztikus állapotról, ugyanis az majd csak a harmadik és negyedik állomáson következik be. Ezt a misztikus állapotot nem lehet akarattal megélni, hanem sok gyakorlaton keresztül vezet el hozzá az út. Csak akkor jön el, amikor a bennünk lévő értelem, az emlékezés és az akarat lenyugszik. Minden mentális erő passzív lesz; elfeledkezünk mindenféle vallási képről, látomásról, belső beszédéről, jámbor gondolatról, elragadtatásról. Pontoszi Evagriosz azt írja *Az imádságról* című értekezésében, hogy csak akkor lehet eggyé válni Istennel, ha képesek vagyunk elengedni minden elképzelést és gondolatot. Keresztes Szent János, a nagy spanyol misztikus szintén azt emelte ki, hogy hagyjunk hátra minden képi és gondolati dolgot. Egy hegycsúcs megmászásához hasonlítja azt az áttörést, ami elvezet minket egy nem-rationális tudattérbe, amit nadának, azaz semminek nevez. Hade-wijch van Antwerpen a következő szavakkal írta le ezt az élményt: „Amikor a lélek egyedül marad a part nélküli örökkévalóságban, kitágulva és megváltva az egység által, ami őt magába fogadta, akkor előtte feltárul valami egyszerű: a kimondhatatlan, a tiszta és meztelen semmi.”

A kontemplatív ima 7 lépése

– Willigis Jäger ajánlása szerint –

1. Keress egy helyet, ahol zavar-talanul lehetsz egy ideig.
2. Hunyd be szemed, ülj egyenes, de feszültségmentes testtartásban.
3. Ismételd magadban egy szeretettel teli szót (pl. Jézus, szalom/béke vagy a neved).
4. Töltsd fel a szót leghőbb szeretettel, odaadással.
5. Ha elterelődik a figyelmed, mindig térj vissza a fókuszszavadra.
6. Tartsd ki ezt a gyakorlatot naponta legalább 20 percig.
7. Olykor végezd ezt a kontemplatív gyakorlatot a mindennapok közepette is.

Aki belépést nyer ebbe a térbe, az ráeszmél valódi lényére, amit a keresztények isteninek neveznek. Ezt az egységet egyidősnek tartják Istennel, időtlen életnek. Legmélyebb lényünknek nincs életkora. Időtlen, mint Isten maga. Akkor születünk újjá, amikor ezt az időtlen létezését megtapasztaljuk.

A zen útja

A zen a *zenna* szó rövidítése. A *zenna* a kínai *csan* szó japán olvasata, ami a szanszkrit *dhjána* szónak az átvétele, és a szellem fókuszálását, illetve elmélyülést jelent.

A zen Kínában jött létre a taoizmussal való találkozás során a Kr. u. 6. és 7. században. A nem-kettősség élményére való törekvésben a zen szerint haszontalanok az írások és a vallási gyakorlatok. A ráébredéshez csakis a *zazen*, vagyis az elmélyüléssel töltött idő vezethet el minket.

A zent a következő négy állítással foglalhatjuk össze:

1. A zen az ortodox tanításokon kívül álló, egyedi hagyomány.
2. Független a szent írásoktól.
3. Közvetlenül az emberi szívre hat.
4. A zen önmagunk lényegének a szemlélése.

Az első beszámolót erről a szavak nélküli tanításról Buddha legendás kecselyű-hegyi történetében találjuk. Buddha a hallgatósága előtt egy szál virágot emelt némán a magasba. Mindenki értetlenül nézett rá, csak tanítványa, Mahákásjapa mosolyodott el és fogta fel Buddha szótlán tanításának lényegét.

A zen nem hitvallás, hanem ráébredés a valóságra. A zen nem buddhista vallás. A legrégebben íródott zen szövegek, mint a *Shinjin-mei* (magyar átírással: *Hszin-hszin-ming*)* és a *Sódóka* nem győzik ezt hangsúlyozni. „A legmagasabb út nem nehéz, ha abbahagyod a válogatást... a legkisebb különbségtétel is akkora távolságot eredményez, mint ami az ég és a föld között van... Minél több a szó és gondolat, annál távolabb kerülünk a valóságtól” (*Hszin-hszin-ming*). Vagy ahogyan Daiioi Kokushi zenről írt szövegében olvashatjuk: „Ó, ti kedves és nagyrabecsült barátaim, kik itt most összegyűltetek: ha arra vágyódtok, hogy meghalljátok a dharma dörgő hangját, adjátok fel szavaitokat, üresítsétek ki a gondolataitokat, és akkor eljuttok oda, hogy felismerjétek az egyetemes létet.”

Tisztítsátok ki a gondolataitokat. Az üresség az, ami mindennel kommunikál. Nem a formák kommunikálnak egymással, hanem a lények nem-szubsztanciális háttere. Ez hozza létre az egység mindenre kiterjedő tapasztalatát, amelyből az általános szeretet fakad. A szeretet a valóság alapszerkezete. De ez a kijelentés mégis csak kép és példabeszéd. Ez még mindig analógiája annak, ami valóság, és végső soron inkább különbözik a valóságtól, mint hasonlít. Az üresség a mi és minden dolog legmélyebb lényege. Az időtlenség az időbeliségben táruul fel.

D. T. Suzuki zen mester egyik írásában ezt nyilatkozta: „A kereszténységről azt mondhatjuk, hogy monoteista, a Védántáról pedig, hogy panteista, de ezek nem állíthatóak a zenről. A zen se nem monoteista, se nem panteista, csak

* Magyarul I. 鑑智僧璨 Jianzhi Sengcan (529–613): 信心銘 Xinxinming (Bízz a szívben), terebess.hu

gúnyolódik az ilyen címkéken. Ezért a zenben nincs is olyan tárgy, amelyre az elmét irányítani kellene. A zen egy lebegő felhő az égen, semmilyen csavar nem rögzíti, semmilyen kötél nem tartja... A zen szabadnak és gondtalannak akarja látni az elménket. Maga az egység és a mindenség gondolata is gátló blokk és fojtogató csapda, amely veszélyezteti a szellem eredeti szabadságát.” (Idézve Dumoulin *Geschichte des Zen-Buddhismus* című műve 3. oldaláról.)

Máshol Suzuki zen mester ezt írja: „Amennyire én látom, a keresztény tapasztalat ugyanezt tanítja; a buddhista »elképzelhetetlen« magának az isteni kinyilatkoztatásnak felel meg, ami természetfeletti, túlmutat az elmén, és teljesen meghaladja az ember gondolkodási képességet. Nem fogjuk megérteni ezt a kinyilatkoztatást, amíg le nem dobjuk elménk és logikánk bilincseit. Isten soha nem fogja kinyilatkoztatni magát a racionális eszmékkel teli elméknek, nem azért, mert idegenkedik a racionális megértéstől, hanem mert egyszerűen túl van ezen a megértésen. A kinyilatkoztatás azonban csak akkor fog megtörténni, ha az emberi elme belefáradt önmagába, és feladta minden énjét és a különbözőség minden elképzelését” (*Visionen* folyóirat, 1993. március, 42. o.).

A zennek természeténél fogva semmi köze a valláshoz. Inkább a létezés meghatározhatatlan és közvetíthetetlen gyökere, amelyet csak az egyén maga tapasztalhat meg. Minden névtől mentes. A vallások ebből a tapasztalatból fakadnak, amit az emberek az emberiség történelmében szereztek. Ebben az értelemben a zen nem vallási hagyomány vagy buddhista vallás. Ez minden létező ősi tapasztalata, amelyet sok bölcs ember megtapasztalt, és különböző neveket kapott. Ez valódi természetünk tapasztalatainak aktualizálása, amely minden emberben, minden pillanatban jelen van. És így nincs buddhista zen és keresztény zen sem. Talán vannak zen mesterek, akik buddhisták, és zen mesterek, akik keresztények. A zent magát azonban vallása nem befolyásolja. Ezért az a törekvésem, hogy a zent a maga eredetére vezessem vissza.

Ami a misztikus utakban közös

Egy japán zen központban eltöltött hosszabb tartózkodásom alatt megértettem, hogy minden vallás spirituális útja ugyanazt az alapvető struktúrát követi. Emberként alapvető adottságaink vannak, amelyek mindannyiunkban közősek. Ezek közül az egyik az, hogy képesek vagyunk megtapasztalni minden létezőnek a hátterét. Az odavezető út legfontosabb lépése megköveteli, hogy mindennapi tudatosságunkat elhallgattassuk, hogy felszabadítsuk szellemünket az ego szorításából. Ha sikerül az egóval való azonosulásunkat feloldani, akkor a tudatosság egy olyan tere nyílik meg előttünk, amelyben megtapasztaljuk minden létező egységét.

Különböző módon érhetünk el ebbe a transzperszonális tudati térbe, amelyek közül kettő valószínűleg az összes spirituális út legáltalánosabb alapformája. Általában a tudat egységesítéseként és a tudat kiüresedéseként szokták jellemezni. Alapjában véve mindkettőnek egy a célja: visszafogni az ént, hogy valódi természetünk megmutatkozhasson. Hadd idézzem azt a kis történetet, amely az istennő azon tanítványáról szól, aki mindenáron meg akarta pillantani a templomban az istennő fátyollal eltakart arcát. Úgy tartották, hogy aki megpillantja őt, annak meg kell halnia. A tanítvány eltökélten azt mondta magában: „Inkább meghalok, mintsem örökké gyötörjön a vágy, hogy megpillantsam az

istennő arcát.” Elment a templomba, és fellebbentette a fátylat. És mit látott? Önmagát, önmaga valódi természetét, amely az én fátyla mögött volt elrejtve. A spirituális utak csak egy dologról szólnak: az én fátyla mögé tekinteni. A két említett alapvető struktúrának pontosan ez a célja.

Az első alapvető forma a tudat egyesítése vagy a tudat összegyűjtése fókusz segítségével. Ekkor minden erő a tudatosság tartalmára összpontosul. Ez lehet a saját lélegzetvételünk, egy folyamatosan ismétlődő szó, egy koan, egy mantra vagy egy hang. Például olyan sokáig gyakoroljuk a lélegzetvételt, míg a megfigyelő és a lélegzet eggyé válik. Ha ez tényleg megtörténik, a megismerés egy új szintje nyílik meg.

Ez a gyakorlat az ego szintjének visszahúzóódásához és a mély belső összpontosításhoz vezet. A tudat mentesül az érzelmektől, gondolatoktól és félelmektől. A keresztény misztika ezt a „nyugalom imájának” nevezi, mint ahogy ez már korábban említve volt, a zen pedig „szamádhinak” hívja ezt az állapotot. A cél azonban az üresség, a semmi, Keresztes Szent János nadájának a megtapasztalása. Azonban ez a semmi valójában nem semmi. Ez az erő, amiből minden árad.

A spirituális utak második formája a tudat kiürítése. Itt a tudat nem reagálóvá tételére törekszünk. A tudat teljesen éber, de nem köti le magát semmihez. A gyakorló mindent hagy tovaszállni, ami történik, és a tudata egyre inkább olyan tükörré válik, ami mindent visszatükröz, de nem azonosul semmivel.

Az éber figyelemről szól. Nem valaminek a megfigyeléséről, hanem a tiszta jelenlétről. A tudat önmagát figyeli meg. A zenben ezt a gyakorlatot *sikantazának* nevezik, ami szó szerint „csak ülni”, s mely a lélek legnagyobb nyugalomban történő megfigyelését jelenti. A taoizmusban *vu vejnek* hívják, ez a tétlenség, szándék nélküli jelenlét. A tibetiek nagy pecsétnek hívják, avagy szanszkritül *mahamudrának*. A *tudatlanság felhője* című keresztény kontemplációban a „meztelen létezésbe történő nézésként” említik. Keresztes Szent János ezt „tiszta figyelemnek” nevezi.

Mindkét gyakorlatfajta a megfontolt, nem automatikusan működő tudat eléréséhez vezet, hogy ne terelődjön el figyelmünk, és ne foglalkozzunk állandóan új tartalmakkal. Az itt és most megfigyelése megnyitja az utat a csend, a messzeség és a végtelen felé. Így megtapasztalhatjuk a nem-kettősséget, az „ellentétek egybeesését”, ahogyan ezt cusai Miklós (Nikolaus von Kues) keresztény misztikus nevezte. Az én és te, alany és tárgy, igaz vagy hamis kettős megkülönböztetések mind feloldódnak egy mély megtapasztalásban. Az én beleolvad a létbe, a nem-kettősségbe. Ez az igazi misztikus megtapasztalás, az *unio mystica*. Itt nincs többé vallás, mert a megtapasztalás transzkonfesszionális, transzperszonális, nem-kettős, és minden elképzelésen túlmutat. Itt minden istenkép feloldódik. Ez a nada, a semmi. A zenben ezt az állapotot ürességnek nevezik. Ez minden létezésnek az alapvető hátterét jelenti, és így minden dolog legmélyebb lényegét. Aki ezt megtapasztalta, az a „valóságos valóságot” fogja megélni, és ezt az állapotot hatalmasabbnak és átfogóbbnak fogja látni, mint bármely racionálisan és érzékszervekkel érzékelhető dolgot. Ebből a megtapasztalásból születik meg az egység mindenre kiható élménye, amely az egyetemes szeretet alapja.

A TRANSL^{KRE} csoport fordítása (Bozsik Boglárka, Cebula Ágnes Karolina, Kalláné Jakus Melinda, Kreisch Beatrix, Móricz Gréta, Schüszler Olívia)

Sara Berti: Újjászületés: az ember és a fénix (Lagosanto, bronzszobor)

Enheduanna¹ himnuszai

Himnusz Dumuzi király² badtibirai szentélyéhez,
melyet Emushnak is hívnak

Ó, szent templom, minek ragyogó füveiben
a síkság úrnője, Inanna fürösztí magát!
Virágok mosdatják falaid, Emush,
mit nyájak őrizője, alvilág pásztora
emelt, hogy ragyogj az ég felé.
Urad a síkság dühödt arszlánja,
Inanna, a szép keblű párja,
Dumuzi, ki hitvese gyémántja.
Ő emelte e fényes szentélyt,
s trónját ide helyezte, ó, Badtibira.

(Tíz sor Dumuzi Badtibira sztyeppéin álló szentélyéhez.)

Himnusz Ningishzida gishbandai szentélyéhez³

Hegy ölében megbúvó ős-bús szentély,
míves kezek érintése rajtad, ó, rőt rettenet, Gishbanda!
Kőanya méhe, rémisztő barlang, mit, ha tud, kerül, ki él.
Iszony hálózza, ki utadra lép,
csapdába hull, örök sötétség foglya.
Bósz falad a Napot magára vonja,
vörös fényben füröszt a hajnali ég.
Ningishzida itt az úr, az ében hajú,
a tiszta kezű ég Istennő – Inanna papja.
Ő emelte e szent helyet, hogy trónját ide helyezze.

(Tíz sor Ningishzida gishbandai szentélyéhez.)

¹ Akkád hercegnő, főpapnő és himnuszalköltő. Az első költő a világirodalomban, akinek neve versei alatt fennmaradt.

² Dumuzi: sumer halandóból lett istenség, Inanna férje, a pásztrok védelmezője és a vegetáció, valamint a termékenység istene, aki az év felét az alvilágban töltötte.

³ Ningishzida: az alvilág, a háború és a vegetáció istensége mezopotámia területén. Dumuzihoz hasonlóan az év egy részét az alvilágban töltötte. Gishbanda: földrajzi név, Ur városától nem messze

Himnusz Inannához

(Szemelvények Enhéduanna Inannához írt himnuszából
Jane Hirshfield fordítása nyomán.⁴)

Minden erők úrnője,
fénynek hordozója,
te ragyogó,
kit ég és föld imád,
a legfelsőbb isten papnője,
ki büszkén hordod koronád,
Úrnőm, te őrizője
mindennek, mi nagyszerű!
Kezedben tartod a hét erőt:
a lét minden hatalmát
fűzted ujjaid köré,
összefontál minden erőt,
s most kebledre tűzted,
mint egy drágakövet.

.....

Mint égi fenevad,
méreggel szántottad fel a tájat –
feldúltad a föld minden szegletét
nagy viharozván.
Mi zöld volt, túl nem élt.
A hegyből ár zúdult alá:
Te voltál, Inanna,
égen s földön legnagyobb.
Úrnőm, sárkányt lovagolván
záporoztad tüzes nyilaid a népre,
mert a leghatalmasabb így határozott,
az ő szavát követte
a szertartások úrhölgye,
hasonlóra ő maga nem gondolhatott.

.....

⁴ Forrás: *Women in Praise of the Sacred* (Harper Collins Publishers, 1994), szerkesztette: Jane Hirshfield, aki kortárs amerikai költő, esszéíró és műfordító, az Amerikai Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja, egyetemi tanár.

A harcmezőn,
a csatában
tiéd az utolsó szó,
ó, szárnyas Úrnő,
ki felülről tekintesz
a tájra.
Pusztító vagy
pusztító viharban,
égzengés,
ha zeng az ég,
villámlásban villámot szórsz,
te vagy a szélben az üvöltés.
Lábad soha meg nem pihen.
Sóhajok lantját magaddal viszed,
ujjaiddal a gyász dalát pengeted.

.....

Neked áldoztam,
amint először betettem
lábam a szentélybe,
én, Enhéduanna,
a főpapnő,
szertartást vezettem,
neveddel ajkamon,
s most itt vagyok elűzve,
leprások között.
Mondják, nappal van,
ám a világosság elkerül.
Fényre árny borul,
homokvihar dúl.
Ékes ajkam összeszorul,
szépségem, bájam porba hull.

.....

Mit egykor Nannának zengtek,
 zengjenek hozzád:
 Hogy végtelen vagy mint az ég,
 hallassék!
 Hogy hatalmas vagy, mint a föld,
 hallassék!
 Hogy eltiporsz minden ellenszegülőt,
 hallassék!
 Hogy hangoddal szántod a tájat,
 hallassék!
 Hogy haragod a nép fejére szórod,
 hallassék!
 Hogy aztán tetemüket elfalod,
 hallassék!
 Hogy szemed rájuk emeled,
 hallassék!
 Hogy szemed villámokat szór,
 hallassék!
 Hogy diadalmas vagy,
 hallassék!
 Hogy mindezt Nannáról nem,
 csak rólad mondhatják –
 mert ez a te hatalmasságod.
 Egyedül te vagy a Fenséges!

.....

Ó, Úrnóm,
 égnek imádottja,
 dühödről csak igazat szóltam.
 Most, hogy papnője
 helyére visszakerült,
 Inanna szíve megbékült.
 Dicsőséges nap ez,
 a papnő szép kelmékben,
 talpig ünneplőben,
 női ragyogásban,
 akár a felkelő Hold fénye.
 Ahol kellett, az istenek
 illően megjelentek,
 az ég kapuja tárva üdvözöl.
 Dicsőség a hatalmas pusztítónak,
 Úrnőmnek, a szépségesnek!
 Dicsőség Inannának!

Balogi Virág fordítása

Gószái Csandi

Hogy találod meg Őt, szívem?

Ó, szívem!
Hogy találod meg Őt, a Mindenekfelettlevőt?
Kinek hetedhét határon túl van otthona?
Ő a titkos szobában van,
minek nincs ajtaja,
sem a Nap, sem a Hold
nem léphet be rajta.
Saját fényével világítja át
a szív templomában e szobát.
Keze nincs, mégis fog,
szeme nincs, mégis lát,
Lába nincs, mégis jár.
Mindenhova eltalál.
Gószái Csandi szól:
Hej, te bolond eszem!
Abban a szobában te nem jártál sosem!

Ismeretlen bengáli szerző

A szeretet folyója

Ó, barátom!
Bár merülhetnék folyójába az igaz szeretetnek!
Hányszor próbáltam, szívemből vágytam,
de utamat állta a halálfélelem.
Most bolyongok partról partra,
helyemet nem találva.
Lótusz nyílik a víz közepén,
vajon mennyi mézzel telve?
A méz titkát a méh ismeri,
míg a darázs nem is sejti.
Csandidász és Rodzsokini
az igaz szeretet ragyogásában összeolvadva
együtt lépték át a Halál kapuját!
Ki az, ki őket követni tudná?

Páll Ibolya fordításai

Csaitanja Maháprabhu
A tanítás nyolc verse

1.

Szívünk tükrét megtisztító,
a létezés erdőtüzét kioltó,
lótuszvirágot holdfényvel nyitogató,
bölcsséggel tápláló,
tenger örömet árasztó,
lépteinket nektárözönnel áldó,
lelkeket szentségben fürösztő,
Úr Krisna, hódolat szent neveidnek!

2.

Neveid számtalan alakban
őrzik szent erőd.
Rajtuk nem fog az idő
– örökké fennmaradnak.
Végtelen kegyelmedet rám hinted, ó, Istenem,
Balsorsomra mégsem ébred bennem odaadó szeretet.

3.

Mint a fűszál, oly szerényen, akár a fa, türelmesen,
alázattal, tisztelettel,
dicsérd Urad énekeddel!

4.

Sem vagyont, sem híveket, sem szeretőt,
sem hírnevet, Világ Ura, én nem kérek.
Vágyam születésről születésre:
csak önzetlenül szolgálni téged!

5.

Ó, Nanda szent fia, bukott szolgád
lezuhant a létóceán örvényébe,
kegyelmedbe végy vissza, kérlek,
lótuszlábadnál bár egy porszem legyek!

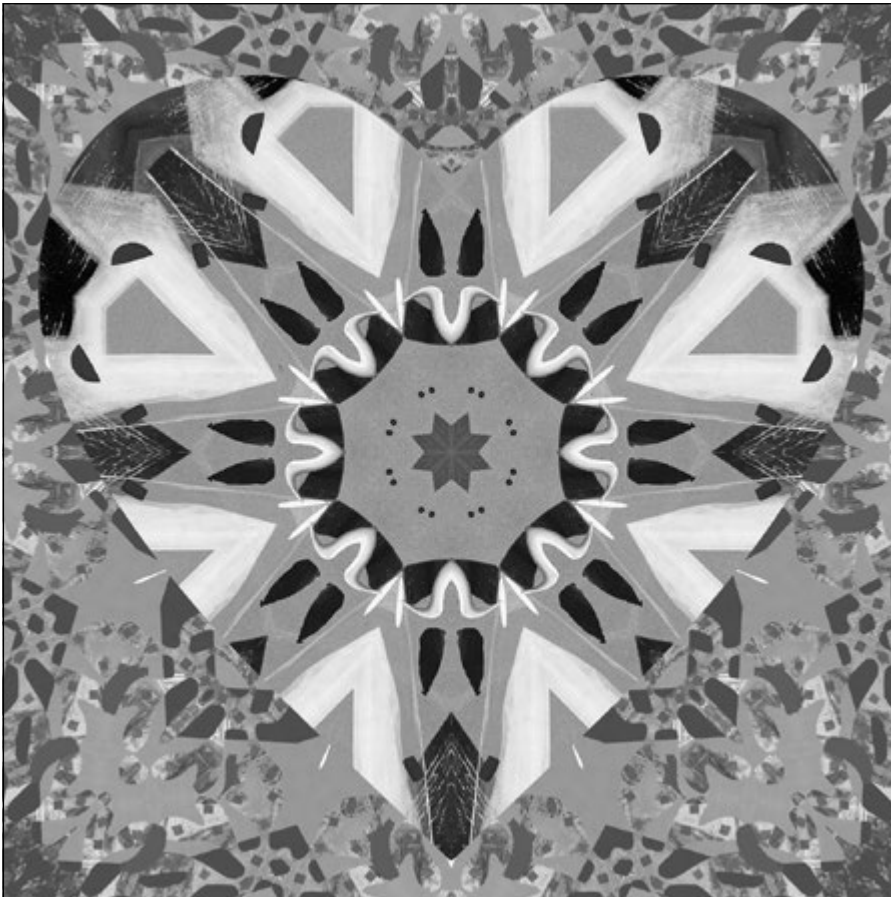
6.

Mikor patakszik szememből a könny,
mikor csuklik el szerelemtől hangom,
mikor remeg meg egész testem
szent nevedet kiejtve, ó, Uram?

7.
Százezer év egy pillanat,
szememből záporoz az eső,
egész világ üres nekem:
Góvinda,
Góvinda, Góvinda...
Góvinda nincs velem.

8.
Szent lába bolondját ölelje vagy tiporjon rá,
törje bár össze szívemet, mert nem láthatom.
Bármit tegyen is e csalfán elillanó,
mégis örökre Ő lélekzetem Ura!

Dzsaja fordítása

Bangha Imre

A Krisna-bhakti irodalom aranykora

Krisna-költészet Bradzsföldön

A 15. században Bradzsföld, Vrindávan és Mathurá környéke, Krisna ifjúkori játékainak (*lílá*), azaz e világi tetteinek mitologikus színhelye India egyik legfontosabb zarándokközpontjává fejlődött.¹ Az itt letelepedő Krisna-imádók a régió korábbi gazdag kultúráját bhakti keretben értelmezték át.² A mithilái Tirhut és a közép-indiai Gvájlijar (Gwalior) udvari költészetének egyik kedvenc népnyelvi témája, Krisna Rádhá iránti szerelme Bradzsföldön további vallási töltetre és soha nem látott népszerűsége tette szert.³

Bradzsföld vallási újrafelfedezésének első szakaszában két vándor tanító-mester, a dél-indiai filozófus Vallabhácsárja és a karizmatikus bengáli Csaitanja játszott rendkívüli szerepet. Követőik hozták létre a két nagy Krisna-imádó iskolát, a Pustimárgot, a „Feltöltöttség útját” és a *gaudija*, azaz „északnyugat-bengáli” vaisnavizmust. Míg a Pustimárg Rádzsaszhán és Gudzsarát gazdag kereskedői között szerzett jelentős híveket, és Todar Mall (1500–1589) pénzügyminiszteren keresztül a mogul udvar különleges támogatását élvezte, addig a *gaudija* vaisnavák Bengállal álltak szoros kapcsolatban.

Vallabhácsárja, ugyanúgy, mint Csaitanjának Vrindávanban letelepedett legfontosabb követői, a *gaudija* gószvámik, még szanszkritul írták műveiket. Mindemellett ezek az iskolák olyan többnyelvű vallási kultúrát fejlesztettek ki,

¹ Bradzsföld átfogó ismertetése: A. W. Entwistle, *Braj: Centre of Krishna Pilgrimage*, Groningen Oriental Studies V. 3 (Groningen: E. Forsten, 1987).; a helyi vallási iskoláké: Prabhudajal Mital, *Braj Ke Dharma-Sampradāyō Kā Itihās* (Delhi: National Publishing House, 1968).

² Lásd például Charlotte Vaudeville, *Myths, Saints and Legends in Medieval India* (New Delhi: Oxford University Press, 1999) kötetben a „The Lord of Govardhan Hill” fejezetet (15–196. o.), továbbá A. Whitney Sanford, „Uneasy Partners: Balarāma as Embodiment of Wilderness”, in: *The Banyan Tree: Essays on Early Literature in New Indo-Aryan Languages: Proceedings of the Seventh International Conference on Early Literature in New Indo-Aryan Languages, Venice, 1997*, ed. Mariola Offredi (New Delhi & Venezia: Manohar Publishers & Distributors & Università degli Studi di Venezia, Dipartimento di Studi Eurasiatici, 2000), 363–387. o.

³ Baidzsú Bávra és Nájak Bakhsú gvájliari udvari énekesekről lásd: R. S. McGregor, *Hindi Literature from Its Beginnings to the Nineteenth Century, A History of Indian Literature* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1984), 119. old. Bakhsú udvari pártfogójához fűződő viszonyáról lásd: F. „Nalini” Delvoye, „Catering to the Taste of Medieval Indian Rulers: Poet-Composers in Motion from Madhyadesh to the Mughal Court Via Muzaffarid Gujarat”, in *European Conferences on South Asian Studies, People in Motion, Ideas in Motion: Culture and Circulation in Pre-modern South Asia*, ed. Thomas de Bruijn and Allison Busch (Leiden, 2006).

amelynek szanszkrit értekezések adtak filozófiai hitelességet, ám népszerűségét előnyelvi dalokból álló liturgiájuknak köszönhatték.

A jóga és az aszketikus iskolák tanaival ellentétben a bhakti teológia azt hirdette, hogy az emberi érzelmek távolról sem akadályozzák a Legfelsőbb Én elérését, sőt azok eszközként használhatók az istenség megtapasztalására. Bár a földi attribútumokon túli, számunkra leírhatatlan végső Isten létezését nem tagadták meg, azt távolinak és alacsonyabb rendűnek tekintették annak attribútumokkal rendelkező formájánál. Az attribútumokon túli Isten az ember számára csakis attribútumokkal rendelkező formában közelíthető meg. Ez az, akiről beszélni lehet, és aki szerethető. Az érzelemmentes lét (*sánti*) nem ér fel az Istent úrként, barátként, gyermekként vagy szeretőként szerető állapottal. Ezen létállapotok közül a legtöbb bhakta a Krisnát szeretőként szerető hozzáállást tarja a legmagasabb rendűnek. Ennek legnagyobb példája a Krisnába szerelmes pásztorkirály, akik közül a legfontosabb Rádhá. A pásztorkirályok mindenüket feladják, és társadalmi megbecsülésüket, azaz egyébként házas mivoltukat is feláldozzák az istenség szerelméért.

Vallabha közössége a többi Krisna-imádó iskolához képest zárt: csak felső kasztokból származó hinduk lehetnek a tagjai. A fennálló társadalmi rend elfogadása a *Pustimárg* mitológiájában is tükröződik: az iskola követői szerint Rádhá Krisnának nem szeretője, hanem felesége.

A Csaitanja (1486–1533) magával ragadó személyiségétől ösztönzött *gaudíja* közösség ellenben Rádhát olyan férjes asszonynak mondja, aki Krisna kedvéért még férjéről, becsületéről is lemond. Ő a „Fekete” *saktija*, örömadó energiája. A közösség tagjai Harit mint szeretőt imádják, bár elmélkednek a gyermek Krisna tetteiről is. Céljuk, hogy a Vrindávan égi másának tartott paradicsomban szerethessék, imádhassák a tehénpásztor istenséget. A szekta teológiáját a vrindávani *gószvámik* dolgozták ki. Szerintük azok számára, akikben az istenimádás érzése nem elég mély, a közvetlen istenszeretet helyett szertartások végzése, a külsőségek betartása, Rádhá és a pásztorkirályok imádata javasolt.

Irodalmilag a bhakta vagy a dalok közvetlen hangján fejezi ki szeretetét, vagy az isteni formán és az isteni játékon (*lílá*) való szemlélődésben időzik azáltal, hogy komponál, énekel vagy hallgatja az istenség e világban megjelenő „verbális ikonjait”.⁴ A Krisna e világi játékeinak forrása az imádók számára a szanszkrit *Bhágavata purána*, ám legtöbbjük annak egyes történeteit előnyelvi dalokon keresztül szemléli. E dalok Bradzsföldön a hindi olyan változatán születtek, mely a korábban a délebbre eső Gvállijában használt és akkoriban még képlékeny irodalmi nyelvezetet helyi nyelvjárási elemekkel vegyítette. A helyi elemek felvételét elősegítette, hogy a korabeli beszélők a bradzs nyelvjárást Krisna és még inkább a belé szerelmes pásztorkirályok nyelveként értelmezték. Ezt az irodalmi nyelvet későbbi, XVII. századi szóval *bradzs-bhásának*, azaz bradzs nyelvnek nevezzük.

⁴ A Krisnához mint gyermekhez való hozzáállásról lásd: Galina Rousseva-Sokolova, „Krishna Bhakti from a Playful Perspective”, in: *Devotional Literature in South Asia: Current Research 1997-2000: Proceedings of the Eighth International Conference on Early Literature in New Indo-Aryan Languages*, Leuven, 23-26 August, 2000, ed. Winand M. Callewaert and Dieter Taillieu (New Delhi: Manohar, 2002), 163–166. o.

A legfontosabb műfaj: a refrénes dal

A korai Krisna-imádás legfontosabb műfaja a refrénes dal (*pad*). Az utolsó vagy utolsó előtti sor a vélt vagy valós alkotó nevét (*csháp*, „pecsét”) tartalmazza, és általában innen tudjuk, hogy a lejegyzett verset mely szerzótől vagy szerzői hagyománytól származtathatjuk.⁵

A refrén (*ték*, „támasz”), mely a hindiben kezdősor is egyben, általában rövidebb, mint a közbülső sorok, az *antarák*, és azt az énekesek minden verssor vagy verssorpár után akár többször is megismélik, az *antarát* azonban nem. Egy *pad* előadása tehát nagyrészt az egyre nagyobb töltettel bíró refrén ismételt éneklése, melybe a hallgatóság is gyakran bekapcsolódik. Idővel közös *pad*-éneklés a bhakti „érzelmi közösségek” fontos építőelemévé vált.⁶ Ugyanezt a refrénes előadásmódot fedezhetjük fel a dél-indiai telugu *padam* esetében is, ahol a refrént *pallavínak*, a közbülső sorokat pedig *csaranamnak* hívják.⁷ A vallásos *padam* létrehozója és legkiemelkedőbb telugu költője, Annamajja (1408–1503) akkoriban alkotott, mikor Csaitanja és mások ösztönzésére számos telugu bráhmín telepedett le a zarándokhelyként fellendülő Bradzsföldön.⁸ Tudjuk, hogy voltak köztük olyanok is, akik fiatalkorukban olyan templomokhoz kötődtek, mint Srírangam, ahonnét előkerültek Annamajja dalait tartalmazó korai réztáblák.⁹ A telugu *padam* nemcsak vallási közösségek révén juthatott el északra, hanem a zenét támogató észak-indiai uralkodói udvarokon keresztül is.¹⁰

⁵ A költői pecsét szerepéről bővebben lásd: John Stratton Hawley, „Author and Authority”, in: *Three Bhakti Voices* (New Delhi: Oxford University Press, 2005). Ugyanerről Górákhnáth esetében: Christine Marrewa Karwoski, „Paradoxical Authorship: Tracing Authority in the Gorakhbāñī”, *Acta Poetica* 33, no. 2 (2012).

⁶ Heidi Pauwels, „Cultivating Emotion and the Rise of the Vernacular: The Role of Affect in »Early Hindi-Urdu« Song”, *South Asian History and Culture* 12, no. 2–3 (2021), 10. o.

⁷ Velcheru Narayana Rao and David Shulman, *God on the Hill: Temple Poems from Tirupati* (New York: Oxford University Press, 2005), viii és 100. old. A *padam* Annamajjához való kapcsolatáról és későbbi jelentőségéről a dél-indiai zenében lásd *ibid.*, 99. o.

⁸ A telangana Bhatta bráhmínok bradzsföldi letelepedéséről és működéséről lásd a „*Sampradāy and Beyond*” című szekció első három tanulmányát, a Tyler Williams, Jack Hawley, and Anshu Malhotra, eds., *Texts and Traditions in Early Modern North India* (New Delhi: Oxford University Press, 2018) kötet 335–381. oldalán. Vallabha, a szanszkritul író gaudíja gószvámik közül többen is, továbbá a nimbárki Késav Kásmíri Bhatt mind dél-indiai bráhmínok voltak.

⁹ A réztáblák kapcsán Srírangamot Rao and Shulman, *God on the Hill.*, 105. old. említi. Arról, hogy a srírangami templom vezető papjának fia, Gópál Bhatt gyermekként hogyan találkozott Csaitanjával és telepedett le később, 1521-ben Vrindávanban, lásd Shrivatsa Goswami, „Gopal Bhatt: Carrier of Bhakti to the North”, in: *Texts and Traditions in Early Modern North India*, ed. Tyler Williams, John Stratton Hawley, and Anshu Malhotra (New Delhi: Oxford University Press, 2018), 337–338. old. (Goswami a Csaitanja-csaritámrita alapján említi az eseményeket.)

¹⁰ Nájak Pándaví ándhrái énekes megfordult a gváljari Mán Szingh (uralk. 1486–1516) udvarában. Lásd: Shahab Sarmadee, *Tarjuma-I Mānakatūhala Va Risāla-I Rāgadarpana by Faqīrullāh (Nawab Saif Khan)*, ed. Kapila Vatsyayan, *Kalāmūlaśāstra* (New Delhi: Indira Gandhi National Centre for the Arts and Motilal Banarsidass Publishers, 1996), 10–11. o.

Az énekelt előadás azonban csak egy a pad lehetséges megjelenési módjai közül. Nagyon valószínű, hogy a manapság ismert ritmikus olvasás gyakorlata már a versek születésének idejében létezett, hiszen a versritmus mondva érezhető igazán, míg énekelve a ritmus megváltoztatható, az esetleges hibák pedig kijavíthatóak. A dalok kezdetben előadásra születtek, ám a XVI. század második felétől kezdve kéziratos könyvekbe is lejegyezték őket. Elsősorban e kéziratos könyvek képezik a későbbi irodalomtörténet-írás alapját. A kéziratos könyvekben a refrén általában csak a dal első soraként jelenik meg, melynek végén írásjelek között a *ték* paratextus jelöli azt, ám ezután már nem ismétlik.

E dalok rímelő sorai a hindi verstanok szerint legtöbbször 16+12 (vagy 11) morásak, sormetszettel a 16. mora után. A verselés a Weöres Sándor *Gíta Góvinda*-fordításából vagy *Robogó szekerek* című költeményéből ismert *ganavritta* bonyolultabb változata. A szanszkrit *ganavritta* verselést Vekerdi József az alábbiakban definiálja:

Egy soron belül azonos időértékű (4 morás), de eltérő képletű, illetve lejtésű verslábakat vegyít a költő, azaz daktilust [˘˘˘], anapésztust [˘˘˘˘], amphibrachiszt [˘˘˘] és proceleuszmaticust [˘˘˘˘˘] ... [és] nem bontja a lábakat szavakra.¹¹

Margócsi István egy írásában megemlítette, hogy Weöres *Gíta Góvinda*-fordítása nem teremtett hagyományt a magyarban.¹² Dezső Csaba ezzel szemben amellett érvel, hogy „lehet versnek hangzó magyar verset írni szanszkrit metrumban”, és Weöres Sándor néhány versén keresztül be is mutatja azt.¹³

A belga hinditudós Heidi Pauwels legújabb kutatása hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Gíta Góvinda* szerzője verselésében minden bizonnyal a szájhagyományban élő népi pásztorverselésből merített.¹⁴ Valóban, a szanszkrit

¹¹ Vekerdi József, „Szepes Erika: Magyar költő – magyar vers. A mai magyar költészet verstani kisenciklopédiája” *Irodalomtörténet*, LXXIII., no. 2 (1992), 392–393. o.

¹² Margócsy István, „Kazinczy és az időmérték. A versforma keresése”, in: „...a férfikor nyarán...” *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról* (Budapest: Kalligram, 2013), 131. o.

¹³ Dezső Csaba, „»Szekfűviráglehelet-zuhatag«. Weöres Sándor műfordításai a szanszkrit irodalomból” in: „Tánc volnék, mely önmagát lejti”. *Tanulmányok Weöres Sándorról*, szerk. Mária Bartal, Kulcsár-Szabó Zoltán és Palkó Gábor (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 9–10. old. Papp Tibor anélkül, hogy a *ganavritta* szabályairól hallott volna, szintén ezt a formát követte *Pogány ritmusok* (1963) című versében. Tibor Papp, „A pogány ritmusok születése”, in: *Avantgárd szemmel: költészetéről, irodalomról* (Budapest: Magyar Műhely, 2004). A hasonló verselés lehetősége már az ötvenes években felmerült. „A hangvers”, 24. o.: „Hajdú András a Csillagban az ötvenes évek elején, majd 1964-ben a Magyar Műhelyben közölt tanulmánya Weöres Sándor *Bóbita* című verseskönyvéről más megközelítésből ugyan, de szintén a hosszú és rövid szótagok csupán időhatárral megszabott kombinációjának a lehetőségére hívja fel a figyelmet.” Későbbi továbbélése: G. István László: *A halottak ideje*, mely „rímes ganavritta heptameter”-ben íródott. G. István László, „A repülő szőnyegből”, *Jelenkor* 57, no. 5 (2014).

¹⁴ Heidi Pauwels, „The Vernacular Pulse of Sanskrit: Metre and More in Songs of the Gīta-Gōvinda and Bhāgavata Purāṇa”, *The Journal of Hindu Studies* (2020).

Gíta Góvinda heptameterai nem mások, mint a hindi 16+12 morás verssorai. Pauwels észrevételét azzal egészíteném ki, hogy a *Gíta Góvinda* dalainak verselése valószínűleg csak közvetetten népi eredetű, hiszen a prákrit *árjá* verselés is négymorás ganavritta verslábakra épít, és a későbbi apabhrańsa egyik kedvenc formája a négy négymorás lábból álló félsor. A hagyományos ind verstanok azonban soha nem bontották le a népi nyelvű verselést négymorás egységekre. E felbontást csak az amerikai Constance Fairbanks fedezte fel a múlt század nyolcvanas éveiben.¹⁵ Fairbanks kimutatta, hogy az óhindi nem egyszerűen időmértékes moraszámláló verselést használt, hanem jelentős szerepet játszott benne a hangsúly is. Minden négyes versláb első szótagja ugyanis hangsúlyos. A hindi hangsúly általában a szó első szótagjára esik. Ha azonban az első szótag rövid, a második pedig hosszú, akkor a másodikra. Mindez kizárja egyfelől, hogy a versláb amphibrachisz [˘˘˘] legyen, megengedi azonban a spondeust [˘˘], másfelől pedig lehetővé teszi, hogy a versláb ne feltétlenül szókezdettel induljon. A moraikus négyesek egyhangúságát megtörendő, a hindi verselés lehetőségét teremt a szinkopációra is, mikor is a hangsúly egy morával korábbra esik, és így egy három- és egy ötmorás versláb keletkezik. Az alábbi példában a sormetszet utáni két versláb ilyen:

hita hari | varńsa ka | hata na ba | nai čhabi | | sukha sa | mudra mana | rańjana.
 ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘ | | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘

(*Hit-csaurászi*, 22)¹⁶

Hita Harivans szól: milyen ő, nincs szó. Gyönyörű s lelket üdítő.

A magyar műfordítói hagyomány sokáig úgy tartotta, hogy a moraszámláló verselés és így az óhindi számos versformája nyelvünkön visszaadhatatlan, ezért az óhindiből Déri Balázssal közösen vagy egyedül készített korábbi padfordításaim elsősorban a sormetszet és a rímek lejtésének visszaadására szorítottak. Már ennyi is lehetővé tette, hogy a magyar fordítás az előadott hindi vers dallamára énekelhető legyen.¹⁷ A magyarul alapjaiban meglevő ganavritta verselés hindivel való összekötése új lehetőségeket nyit és egyben új kihívás is az eredeti verselést tükrözni kívánó hindi fordítások számára.

¹⁵ Constance E. Fairbanks, „Hindi Stress from the Poet’s Perspective”, in: *Dimensions of Sociolinguistics in South Asia: Papers in Memory of Gerald B. Kelley*, ed. Edward C. Dimock, Braj B. Kachru and Bh Krishnamurti (New Delhi: Oxford & IBH Pub. Co., 1992).

¹⁶ Rupert Snell, *The Eighty-Four Hymns of Hita Harivarsa: An Edition of the Caurasi Pada* (Delhi, London: Motilal Banarsidass, School of Oriental and African Studies, University of London, 1991), 130. o.

¹⁷ Egy Míră-dal hindi dallamra adaptálását lásd: Bangha Imre és Déri Balázs, *Távollét – Míră hercegő misztikus versei és legendája* [Separation – Mystic Poems and the Legend of Princess Míră] (Budapest: Argumentum, 1997), 83. o.

A „Hari-trió”

Az egyik legkorábbi bradzs költő Hit Harivans (1502?–1552) volt, aki 1533-ban telepedett le Vrindávanban, a „Bazsalikomistennő erdejében”.¹⁸ Ő a Krisna-áhitat Rádhá-vallabha („Rádhá-kedvese”) iskolájának kezdeményezője. Krisna különböző bradzsföldi és azon túli isteni „játékai” (*lílá*) helyett, melyeket a *Bhágavata purána* mutat be, Harivans kizárólagosan Krisna Rádhával való szerelmére összpontosított, mely Vrindávan ligeteiben zajlik. Harivans követőinek csoportja, a Rádhá-vallabha iskola, e köré fejlesztette ki teológiáját. Ez Rádhát isteni hatalomként, Krisna isteni erejeként (*sakti*) mutatta be, és még Krisnánál is felsőbbrendűként kezelte, mivel Krisna is tőle nyeri örömét. Ellentétben a Krisna-bhakti körében népszerű távollét (*virah*) irodalmával, Harivans az isteni pár együttlétére összpontosít. Ebben a világban az istenpár még akkor is a távollét gyötrelmein megy keresztül, ha egyikük leveszi a pillantását a másikról (*palakántar virah*). A Rádhá-vallabha és a Haridászi szekta (lásd alább) és az istenpárt imádó további iskolák követői magukat *raszik*nak, „ízlelőnek”, „gyönyörértőnek” nevezik, mert megtapasztalják az istenpár örömteli lényegét (*rasza*, „íz”, „lényeg”). A *raszik*ok nem a Krisnába szerelmes pásztorlánnyal azonosulnak, mint a bengáli szekta tagjai, hanem Rádhá segítő barátnőjének (*szakhi*) szemszögéből segítik és szemlélik az isteni együttlétet. A mitológia leszűkül: nincs szó a gyermek Krisnáról és egyéb isteni játékaikról. Minden Rádhá és Hari nászának első napja és éjszakája körül forog. Sok költő ír arról, hogy az istenségpár miféle szerelmi játékokkal tölti a nap egyes részeit. Harivans magát Lalitának, Rádhá legjobb barátnőjének tartotta, és mint barátnőt és úrnőt imádata Rádhát. Alább közlöm Harivans egy dalának prózafordítását:

*Most a különleges pár, az Ügyes nő és a Kamasz fiú különösen vonzó;
Mit mondhatnék róluk? Minden tagjuk a kecsesség netovábbja.
Enyelegnek, ölelkeznek, kar kart, arc arcot ér,
ahogy az örömteli körtáncba beállnak.
A Fekete és a Gyönyörű játéka: hangos bambuszfuvola, dob, ritmus,
a karperecek, a boka- és derékcsengettyűk hangja édes.
Harivans, a barátnő látja a csodálatos tánclépéseket.
Testileg elbújva lelkét felajánlja mindezért.
(Āju nāgarī kiśora bhāvati vicitra jora..., Hita-ćaurāsī, 10)¹⁹*

Az isteni pár kultusza és az istenimádó „barátnői” nézőpontja azonban nem kizárólag csak a kis *raszik* iskolákban jelenik meg. E kultusz már a Vallabha-követők második generációja idején feltűnik ezen iskolában, a „barátnői” nézőpont pedig jelen van a *gaudija* Krisna-imádók *mandzsari szádhaná*

¹⁸ Műveinek kritikai kiadása: Snell, *The Eighty-Four Hymns of Hita Harivansā: An Edition of the Caurāsī Pada*.

¹⁹ Az eredeti *ibid.*, 122. old. (jegyzetek és angol fordítás 191–192. o.). A dal egy korai kommentárja: Hit Harivans, „Hit Āurāsī Aur Premdās Brajbhāṣā Tikā”, ed. Vjajpal Simh and Chandrabhan Ravat (Varanasi: Nāgarīpračāriṇī Sabhā, 1971), 25–26. o.

technikájában. A bhakták elmagyarázzák, hogy a barátnőé a legönzетlenebb szerep, amely azáltal szerez boldogságot, hogy a barátnő nem a saját, hanem az istenpár boldogságát szolgálja és látja közvetlen közelről.

Nagyjából Harivanssal egy időben telepedett meg a „Bazsalikomistennő erdejének” egy ligetében, *Nidhi-vanban*, a „Kincserdőben” Haridász (megh. 1575/95), aki szintén az istenpár ligeti szerelmi játéka, a *nikundzs-lílára* összpontosította vallási figyelmét, és egy a Rádhá-vallabhí-iskolától független szekta, a Haridászi iskola kezdeményezője lett.²⁰ Ő *Kélimál*, „A szerelmi játékok füzére” című művében a „Ligetben játszadozó” (*nikundzs-bihári*) Hari és Rádhá örök, mindig új szerelmi játékát énekelte meg: *Nidhivanban* Krisna minden éjszaka új vőlegény, Rádhá pedig minden éjszaka új menyasszony. A vőlegény és a mátka első éjszakája a legnagyobb öröm az életben, minden érzelemnek a lényege, „kisajtolt leve”: a *rasza*. E gyönyör legteljesebb ismerője, a legigazibb *raszik* maga Krisna.

Haridász követői Rádhát és Harit egyformán, együttes alakban imádják, és még a *nikundzs-líla* szereplőinek számát is meghatározták: csak Krisna nappali nyolc barátja jelenik meg, akik éjszaka Rádhá nyolc barátnőjévé válnak. Az imádók vágya az, hogy ilyen barátnőként szolgálhassák a szerelmeseket, hiszen azzal, hogy más teljes örömét segítik elő, tökéletességre viszik az önzetlen szolgálatot. A gyönyörért imádók szemében az az ember, aki a szeretői öröme törekszik, még önző. A tökéletesen önzetlen szolgálatra törekvő azonban nála nagyobb örömet élvez. Haridász iskoláját ezért *Szakhí-szampradáj*nak, „Barátnő-közösségnek” is hívják.

A szekta idővel két ágra szakadt. Az egyik ág a Haridász testvérének családjából leszármazó Gószvámí-nemzetség vezetését ismeri el. A Gószvámik a legnagyobb tiszteletnek örvendő vrindávani templom, a *Bánké Bihári*, a „Csábosan hajlott játékos Krisna” szentélyének papjai. A közösség másik ága elveti a vallási vezetés örökletes voltát, és egy szerzetesrend útmutatását követi. A jóval régebbi Nimbárka-iskola tagjai idővel a Barátnő-közösség ezen ágának tagjai közé olvadtak be. Míg a szerzetesi ág elismeri a szekta filozófiájában Nimbárka tanítómester gondolatvilágának hatását, addig a Gószvámik teljesen függetlennek tartják iskolájukat.

Bár Harivans és Haridász kanonizált műveiben jelentős a tematikus átfedés, formában a kettő eltér. Harivans az elsők között használta a bradz nyelvű refrénes *pad* dalformát, mely őt követően a Krisna-imádó hagyomány legnépszerűbb irodalmi hordozója lett. Ezzel szemben Haridász a korai udvari költészetben kedvelt, négy soros *dhrupad* dalok mestere volt, amelyek szövege általában rugalmas metrikus kerettel bírt.

A harmadik kiemelkedő Rádhá-Krisna-imádó költő a rendkívül termékeny Harirám Vjász volt. Egy hosszabb kompozícióban átdolgozta például Krisna körtáncpezizódját a *Bhágavata puránából*, eltávolítva a pásztorlányok Krisnától való időleges elválására történő utalásokat. A purána szerint Krisna ugyanis egy időre eltűnt a pásztorlányok szeme elől, hogy ismételt megjelenésekor még

²⁰ Verseinek kritikai kiadása: Lucy L. Rosenstein, *The Devotional Poetry of Svāmī Haridās: A Study of Early Braj Bhāṣā Verse*, Groningen Oriental Studies (Groningen: Egbert Forsten, 1997).

nagyobb erővel éledjen újjá a tánc. Vjász ugyanakkor számos verset szerzett korábbi istenimádókról és kortársairól. Dalai Vrindávan korai bhakti világának legfontosabb forrásai közé tartoznak. Ez a világ éles ellentétben áll a későbbi fejleményekkel, ahol a vallási iskolák egyre szigorúbban elkülönültek egymástól.²¹ Vjász felekezetiiségtől való függetlenségét tükrözi az is, hogy egyes dalait még a leírhatlan istenséget imádó *nirgun* iskolák is felvették gyűjteményeikbe. Egyik leghíresebb dala arról szól, hogy egyedül élte túl a Krisna-imádók nagy generációját Bradzsföldön.²²

Szvámí [Haridász] nélkül ki énekel a játékos Krisnáról?

Harivans nélkül ki mondja el, hogyan szeressük Rádhá Kedvesét?

[...]

Múra báí nélkül ki öleli úgy magához a bhaktákat, mint [lány] az apját?

[...]

Szúrdász után mely költő öröklí a versírás mesterségét?

Az összes többi szent ember is elment! Most hogy vészelní át e rossz idóket?

*Vjász: Most, hogy elmentek, ki maradt, hogy enyhítse testem égő fájdalmát?*²³

Mivel Harivans, Haridász és Harirám Vjász, mindhárman hasonló istenképet hirdettek, és nevükben közös a Hari szó, ezért együttesen *Hari-trajának*, „Hari-triónak” nevezik őket.

²¹ Heidi Rika Maria Pauwels, *In Praise of Holy Men: Hagiographic Poems by and About Harirām Vyās* ibid. (2002).

²² „Different Voices, Different Songs: Early Anthology Versions of Songs by Harirām Vyās”, in: *The Banyan Tree: Essays on Early Literature in New Indo-Aryan Languages: Proceedings of the Seventh International Conference on Early Literature in New Indo-Aryan Languages, Venice, 1997*, ed. Mariola Offredi (New Delhi & Venezia: Manohar Publishers & Distributors & Università degli Studi di Venezia, Dipartimento di Studi Eurasiatici, 2000), 469–513. o.

²³ *In Praise of Holy Men*, 85–86. o.

Szúrdász

A Krisna-áhitat legnagyobb dalköltője, Szúrdász a XVI. század közepén tevékenykedett.²⁴ A hagyomány szerint vaknak született, de képes volt látni az isteni játékot, a *lílát*. Indiában udvarias kifejezéssel a vak embert mindmáig „Szúrdásznak” nevezik. A Vallabha-iskola legendairodalma szerint Szúrdász az alapító Vallabhácsárja tanítványa volt, és közszájon forgó dalait hallva még Akbar szultán is meglátogatta. Szúrdász azonban nyíltan visszautasította nagylelkű, de világi ajánlatát, hogy dicshimnusz énekeljen róla.²⁵ Az ilyen történetek, valamint az, hogy a költőt egyes perzsa szövegek Iszlám Sáh (uralk. 1545–1555) vagy Akbar (uralk. 1556–1605) udvarába helyezik, azt mutatják, hogy a bhakti költő költészetét udvari környezetben is nagyra tartották. J. S. Hawley legújabb kutatásai cáfolják azokat az állításokat, amelyek szerint a költő születése óta vak lett volna, vagy hogy Vallabha befolyása alatt állt. Hawley hangsúlyozza, hogy Szúrdász költészetének legkorábbi rétege független mind a vallási iskoláktól mind az uralkodói udvaroktól.²⁶

Abúl-Fazl *Á'in-i akbarí*, „Akbar kormányzása” (cca. 1590) című műve Akbar udvari énekesei között a tizenkilencedik helyre teszi Szúrdászt, a második számú udvari énekesnek, Rámdásznak a fiát.²⁷ Fontos tudni, hogy az indo-perzsa irodalom általában nem vállal közösséget a népi nyelvű irodalmakkal, és alig szól népi nyelvű művekről. Abúl-Fazl hallgat például Tulszídászról, akit pedig néhány évvel később korának Válmíkijeként említett Nárájandász 'Nábhá' hindi

²⁴ A legkorábbi dalok kritikai kiadása és angol fordítása: Kenneth E. Bryant and John Stratton Hawley, *Sur's Ocean: Poems from the Early Tradition*, ed. Sheldon Pollock, trans. John Stratton Hawley, Murty Classical Library of India (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015), azok részletes kommentárja: John Stratton Hawley, *Into Sūr's Ocean: Poetry, Context, and Commentary*, Harvard Oriental Series (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016). Hawley Szúrdász-monográfiája: John Stratton Hawley and Suradasa, *Surdas: Poet, Singer, Saint* (2018). A költő válogatott verseinek fordítása: John Stratton Hawley, *The Memory of Love: Sūrdās Sings to Krishna* (New York & Oxford: Oxford University Press, 2009). A szöveg-hagyományozással kapcsolatban közöl fontos észrevételeket Kenneth E. Bryant: „The Bottom of the Page: Representing Variation in an Oral Tradition”, in: *Studies in Early Modern Indo-Aryan Languages, Literature and Culture: Research Papers, 1992-1994, Presented at the Sixth Conference on Devotional Literature in New Indo-Aryan Languages*, Held at Seattle, University of Washington, 7–9 July 1994, ed. Alan W. Entwistle, et al. (New Delhi: Manohar Publishers & Distributors, 1999).

²⁵ Hasonló legendát a *padam* dalforma legelső nagy művelőjével, a telugu Annamajjával (1408–1503) és Száluva Naraszinha dél-indiai uralkodóval kapcsolatban is lejegyezték. Rao and Shulman, *God on the Hill*, 110–111. o.

²⁶ Hawley, *The Memory of Love: Sūrdās Sings to Krishna*, 9–17. o.

²⁷ Abū al-Fazl Allāmī, „Ā'in-i Akbarī”, in: *Ā'in-i Ākbarī of Abul Fazl-i-'Allāmī*, ed. D. C. Phillott (Calcutta: Asiatic Society of Bengal, 1927; reprint, 1994), 682. old. Abúl-Fazl szerint apja Rámdász Gvájlijarból származott. A modern kommentátor hozzáteszi, hogy már jelen volt Iszlám Sáh udvarában, ahol ő volt az első számú énekes.

Bhaktamálja.²⁸ Fontosabb azonban megjegyezni, hogy e rövid említés nem szolgáltat igazságot a Krisna-imádó Szúrdász korabeli népszerűségének, melyet a dalait tartalmazó kéziratos könyvek viszonylag nagy száma is tanúsít. Ha a kéziratos könyvek Szúrdásza valóban Akbar udvarához tartozott, akkor a szerző Akbar értő patrónusi hozzáállásának hangsúlyozására többet is írhattott volna róla. Ha pedig nem, akkor ugyanúgy hallgathatott volna róla, mint Tulszídászról. Hawley még nem ismerte Faqírulláh *Tardzsumá-i Mánkutúhal va riszálá-i rāgdarpan* (1661–1663) című művében Szúrdász említését, pedig Faqírulláh szemtanúként ír Szúrdászról:

Szúrdász: egy *pakhávadzsdobos*; aki idegen vallást (*dín bégána*) vallott – A mennyei udvar (*ars-ásztáni*) [azaz Akbar] korának előadói/zeneszerzői (*százandahá*) közül maradt [köztünk] (*az százandahá-i zaman-i ars-ásztáni mánda búd*); egykor Tánshen kísérője is volt. De abban az időben, amikor én láttam, felhagyott a játékkal előrehaladt öregsége miatt. Körülbelül száz évig élt.²⁹

Attól eltekintve, hogy Faqírulláh *pakhávadzsdobosnak* (*pakhávadzsi*) és nem énekesnek említi, a leírás Rámdász-fia Szúrdászra látszik vonatkozni. Annak ellenére, hogy Faqírulláh ismerte a Szúrdász-féle éneklést, nem említi azt az udvari zenésszel kapcsolatban.³⁰ Mindez nagyban alátámasztja azt a feltevést, hogy a szemtanú Faqírulláh tisztában volt vele, hogy az udvari zenész Szúrdász nem azonos a Krisna-dal-költő Szúrdással.

Szúrdász alatt azonban nemcsak egy manapság már nehezen megfogható személyt, hanem egy a neve mögé rejtőző, fokozatosan fejlődő költői hagyományt is értünk. A Szúrdász-dalok eredetileg szájhagyományban terjedtek, és így különösen képlékenyek voltak. A szájhagyomány gyakran egy-egy jól sikerült, idegen Krisna-vershez is hozzáadta az utolsó sorban Szúrdász nevét. Így történhetett, hogy míg a XVI. és a kora XVII. századból származó legelső kéziratok csak ötszáz-egynéhány dalt őriztek meg a neve alatt,³¹ a XX. századból származó *Szúrszágár*, „Szúrdász óceánja” szövegkiadások már majd ötezret tesznek közzé.³²

Hagyományosan két daltípust tulajdonítanak a Szúrdásznak. Az egyik a könyörgés (*vinaja*) műfajában van, amelyben Szúrdász a Krisna nélküli élet haszontalan voltát mutatja be, és a költő azért könyörög Istenhez, hogy az adja meg

²⁸ *kali kutla jīva nistāra vālmīka tulasī bhayau*. (*Bhaktamāl* 129.6, „Azért, hogy a fondorlatos kali-korban megmentse a lelkeket, Vālmīki Tulszídász lett.” Nārāyaṇdās ‘Nābhā’, „*Bhaktamāl*”, in: *Śrībhaktamāl: Bhakti-ras-bodhini-tīkā evaṁ bhakti-rasāyaṇī vyākhyā sahit*, ed. Brajvallabhasharan, Govind Sharma, and Suryakant Gosvami (Vrindaban: Śrīviyogī Viśveśvar, 1960), 751. o.

²⁹ Sarmadee, *Tarjuma-I Mānakatūhala Va Risāla-I Rāgdarpana by Faqīrullāh* (Nawab Saif Khan), 208–211. o.

³⁰ Amint azt említi Saikh Bahá’uddín Barnavival (fl. 1655) kapcsolatban. Lásd, Rizvi, *A History of Sufism in India*, 2. kötet, 278. o.

³¹ Bryant and Hawley, *Sur’s Ocean*. 433 dalt számol össze. Ehhez adható még az 1614–1617-ből származó dzsajpuri Szandzsaj Sarmá Múzeum 109 további dala. (A Sarmá-kézirat Szúrdász-dalainak kritikai kiadásán dolgozó Biljana Zrnic személyes közlése, 2021. aug. 31)

³² Hawley, „The Early Sūrsāgar and the Growth of the Sur Tradition”.

neki az igazi odaadás kegyelmét. Sok ilyen vers bár Istent szólítja meg, inkább a hallgatóságot buzdítja odaadásra. Az ilyen dalok közel állnak a nirgun szantok dalaihoz, és néhányukat a legnagyobb *nirgun* költőnek, Kabínak is tulajdonították. A Vallabha iskola szerint Szúrdász ezeket az istenkereső ember gyötrődéseit bemutató dalokat mesterével, Vallabhával való találkozása előtt szerezte. Vallási beavatása után már csak Krisnáról énekelt, és dalformában a nép nyelvére ültette át a szanszkrit *Bhágavata purána* legfontosabb részeit. A XVII. század második felétől kezdve egyre nagyobb teret nyerne a Szúrdász neve alatt szereplő dalokat egybegyűjtő, *Szúrszágarnak* nevezett kódexek, melyek ugyanúgy, mint a *Bhágavata purána*, tíz könyvre lebontva mutatják be Visnu cselekedeteit.³³

Szúrdász Krisna-dalai között is többféle típust különböztethetünk meg. Ezek közül az egyik Krisna megjelenésének leírása, az úgynevezett verbális ikon.³⁴ A korai hagyományban még ritkábban jelenik meg, Szúrdász legnépszerűbb témája a gyermek Krisna iránti odaadás, a *vátszalja bhakti*. Szúrdász az ilyen típusú bhakti legkiemelkedőbb költője. Egy másik népszerű téma a *bhramargít*, „a méh dala”, amelyben a Krisna által elhagyott pásztorlányok nem hajlandók vigasztalódni azzal, hogy Krisna ezentúl már bennük él, mert ő jóga által elérhető leírhatatlan Isten. Kigúnyolják Krisna hírnökét, Uddhavát, és kijelentik, hogy egy tapintható formájú isten után vágnak. Egy *bhramargít* vers prózafordítása:

*Erre a piszkos trükkre, a jógára nincs vevő Bradzsban.
Ki adja oda gyöngyeit reteklevélért cserébe?
Uddhava, ajánlatod ugyanilyen értelmetlen.³⁵
Az a személy, akitől ezt a tanítást kaptad-
talan meg tudja emészteni,
de ki adja fel a szőlőt azért,
hogy keserű ním gyümölcsöt egyen?
Hogy hagyhatnánk el Szúrdász Sötét Urának ízét?
Hogy a te száraz cuccodon éljünk?
(Joga t̥hagorī braja na bikaihai ...) ³⁶*

Alább a legfontosabb *Szúrszágarnak*-kiadás első két versének magyar fordítását közlöm. Mindkettő hiányzik a legkorábbi kéziratok verseit bemutató Szúrdász-kötetből.³⁷ Az első az isteni kegyelem ünneplése és az Isten iránti teljes odaadás kifejezése.

*Lótuszlábához hajlok Hari királynak,
Lótuszlábához hajlok Hari királynak,
Kinek kegyétől hegyet szökik a sánta, s a vakok mindent látnak.
Lótuszlábához hajlok Hari királynak,*

³³ Ibid.

³⁴ Hawley, „The Verbal Icon – How Literal?”

³⁵ A Hindi sabdasagara (uchicago.edu) szerint a kifejezésben használt *dharyo rahihai* jelentése 'haszontalan, értelmetlen (marad)'.

³⁶ Bryant and Hawley, *Sur's Ocean*, 468. o., 278. számú dal.

³⁷ Ibid.

*A süket hall, és megszólal a néma, s elesettek hercegekké válnak.
Lótuszlábához hajlok Hari királynak,
Szúrdász ura könnyörületét osztja, fejem lehajtom porához lábának.
Lótuszlábához hajlok Hari királynak.
(Čarana-kamala bandaum hari rāi... Szúrszágar 1)³⁸*

Bár nem Uddhavát szólítja meg, mégis a a *bhramargít* versek filozófiáját fejti ki a következő dal is.

*Az ismeretlenről nem mondható semmi.
Az ismeretlenről nem mondható semmi.
Mint ahogyan az édes gyümölcs ízét a néma csak magában érzi:
Az ismeretlenről nem mondható semmi.
S a legédesebb íz mindenkiben a mérhetetlen örömet nemzi.
Az ismeretlenről nem mondható semmi.
Csakis az ismeri, aki már megkapta: ész és szó fel nem éri:
Az ismeretlenről nem mondható semmi.
Nincs formája, jele, kasztja, megfoghatatlan; ki tudná hát elbeszélni?
Az ismeretlenről nem mondható semmi.
Semmiképp el nem érhető. Ezért Szúrdász a megismerhetőt éneкли.
Az ismeretlenről nem mondható semmi.
(Avigata gati kačhu kahata na āvai... Szúrszágar 2)³⁹*

A vallási közösségek megszilárdulása

A XVII–XVIII. századi hindi irodalom leginkább konszolidált felekezeti intézmények keretében hozott létre vallási műveket. Ugyanakkor az uralkodói udvarok is, kicsik és nagyok, megnyíltak a Krisna-imádó költészet felé.

Míg a XVI. század vezető bhakti költői többé-kevésbé független, karizmatikus Krisna-imádók voltak, akik közül néhányan vallási iskolák kezdeményezői lettek, a XVII. század elejétől kezdve a források általában rögzítik a vallási költők felekezeti hovatartozását is. Bár a későbbi irodalomban váltak szinte kizárólagos jelenséggé, a felekezeti költők már a XVI. században megjelentek.⁴⁰ A vallási iskolák igyekeztek történelmileg és filozófiailag meghatározni magukat, miközben uralkodói vagy gazdag kereskedői pártfogásért versengtek.

³⁸ Nandadulare Vajpeyi, ed. *Sūrsāgar* 5th ed., 2 vols., vol. 1 (Varanasi: Nāgarīpracārīnī Sabhā, 1978), 1. o.

³⁹ Ibid., 1. old. és Brajeshvar Varma, *Sūrsāgar* (Varanasi: Gyānmaṇḍal Ltd, 1988), 4. o.

⁴⁰ A korai Rādhāvallabhī, Nimbārki, Haridāszi és Gaudija költészet rövid áttekintése: McGregor, *Hindi Literature*, 90–95. old. A legendairódalom alapján még a XX. században is kritikátlanul elfogadott szektáriánus kötődés azonban további kutatást igényel. A korai gaudija költő Gadādhara Bhaṭṭáról lásd: Swapna Sharma, „The Seat of Love and Service: Dhyānīlīā of Gadādhara Bhaṭṭa”, in: *Bhakti in Current Research 2000–2003: Proceedings of the Ninth International Conference on Early Devotional Literature in New Indo-Aryan Languages*, Heidelberg, 23–26 July 2003, ed. Monika Horstmann (New Delhi: Manohar, 2006), 281–284. o.

A közösségi hagyomány kiépítésének különösen két módozata vált népszerűvé a XVII. században. Az egyik a szektához tartozni vélt szerzők műveinek egybegyűjtése. A Haridászi és a Rádhavallabhí iskola például rendkívüli figyelmet fordított költői „kinyilatkoztatásainak” (*váni*) egybegyűjtésére, hogy azokat aztán liturgikus célokra használja. Ezzel párhuzamosak vagy talán még a bradzsöldi gyűjteményeknél is korábbiak a nirgun szantok gyűjteményei, mint például a szikh *Gurú granth száhib* (1604) vagy a Dádú-követők szent könyve, a *Dádú-váni* (1605), és a hagyomány által nagyra tartott bhakták műveit tartalmazó *Szarvángik*. Más vallási iskolák, mint például a Pustimárg, legendairódmukon keresztül építettek fel költői közösségeket múltjukban.

A Vallabha-követő történelmi közösség kiépülése nagyrészt egy legendairódmalmi újításnak köszönhető. A hagyomány szerint Gokulnáth, Vallabha unokája és a Pustimárg első olyan vezetője, aki bradzs nyelven írt, emlékezetből lejegyeztette nagyapja, Vallabha és apja, Vitthalnáth eredetileg szóbeli beszédeit (*vártá*) az iskola korábbi szentjeiről, pontosabban Vallabha 84 és Vitthalnáth 252 tanítványáról. Vasudhá Dálmia kutatásai arra utalnak, hogy a *vártákat* Gokulnáth tanítványa, Hariráj jegyezte le a XVII. század közepén, aki kommentátorként maga is megjelenik a *vártákban*. A *várták* prózai „diskurzusokat” tartalmaznak a kiemelkedő felekezeti bhakták életének bizonyos eseményeiről. Ebben az irodalomban számos istenimádónak nem egyszerűen Krisna, hanem inkább a felekezeti tagok és vezetők iránti odaadásáról olvasni.⁴¹

A legendairódmalom közösségépítő erejének kiaknázására a leghíresebb példa az *Astacs háp*, a Pustimárg „nyolc pecsétjének” elképzelése. A nyolc pecsét nyolc olyan népszerű költő, mint – többek között – Szúrdász, Paramánandász, Nandadász vagy Raszkhán.⁴² Nyolcuk közül négyet Vallabhácsárja, négyet pedig fia, Vitthalnáth tanítványaiként mutatott be a *vártáirodalom*.

⁴¹ A *vártáirodalmat* az utóbbi időben különböző szemszögből közelítette meg: Galina Rousseva-Sokolova, „Sainthood Revisited: Two Printed Versions of the Lives of the Eighty-Four Vaishnavas by Gokulnāth”, in: *Bhakti Beyond the Forest: Current Research on Early Modern Religious Literatures in North India 2003–2009*, ed. Imre Bangha (New Delhi: Manohar, 2013), Shandip Saha, „A Community of Grace: The Social and Theological World of the Puṣṭi Mārga Vārtā Literature”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69, no. 2 (2006), 225–242. o., Vasudha Dalmia, „Women, Duty and Sanctified Space in a Vaisnava Hagiography of the Seventeenth Century”, in: *Constructions Hagiographiques En Inde: Entre Mythe Et Histoire*, ed. Françoise Mallison (Paris: École Pratique des Hautes Études, IVe Section – Sciences historiques et philologiques – Serie II: Hautes Études Orientales, 2001), XX. old. és „Forging Community: The Guru in a Seventeenth-Century Vaiṣṇava Hagiography”, in: *Charisma and Canon: Essays on the Religious History of the Indian Subcontinent*, ed. Vasudha Dalmia, A. Malinar, and M. Christof (New Delhi: Oxford University Press, 2003).

⁴² Kiváló tanulmány a „Nyolc pecsét” szerepéről a Pustimárg *vártá* irodalmában: „Poets as Seals of Legitimation: The »Where« and »When« of Their Life Histories”, in: *panel 'Rethinking Bhakti in North India' at the European Conference on Modern South Asian Studies* (University of Bonn, 2010). Paramánandászról lásd: A. Whitney Sanford, „The Gopis as Role Models: Understanding Paramānand's Function as a Saint”, in: *Studies in Early Modern Indo-Aryan Languages, Literature, and Culture: Research Papers, 1992–1994, Presented at the Sixth*

A Bradzsföldön túli hagiográfia fő formái a *Parcsai*, „Bemutatás” és a *Bhaktamál*, „Istenimádók füzére” voltak. A kiemelkedő nirgun szantok életének számos fontos eseményét bemutató *Parcsaik* szerzője, a Dádú-követő Anantadász a XVI. század végén alkotott. Idővel a közösségformálás további eszközei közé kerültek a versfüzerekhez vagy legendáriumokhoz írt kommentárok.

A hagiográfia képlékeny műfaj volt, és még néhány évtized során is megváltoztathatta a szent képét. Dzsán Gópál *Dádú-dzsánma-lílá*, „Dádú (emberi) születésének játéka” című *parcsa*ija 1620 körül, kevesebb mint húsz évvel Dádú halála után készült. Winand Callewaert kimutatta, hogy 1654-re a szöveget már jelentősen kibővítették csodálatos elemekkel, és történetmondás olyan kényes témákat simított el, mint például Dádú nem bráhman származása vagy vallási beavatásának kérdése. Míg a *parcsaik* és a *várták* vallási iskolákhoz, a Dádú- illetve Vallabha-követőkhöz tartoztak, a *Bhaktamál*ok felekezet felett álltak. A legkorábbi *Bhaktamál* a szintén nirgun rámánandí iskolához tartozó Nárájdás ‘Nábhá’ tollából született a XVII. század első éveiben, és a mitologikus bölcsék és szentek bemutatása után a történelmi bhakták életét és odaadását dicséri rendkívül tömör stílusban. Egy évszázaddal később a *gaudíja* Prijádász hozzá írt részletes kommentárja már szektáriánus szempontból értelmezi a művet. Érdekes, hogy Prijádász kommentárjához különböző felekezeti nézőpontokból alkomentárok egész sora született.⁴³

Rendkívüli népszerűségnek örvendett továbbá az istenség iránti odaadást serkentő környezet, azaz Bradzsföld különböző elemeinek bemutatása. Bradzs minden Krisna-imádó számára szent, és az istenség előtti hódolatot sokszor Bradzsföld egyes elemeinek imádata helyettesíti: szent a Jamuná folyó és annak vize, szentek Vrindávan ligetei, szent Bradzsföld pora, szentek Bradzs települései: Vrindávan, Mathurá, Gókul, Góvardhan, Rádhákund, Barszáná. Szentek Bradzs tehenei, hiszen Krisna legeltette őket. Még a *bradzsvászíkat*, Bradzsföld lakóit is különös tisztelet illeti meg.

Bradzsföld egyes elemeinek áhítatos bemutatásához hasonló a szektaalapító által India különböző részein alapított tanítványközösségek dicséretének műfaja is.⁴⁴ Gyakran liturgikus célból születtek antológiák bizonyos ünnepekre

Conference on Devotional Literature in New Indo-Aryan Languages, Held at Seattle, University of Washington, 7–9 July 1994, ed. Alan W. Entwistle, et al. (New Delhi: Manohar Publishers & Distributors, 1999); Nandadászról R. S. McGregor, *Nanddās: The Round Dance of Krishna and Uddhav's Message* (London: Luzac, 1973) és Raszkhánról: Heidi Rika Maria Pauwels, „Two »Gardens of Love« Raskhān's Prem-Vāṭikā and Nāgrīdās' Íšk-Caman”, in: *Patronage and Popularisation, Pilgrimage and Procession: Channels of Transcultural Translation and Transmission in Early Modern South Asia; Papers in Honor of Monika Horstmann*, ed. Heidi Rika Maria Pauwels, *Studies in Oriental Religions* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2009).

⁴³ James P. Hare, „Nābhādās' Bhaktamāl and Manuscript Culture”, in: *Devotion Beyond the Forest: Bhakti in Current Research 2003–2009*, ed. Imre Bangha (New Delhi: Manohar, 2013).

⁴⁴ Egy látszólag korai hagiográfiai szöveg, amely a Vallabha alapította nyolcvannégy felekezeti központot mutatja be a Gokulnáthnak tulajdonított *Csaurāsī Baithak Csaritra*. Lásd: David L. Haberman, „A Theology of Place: Pilgrimage in the Caurāsī Baithak Caritra”, in: *Studies in Early Modern Indo-Aryan Languages, Literature, and Culture: Research Papers, 1992–1994, Presented at the Sixth Conference on Devotional Literature in New Indo-Aryan Languages*,

vagy az év teljes ciklusára szisztematikusan gyűjtve dalokat.⁴⁵ Más antológiák célja az volt, hogy összegyűjtsék egy költőcsoport vagy egyetlen költő kompozícióit. Ez utóbbi törekvés látványos példája az egyre növekvő Szúrszágar-hagyomány, amely a *Bhágavata purána* bradzs dalokra való szisztematikus fordítását tulajdonította Szúrdásznak.

A XVII. századtól kezdve a közösségépítés egyik fontos eszköze lett a bhakti kéziratos könyvek terjedése-terjesztése. A kéziratok időn és téren áthidalva közvetítették a mester tanítását. Valójában a XVII. századtól kezdve maradt csak fenn jelentős számú élőnyelvi bhakti kézirat Észak-Indiában. A kéziratoknak fontos szerepük volt egy szekta nyilvános arculatának kiépítésében és a tanítás egységesítésében. Jelentőségük olyan nagy volt, hogy egyes vallási iskolák, mint a szikhek és a Dádú-követők, mesterük kinyilatkoztatását helyezték oltárra az istenképmás helyett. Emellett közösségi liturgia, énekes ünneplések vagy szentbeszédek segédeszközeiként használták őket.⁴⁶

Krisna-bhakti az udvari irodalomban

Bár az udvari irodalomról a múlt században azt tartotta a tudományos közmegegyezés, hogy az esztétikai célokat szem előtt tartva született, manapság pedig inkább annak politikai vonatkozásait emeli ki a kutatás, született vallási tartalommal bíró udvari irodalom is. E tartalom néha csak eszköz vagy téma volt az esztétikum vagy a politika szolgálatában, máskor azonban egy-egy uralkodó vagy előkelőség vallásosságát tükrözte. Az esztetizáló udvari szerelmi költészet szabadon használta Rádhá és Krisna nevét és jelzőit a szerelmesek, gyakran maga az uralkodó leírására, és tette meg Bradzsföldet a szerelem helyévé. Az egyik legnépszerűbb megközelítés a *rítiköltő*ké volt, akik a szanszkrit esztétika szabályai által inspirált díszes költészetet hoztak létre. E hagyomány legnagyobb költői, Késavdás, Bihári és Dév rendkívül kifinomulttá fejlesztették a Krisna-költészetet. Verseiket hangzási (*sabdálankára*) és jelentésbeli díszít-ményekkel (*arthálankára*) ékesítették.

Held at Seattle, University of Washington, 7–9 July 1994, ed. Alan W. Entwistle, et al. (New Delhi: Manohar Publishers & Distributors, 1999), 157–166. o.

⁴⁵ Az éves ünnepciklus szerint szerkesztett áhítatos gyűjteményekről lásd: Galina Rousseva-Sokolova, „The Tradition of *Varṣotsav-Pad-Saṅgrah*: A Different Perspective on Brajbhāṣā Devotional Poetry”, in: *The Banyan Tree: Essays on Early Literature in New Indo-Aryan Languages: Proceedings of the Seventh International Conference on Early Literature in New Indo-Aryan Languages, Venice, 1997*, ed. Mariola Offredi (New Delhi & Venezia: Manohar Publishers & Distributors & Università degli Studi di Venezia, Dipartimento di Studi Eurasiatici, 2000), 513–519. o.

⁴⁶ Monika Horstmann, „Dādūpanthī Anthologies of the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, in: *Bhakti in Current Research 2000–2003: Proceedings of the Ninth International Conference on Early Devotional Literature in New Indo-Aryan Languages*, Heidelberg, 23–26 July 2003, ed. Monika Horstmann (New Delhi: Manohar, 2006), 175–176. o.

Irodalom

- ‘Nābhā’, Nārāyaṇdās. „Bhaktamāl.” In: *Śrībhaktamāl: Bhakti-ras-bodhinī-tīkā evarṇ bhakti-rasāyanī vyākhyā sahit*, edited by Brajvallabhasharan, Govind Sharma and Suryakant Gosvami. Vrindaban: Śrīviyogī Viśveśvar, 1960.
- Abū al-Faz’l Allāmī, „Ā’in-l Akbarī.” In: *‘Ain-i-Ākbarī of Abul Fazl-l-‘Allāmī*, edited by D. C. Phillott. Calcutta: Asiatic Society of Bengal, 1927. Reprint, 1994.
- Bangha Imre és Déri Balázs, *Távollét – Mirá hercegnő misztikus versei és legendája*. [Separation – Mystic Poems and the Legend of Princess Mirā]. Budapest: Argumentum, 1997.
- Bryant, Kenneth E., „The Bottom of the Page: Representing Variation in an Oral Tradition.” In *Studies in Early Modern Indo-Aryan Languages, Literature and Culture: Research Papers, 1992–1994, Presented at the Sixth Conference on Devotional Literature in New Indo-Aryan Languages, Held at Seattle, University of Washington, 7–9 July 1994*, edited by Alan W. Entwistle, Carol Solomon, Heidi Pauwels and Michael C. Shapiro, 87–100. New Delhi: Manohar Publishers & Distributors, 1999.
- Bryant, Kenneth E. and John Stratton Hawley, *Sur’s Ocean: Poems from the Early Tradition*. [in Hindi & English] Translated by John Stratton Hawley. Murty Classical Library of India. Edited by Sheldon Pollock. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015.
- Dalmia, Vasudha, „Forging Community: The Guru in a Seventeenth-Century Vaiṣṇava Hagiography.” In: *Charisma and Canon: Essays on the Religious History of the Indian Subcontinent*, edited by Vasudha Dalmia, A. Malinar and M. Christof, 129–154. New Delhi: Oxford University Press, 2003.
- „Poets as Seals of Legitimation: The »Where« and »When« of Their Life Histories.” In panel „Rethinking Bhakti in North India” at the European Conference on Modern South Asian Studies. University of Bonn, 2010.
- „Women, Duty and Sanctified Space in a Vaisnava Hagiography of the Seventeenth Century.” In: *Constructions Hagiographiques En Inde: Entre Mythe Et Histoire*, edited by Françoise Mallison. Paris: École Pratique des Hautes Études, IVe Section – Sciences historiques et philologiques – Serie II: Hautes Études Orientales, 2001.
- Delvoye, F. „Nalini”, „Catering to the Taste of Medieval Indian Rulers: Poet-Composers in Motion from Madhyadesh to the Mughal Court Via Muzaffarid Gujarat.” In *European Conferences on South Asian Studies, People in Motion, Ideas in Motion: Culture and Circulation in Pre-modern South Asia*, edited by Thomas de Bruijn and Allison Busch. Leiden, 2006.
- Dezső Csaba, „»Szekfűviráglehelet-zuhatag«. Weöres Sándor műfordításai a szanszkrit irodalomból.” In: *„Tánc volnék, mely önmagát lejt”. Tanulmányok Weöres Sándorról*, szerk. Bartal Mária, Kulcsár-Szabó Zoltán és Palkó Gábor, 206–221. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014.
- Entwistle, A. W. *Braj: Centre of Krishna Pilgrimage*. Groningen Oriental Studies V. 3. Groningen: E. Forsten, 1987.
- Fairbanks, Constance E., „Hindi Stress from the Poet’s Perspective.” Chap. 22 In: *Dimensions of Sociolinguistics in South Asia: Papers in Memory of Gerald B. Kelley*, edited by Edward C. Dimock, Braj B. Kachru and Bh Krishnamurti, 297–314. New Delhi: Oxford & IBH Pub. Co., 1992.
- G. István László, „A repülő szőnyegből.” *Jelenkor* 57, no. 5 (2014).
- Goswami, Shrivatsa, „Gopal Bhatt: Carrier of Bhakti to the North.” In: *Texts and Traditions in Early Modern North India*, edited

- by Tyler Williams, John Stratton Hawley and Anshu Malhotra, 335–353. New Delhi: Oxford University Press, 2018.
- Haberman, David L., „A Theology of Place: Pilgrimage in the Caurāsī Baiṭhak Caritra.” In *Studies in Early Modern Indo-Aryan Languages, Literature, and Culture: Research Papers, 1992–1994, Presented at the Sixth Conference on Devotional Literature in New Indo-Aryan Languages, Held at Seattle, University of Washington, 7–9 July 1994*, edited by Alan W. Entwistle, Carol Solomon, Heidi Pauwels and Michael C. Shapiro, 157–166. New Delhi: Manohar Publishers & Distributors, 1999.
- Hare, James P., „Nābhādās’ Bhaktamāl and Manuscript Culture.” In: *Devotion Beyond the Forest: Bhakti in Current Research 2003–2009*, edited by Imre Bangha, 73–89. New Delhi: Manohar, 2013.
- Harivamś, Hit, „Hit Āurāsī Aur Premdās Trajbhāṣā Ṭikā”, edited by Vijaypal Simh and Chandrabhan Ravat. Varanasi: Nāgarīpračārīnī Sabhā, 1971.
- Hawley, John Stratton, „Author and Authority.” In: *Three Bhakti Voices*, 21–47. New Delhi: Oxford University Press, 2005.
- „The Early Sūrsāgar and the Growth of the Sur Tradition.” In: *Three Bhakti Voices*, 194–207. New Delhi: Oxford University Press, 2005.
- *Into Sūr’s Ocean: Poetry, Context, and Commentary*. Harvard Oriental Series. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016.
- *The Memory of Love: Sūrdās Sings to Krishna*. New York & Oxford: Oxford University Press, 2009.
- „The Verbal Icon – How Literal?” In: *Three Bhakti Voices*, 208–216. New Delhi: Oxford University Press, 2005.
- Hawley, John Stratton and Suradasa, *Surdas: Poet, Singer, Saint*. [In Includes verses in Braj; with English translation] 2018.
- Horstmann, Monika, „Dādūpanthī Anthologies of the Eighteenth and Nineteenth Centuries.” In *Bhakti in Current Research 2000–2003: Proceedings of the Ninth International Conference on Early Devotional Literature in New Indo-Aryan Languages*, Heidelberg, 23–26 July 2003, edited by Monika Horstmann, 163–178. New Delhi: Manohar, 2006.
- Margócsy István, „Kazinczy és az időmérték. A versforma keresése.” In: „...a férfikor nyarában...” *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*. Budapest: Kalligram, 2013.
- Marrewa Karwoski, Christine, „Paradoxical Authorship: Tracing Authority in the Gorakhbāṇī.” *Acta Poetica* 33, no. 2 (2012): 167–180.
- McGregor, R. S., *Hindi Literature from Its Beginnings to the Nineteenth Century. A History of Indian Literature*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1984.
- *Nanddās: The Round Dance of Krishna and Uddhav’s Message*. London: Luzac, 1973.
- Mital, Prabhudayal, *Braj Ke Dharma-Sampradāyō Kā Itihās*. Delhi: National Publishing House, 1968.
- Papp, Tibor, „A hangvers.” In: *Avantgárd szemmel: költészetről, irodalomról*. Budapest: Magyar Műhely, 2004.
- „A pogány ritmusok születése.” In: *Avantgárd szemmel: költészetről, irodalomról*, 35–44. Budapest: Magyar Műhely, 2004.
- Pauwels, Heidi, „Cultivating Emotion and the Rise of the Vernacular: The Role of Affect in »Early Hindi-Urdu« Song.” *South Asian History and Culture* 12, no. 2–3 (2021): 146–165.
- „The Vernacular Pulse of Sanskrit: Metre and More in Songs of the Gīta-Govinda and Bhāgavata Purāṇa.” *The Journal of Hindu Studies* (2020): 1–26.
- Pauwels, Heidi Rika Maria, „Different Voices, Different Songs: Early Anthology Versions of Songs by Harirām Vyās.” In: *The Banyan Tree: Essays on Early Literature in New Indo-Aryan Languages: Proceedings of the Seventh International Conference on Early Literature in New Indo-Aryan Languages, Venice, 1997*, edited by Mariola

- Offredi, 469–512. New Delhi & Venezia: Manohar Publishers & Distributors & Università degli Studi di Venezia, Dipartimento di Studi Eurasiatici, 2000.
- *In Praise of Holy Men: Hagiographic Poems by and About Harirām Vyās*. Groningen Oriental Studies. Groningen: Egbert Forsten, 2002.
- „Two »Gardens of Love« Raskhān’s Prem-Vātikā and Nāgrīdās’ Íśk-Caman.” In *Patronage and Popularisation, Pilgrimage and Procession: Channels of Transcultural Translation and Transmission in Early Modern South Asia; Papers in Honor of Monika Horstmann*, edited by Heidi Rika Maria Pauwels. Studies in Oriental Religions, 23–38. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009.
- Rao, Velcheru Narayana and David Shulman, *God on the Hill: Temple Poems from Tirupati*. New York: Oxford University Press, 2005.
- Rosenstein, Lucy L., *The Devotional Poetry of Svāmī Haridās: A Study of Early Braj Bhāṣā Verse*. Groningen Oriental Studies. Groningen: Egbert Forsten, 1997.
- Rousseva-Sokolova, Galina. „Krishna Bhakti from a Playful Perspective.” In: *Devotional Literature in South Asia: Current Research 1997–2000: Proceedings of the Eighth International Conference on Early Literature in New Indo-Aryan Languages, Leuven, 23–26 August, 2000*, edited by Winand M. Callewaert and Dieter Taillieu, 163–166. New Delhi: Manohar, 2002.
- „Sainthood Revisited: Two Printed Versions of the Lives of the Eighty-Four Vaishnavas by Gokulnāth.” In *Bhakti Beyond the Forest: Current Research on Early Modern Religious Literatures in North India 2003–2009*, edited by Imre Bangha, 91–103. New Delhi: Manohar, 2013.
- „The Tradition of Varṣotsav-Pad-Saṅgrah: A Different Perspective on Brajbhāṣā Devotional Poetry.” In: *The Banyan Tree: Essays on Early Literature in New Indo-Aryan Languages: Proceedings of the Seventh International Conference on Early Literature in New Indo-Aryan Languages, Venice, 1997*, edited by Mariola Offredi, 513–519. New Delhi & Venezia: Manohar Publishers & Distributors & Università degli Studi di Venezia, Dipartimento di Studi Eurasiatici, 2000.
- Saha, Shandip, „A Community of Grace: The Social and Theological World of the Puṣṭi Mārga Vārtā Literature.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69, no. 2 (2006): 225–242.
- Sanford, A. Whitney, „The Gopis as Role Models: Understanding Paramānand’s Function as a Saint.” In: *Studies in Early Modern Indo-Aryan Languages, Literature, and Culture: Research Papers, 1992–1994, Presented at the Sixth Conference on Devotional Literature in New Indo-Aryan Languages, Held at Seattle, University of Washington, 7–9 July 1994*, edited by Alan W. Entwistle, Carol Solomon, Heidi Pauwels and Michael C. Shapiro, 339–354. New Delhi: Manohar Publishers & Distributors, 1999.
- „Uneasy Partners: Balarāma as Embodiment of Wilderness.” In: *The Banyan Tree: Essays on Early Literature in New Indo-Aryan Languages: Proceedings of the Seventh International Conference on Early Literature in New Indo-Aryan Languages, Venice, 1997*, edited by Mariola Offredi, 363–387. New Delhi & Venezia: Manohar Publishers & Distributors & Università degli Studi di Venezia, Dipartimento di Studi Eurasiatici, 2000.
- Sarmadee, Shahab, *Tarjuma-i Mānakātūhala Va Risāla-i Rāgadarpana by Faqīrullāh (Nawab Saif Khan)*. Kalāmūlaśāstra. Edited by Kapila Vatsyayan. New Delhi: Indira Gandhi National Centre for the Arts and Motilal Banarsidass Publishers, 1996.
- Sharma, Swapna, „The Seat of Love and Service: Dhyānīlā of Gadādhara Bhaṭṭa.” In: *Bhakti in Current Research 2000–2003: Proceedings of the Ninth International Con-*

- ference on Early Devotional Literature in New Indo-Aryan Languages, Heidelberg, 23–26 July 2003, edited by Monika Horstmann, 281–284. New Delhi: Manohar, 2006.
- Snell, Rupert, *The Eighty-Four Hymns of Hita Harivarṃśa: An Edition of the Caurāsī Pada*. Delhi, London: Motilal Banarsidass, School of Oriental and African Studies, University of London, 1991.
- Vajpeyi, Mandadulare, ed. *Sūrsāgar* 5th ed. 2 vols. Vol. 1. Varanasi: Nāgarīpracāriṇī Sabhā, 1978.
- Varma, Brajeshvar, *Sūrsāgar*. Varanasi: Gyānmaṇḍal Ltd., 1988.
- Vaudeville, Charlotte, *Myths, Saints and Legends in Medieval India*. New Delhi: Oxford University Press, 1999.
- Vekerdi József, „Szepes Érika: Magyar költő – magyar vers. A mai magyar költészet verstani kisenciklopédiája.” *Irodalomtörténet*, LXXIII., no. 2 (1992): 387–395.
- Williams, Tyler, Jack Hawley and Anshu Malhotra, eds. *Texts and Traditions in Early Modern North India*. New Delhi: Oxford University Press, 2018.

Halmai Tamás
*Pénélopé hajója**

Egy gordiuszi masni kibontása:
nem Ithakába tér haza a hős,
hanem hazatér Pénélopé mellé.

Kiűzetés a gyerekkorból minden
éjszaka, visszhangolni tükröket
tetszhalott nyelven, póre jelek árán.

Ki hideget lel, fődje be haranggal.
Szerelem templomokban születik.
Rád nézek, hogy pillantásom legyen.

Szeretni a szabályt, hogy szabaddá vagy,
fekszem estente melléd. Hajnalig
legéberebben az éjszaka virraszt.

Megérett a világ a gyógyulásra.
Lovak körül fényesség dobokol,
s hogy ne féljünk, bárányt kiált a farkas.

A levegő madarak tanítványa.
Az idő a tér eszméletvesztése.
A szó nem a száj cselekedete.

Elvegyülök magamban, mint az álmok.
Ki visel jogot rám, hogy szabaduljak?
Ha cselló énekel, hallgatja száj is.

A tér dülöngél, nem a szél borzongat
horizontokat. A rózsza a kert
imája. Kinek a fénye a fény?

Itt a seb is arany, ez olyan erdő.
Gondunk ösvényre sincs már, se kunyhóra.
Addig kerested, amíg megtaláltam.

Origami, ha papírból a rózsát.
Költészet, ha a rózsából papírt.
Hajtogatjuk a magunkét, s közös már.

* A kifejezés forrása Koncz Veronika *Pénélopé hajóra száll* c. kötete (Új Ember, 2024).

Húsközeli boldogság kísért. Mintha
volna egy lányom, Imátka nevű.
És ő emeli fel szíveimet.

Angyal szüremlik keresztül a tér
hasadékain. Lelkét sütteti
sövény tövében, hol bűneimet

bár arab számok, de keresztény számtan
lajstromozza. Legszebb ruhád a tested,
susogja valaki valakinek.

„Az áruló is hű, csak máshoz”, szólnám.
És: „Vereség győz meg az irgalomról.”
A tavasz tudatállapot, így tudjam.

Farkasok elől futtodbán a tánc-
lépések! De a gyerekkor zenéjét
a Bárány mégis, hogy ne halj, vezényli.

Ha meg nem inganék, ha nem szakadna
nyakamba bűnök lehelete, Hozzád
hogyan lennék vissza szavakat imához?

Ha szívemből a sár egy áldott órán
kiszikkadna: vétlen könnyek alatt
mi érdemesítene megváltásra?

Oly gyarló volt: a bűnt is elvétette,
és girbegurba szándékaival
egyenest Isten szívébe talált.

Mint aki a Kapuban áll, de nem
azért, hogy belépjen, hanem hogy a
többieket belépni bátorítsa.

Mint aki sírását egy lepke arcán
elmaszatozza. Mint aki aktvershez
fekszik modellt. Mint aki nem beszélni

akar, de elrejteni titkait
a nemlét szellős üregeibe.
És könny alakú a bocsánatos

bűntelenség mindenségre hajlóink
szemében. A legtöbb hazátlanságra
Isten országa kellő magyarázat.

Pénélopé nem száll hajóra, váltig
beéri azzal, hogy a Föld az űri
óceánban kering és üdvözülni.

Saan Rabbya Qud
Lezél Assen az Boqrnak

– Aranyos – kedves, Okos – ügyes, Gyönyörű – szép Mbābm!

eljöttem a sírkápolnához ebéd után.
fejem fölött fekete felhők,
körben kékség.
délkeletre nézek, amerre tudlak.
emlékművünk lábánál rózsasokaság,
szívemben csöndes mulatság,
élem az illatot,
tulipánágyások szívárva színét.
a lélekben megállt az idő,
a szív csak üt, mint egy óra,
míg magam bámulok a mulandóra.
hol vagy?
oly messze...
és itt.
nehéz a kettősség mögött,
...az egység,
...a kékbolt Ég,
ahol látomásban ég a hétszín ív,
Veled – Hozzád – Érted.
nem szeretném, ha szeretnének,
...így, csak Te.
minden egész,
kerék a világ.
a lét merészen dönt az örök belső napvilágnál.
szeretni ennyi,
mintha késznek tűnne,
mert minden áld és áldozik
Nekünk – Értünk – Felénk.

Duqay Barnabás fordítása

Csáji László Koppány

Az Úr szeretett virágai – szúfi népdalok?

(Ereszkedő dallamszerkezetű, kvint- és kvartváltós,
moll-pentaton énekek az észak-pakisztáni Csitrálban)

A világ egyik rejtett kincse a pakisztáni Csitrál megye, de nemcsak a táj igéző szépsége miatt.¹ A régiót a tőle keletre lévő Gilgit-Baltisztán térséggel együtt gyakran Parisztán (vagy Perisztán)² néven említik, aminek jelentése: a tündérek földje.³ A hegyeket az itt élők szerint a tündérek, a *párik* uralják, csupán a szűk völgyek sok évszázados öntözőcsatornákkal termékenyvé tett világa az embereké. Észak-Pakisztánban ölelkezik össze a Himalájával és a Karakorummal a világ harmadik legmagasabb hegysége, a Hindukus, létrehozva egy labirintusszerű völgyrendszert.⁴ Ezek egyike Csitrál. Lélegzetelállító folyóvölgyeiben sokféle nyelvű nép él egymás mellett, de viszonylag elkülönülve; közülük magasan a legnépesebb a *kho* (vagy *khovar*) nép.⁵ Minden itt élő népnek⁶ és régióknak megvan a maga sajátos kulturális mintázata, a *khovárok* azonban főleg a népdalaikról váltak híressé a környékbeli népek között. Kulturális identitásuk olyan központi elemét képezi zenéjük, amire máig nagyon

¹ Angolosan: Chitral. Pakisztán legészaknyugatibb sávja ez a megye, ami egészen az afganisztáni Wakhan-korridorig foglalja magában a Hindukus keleti és a Hindu Rádzs (Hindu Raj) nyugati lejtőit, a köztük lévő, meredek szurdokokkal és völgyekkel. Az 1880-as évekig önálló királyság, majd 1969-ig önálló hercegség, a mogul Báburtól származó Katur-dinasztia uralma alatt először a brit gyarmatbirodalomban, majd Pakisztánban. A következő uralkodó (*mehtár*) pereskedni kezdett a pakisztáni állammal a tőlük szerinte jogtalanul elvett földjeinek visszaadásáért, ezért a csitráliak csak vonakodva tekintik magukat „igazi” pakisztáninak. Pakisztán hivatalos nyelvét, az urdut sem beszéli korántsem mindenki (bár a fiatalabbak már az iskolában tanulják e nyelvet). 1947-ig az iskolákban a perzsát (fárszit) oktatták, mint a térség közlekedő nyelvét.

² E nevet azonban gyakran használják a Gilgit-Baltisztán vidékére és Hunzára is (Leitner 1978).

³ A *pári* a tágabb térség legtöbb nyelvében (pl. *khovar*, *sina*, *burusaszki*) tündért jelent. Perzsa jövevényszónak tartják (Bashir 2023, 96.). Az iráni mitológiában is gyakran előfordulnak, de a turkesztáni török népek között is máig emlegetett hiedelemleányek. E szóból ered a ’tündérek földje’ jelentésű Párisztán vagy Perisztán.

⁴ Legmagasabb csúcsa az afgán határ közelében magasodó Tiricsmir (Tirich Mir), egy 7708 méteres óriás, a térség tekintélyes részét uralja.

⁵ Sokszor *khovaroknak* is hívják őket a külső források, aminek pontosabb jelentése: *kho war*, azaz „*kho* nyelv”, a nép önelnevezése tehát a *kho* (ld. Leitner 1978, Biddulph 1986).

⁶ A fontosabbak: *Gawarbat*, *Dameli*, *Palula*, *Madaklashti*, *Kalasha/Kalash*, *Shekhani*, *Yadgha*, *Kataweri*, *Kerghez*, *Wakhi*, *Sariquli*, *Pashto/Pastu* and *Gujri/Gudzsar* (Leitner 1978).

büszkék, de – ahogy írásomban ismertetem ennek okait – korántsem biztos, hogy ez sokáig így marad.

2001 nyarán, hosszú gyaloglás, a 4500 méteres Thui-hágó megmászása és egy gigantikus gleccseren történt viszontagságos átkelés után eljutottam a Yasin-völgyből erre a gyönyörű vidékre, Csitrálba. A táj igéző szépsége első látásra lenyűgözött, de az igazi katarzis sem sokáig váratott: már az első falvakban fel-felhangzottak azok a dalok, amelyek csitráli etnológiai kutatásom fókuszába kerültek, és amiket utána a *Tündérek kihalófélben* című kötetem⁷ CD-mellékletében is közreadtam. Legkülönlegesebb élményem Csitrálban kétségkívül a khowar zenével való találkozás volt. Hazajöveletem után Szomjas-Schiffert György etnomuzikológus világította meg számomra, hogy mi lehetett az oka annak, hogy a világ ezen eldugott vidékén hallott énekeket azonnal a szívembe zártam, miért tűnt magyar zenei anyanyelvemhez oly közel állónak. Írásom erről az etnológiai gyűjtőmunkámról szóló beszámoló és elemzés.

Csitrálban a hófödte hegyek között bővizű folyók kanyarognak, a hordalékos, szűk folyóvölgyek domboldalain aranyló búzatáblák, zöldellő kertek tarkállanak, a körös-körül magasodó hat-hétezer méteres, hófödte hegyek völgyeihez meredek sziklafalak szakadnak le. Az apró falvacskák kő- és vályogházai általában lapos tetősek, hiszen nagyon kicsi az éves csapadékmennyiség. Éghajlatát tekintve ez a vidék hegyvidéki sivatag, ezért a gleccservizek elvezetésével és öntözőcsatornába szétosztásával juttatják el az életadó vizet a zöldségeskertekbe, gyümölcsösökbe, de még a gabonaföldekre is.⁸ Így jönnek létre az alluviális oázisok. A csatornák tavaszi megnyitása a lezúduló gleccservíz számára az egyik legfontosabb ünnep nemcsak Csitrálban, hanem a térség más népei körében is, hiszen ez a vegetáció (és ezáltal a túlélésük) záloga. Bár az indiai szubkontinens látszólag karnyújtásnyi közelségben van, a magas hágók és a hegyomlások, földcsuszamlások miatt alig járható utak vezetnek el ide. Mind kultúrájában, mind pedig növényföldrajzi adottságaiban inkább Közép-Ázsia ez a vidék, mintsem Pakisztán.

Az India, Pakisztán és Banglades földrésznyi területén elterülő tropikus és szubtropikus világhoz képest itt mérsékelt övi, száraz hegyvidéki klímát találunk. Ennek oka a falszerű, roppant hegyek mellett a völgyek magassága is: Csitrál, a régió fővárosa, például 1500 méteres magasság felett fekszik. Nem az indiai gyümölcsök uralják itt a tájat, hanem a dió, a sárgabarack, a szőlő, az alma és a körte, amelyek meghökkentő változatosságban sorakoznak a kisvárosok piacainak standjain. Az ételek között a sült húsok, a fűszerek, a főtt és sült zöldség ízvilága is sokkal inkább emlékeztet Perzsia, Afganisztán és Tádzsikisz-

⁷ Csáji 2004.

⁸ Az öntözőrendszer múltja sok évszázados, akár évezredes – bár már a neolitikumból és a bronzkorból is az emberi megtelepedés bizonyítékai kerültek elő. Később Nagy Sándor közép-ázsiai és indiai hódításai nyomán a hellenizmus, majd az ázsiai szkíták (szakák) térhódítása következett, később pedig a júecsik (tohárok) Kushán Birodalma terjesztette ki hatalmát a vidékre, magával hozva a buddhizmust. Az 5–7. század között a fehér hunok (varhunok) Heftalita Birodalma is magában foglalta Csitrált, sőt, a későbbi utódállamok egyik legtovább fennálló királysága is. Az iszlám csak viszonylag később, a késő középkorban kezdett elterjedni e vidéken, de máig sem egyöntetű az iszlamizáció (Stein 1897, Dani 1989).

tán, Türkmenisztán, Nyugat-Kína (Xinjiang) és Üzbegisztán világára, mintsem az észak-pakisztánra. Az utóbbit inkább csak a viselet, a *shalwar khameez* (bő nadrág és hosszú ing)⁹ juttatja eszünkbe, amit férfiak és nők is hordanak a 13-14. századtól. A khowar nyelv az Északkelet-Afganisztántól Észak-Pakisztánon át az indiai Kasmírig terjedő térség indoárja nyelveinek sajátos csoportjába, a dárd nyelvek¹⁰ közé tartozik, és a nyelvészek szerint talán a legarchaikusabb formában őrizte meg a szanszkrit nyelvhez közeli szóalakokat.¹¹ Csitráltól keletre is beszélik, Ghizar, Gilgit, Yasin, Yarkhun, Swat és más hegyi vidékeken. Az összes beszélő lélekszámát nyolcszázezerre becsülik a népszámlálási adatok alapján, kicsit több mint a felük Csitrálban él, ahol a két megye (Alsó- és Felső-Csitrál) mintegy félmillió lakosságának 82%-át alkotják.¹²

Csitrál az afgán-pakisztáni határvidék legészakibb sávját foglalja el, önálló közigazgatási egységet képezve a Khyber Pakhtunkhwa provinciában. A Lowari-hágón át lehet eljutni ide délről, Peshawar és a Dir térség, illetve a Swat-völgy felől. A Gilgit-Baltisztán régió felé, keletre, a Shandur-hágó vezet, amelyen minden nyáron nagyszabású lovaspólo-bajnokságot rendeznek Csitrál és Gilgit csapatai között. A lovaspólo eredetét az észak-pakisztáni hegyi népek maguknak vindikálják, szerintük innen terjedt el a világ más területeire a brit gyarmatbirodalom időszakában. A férfiak a tágabb régió hegyvidékére jellemző gyapjúkalapot, a *kaphúlt* hordják. A nők a városokban sokszor bő, az egész testfelületüket elfedő ruhát – ún. burkát – hordanak. Vidéken azonban a hagyományos női viselet máig a kis, hímzett kalapocská és kabátka. Úgy tűnik, hogy inkább a városokból terjed el a közel-keleti és dél-ázsiai iszlám világ nőkre oktroyált „egyenruhája”, főleg a Pakisztánban is egyre erősebb szunnita tálibok (jelentése: tanítványok) hatására, akik például az iszmaili iszlám¹³ követőit nem is tartják muszlimoknak.¹⁴ Ne gondoljuk, hogy csupán egyféle globalizáció van. Ennek is megvannak a nagy, kulturális régiói, amelyek az uniformizálás más és más formáját, esztétikai elveit, vágyait és életcéljait, értékeit nyújtják a kulturális diverzitás és etnikai, vallási, lokális és más diskurzusterekben hosszú idő alatt kialakult sokszínűség helyett. Itt azonban, Csitrálban, a kho nép dalai alkotják azt a kulturális gerincet, ami – mintegy kulturális gerincoszlopként – megtart megannyi más folklórelemt is: népmesét, balladákat, vicceket, mondákat, sőt, a táncoktól a hangszerkészítésig a zenei anyanyelvükhöz kapcsolódó kulturális jelenségek egész sorát. Mind-

⁹ A shalwar egy bő nadrág, aminek szárai viszonylag alacsonyan már összeérnek, állítható derékkal és övvel, míg a khameez egy hosszú ing, aminek gombos szabása immár az európai mintákat követi, de sokkal hosszabb ennél, egészen a térd magasságáig ér. Csitrálban nők is hordják, kissé bővebb szabással, kendővel vagy kalappal.

¹⁰ Sokkal inkább földrajzi gyűjtőfogalom ez az indoárja nyelvek egy csoportjára, mintsem genealógiai (Bashir 2023, ix), hiszen az elzárt hegyvidék nyelvi kaleidoszkópja egymástól nagyon is különböző nyelveket fog át.

¹¹ Morgenstierne 1973, 256., Bashir 2023, Leitner 1878, Jacquesson 2004.

¹² A legutóbbi, 2023-as census adatainak hivatalos portálja: <https://www.citypopulation.de/en/pakistan/cities/khyberpakhtunkhwa/> (Utolsó hozzáférés: 2024. 06. 23.)

¹³ A síita iszlám ún. tizenkettes, iszmaili ágának vallási vezetője az Aga Kán.

¹⁴ Marsden 2013, 234–237.

ezek a népdalok nélkül valószínűleg szétesnének, felaprózódva pedig szinte biztosan eltűnnének a „kortárs iszlám globalizmus” városi központokból szétterjedő világában. (Ahogy a szomszédos Afganisztánban is látunk hasonló példákat, főleg a tálib uralom alatt.)

A kho nép többsége az iszlám szunnita ágához tartozik, egy kisebb részük a tizenkettes iszmailita irányt követi, főleg az északi-északkeleti, hegyes vidéken.¹⁵ Az iszlamizáció Csitrálban a 14. századtól vett nagy lendületet,¹⁶ de még mindig van olyan népcsoport itt, mely a korábbi, világvallásokhoz nem sorolható hitét tartotta meg: ők a kalashok.¹⁷ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a korábbi néphit és mitológia ne talált volna utat a muzulmáná lett csitráliak lokális folklórájába, sőt, az iszlám helyi vallásgyakorlásába is. A térségben az iszlám sokkal inkább mint kulturális ernyő, mintsem mindent eltörlő és mindenestül újat alkotó kultúra jelent meg az elmúlt évszázadokban. Az, amit az elmúlt évtizedekben látunk Pakisztán-szerte, sőt, a muzulmán világ tágabb keletei között is, látszólag egyfajta divathullám, azonban egyúttal a globalizáció egy sajátos formája: a globalizációra adott eltérő válasz, az ún. reformiszlám.¹⁸ Nem gondolom, hogy ne lettek volna hasonló, futótűzszerűen terjedő mozgalmak, jelenségek korábban is, azonban talán nem voltak ennyire átfogóak, gyorsak, és talán jobban integrálták a korábbi kulturális jelenségeket, a lokális kultúra értékeit, mint most. Pakisztánhoz hasonlóan Csitrálban is a radikális iszlám modernista pártok egységfrontja (Muttahida Majlis-e Amal) nyerte a 2002-es helyhatósági és országos választásokat – egyik első intézkedésükkel betiltották a közösségi közlekedésben a kazettákról történő zenehallgatást, de a közösségi zenélés legtöbb formáját is helytelenítik.¹⁹ A modern (reform) iszlám körében a szúfi mozgalom erőteljesen jelen van.²⁰ A szövetség azóta is erős politikai erőként befolyásolja nemcsak a politikát, hanem a térség kultúráját is, veszélyt jelentve magára a népzene fennmaradására is. Mindazonáltal – és talán kissé önellentmondásos módon – a kho nép zöme máig büszke arra, hogy népdalaik és táncaik messze földön híressé teszik őket Pakisztánban, és azon túl is. A pakisztániak által megszállt kasmíri térségben, Hunzában és Gilgitben is sokat hallottam a khowari zenészekről, énekesekről, dicsérő szavakat.

Ottjártamkor, 2001 augusztusában épp befejeződött az aratás és a gabona betárolása. Sokfelé láttam, ahogy a szamarakkal és szarvasmarhával kitaposztatott kalászközből hatalmas favillákkal meg-megemelve a szél segítségével „pergetik ki” a pelyvát, majd az asszonyok őrölik – sok helyütt még akkor is kézimalmokkal – liszté. Az év legboldogabb időszak ez, hiszen jó termés volt.

¹⁵ Marsden 2013, 235.

¹⁶ Mock–O’Neil 1996, 132., Dani 1989.

¹⁷ Leitner 1978, Biddulph 1986, Mock–O’Neil 1996. A kalashoknál járva magam is tapasztaltam e kicsiny nép rendkívüli, szívós ragaszkodását szokásaihoz, a temetkezéstől az öltözködésen és táncokon át a purifikációs technikákig (ld. Csáji 2004). Jelen írásomban azonban nem rájuk koncentrálok, hiszen zenei világuk eltér a khowaritól.

¹⁸ Robinson 2013, 26.

¹⁹ Marsden 2013, 230.

²⁰ Werbner 2013.

A falvakban, városokban tehát volt ok az ünneplésre. Az észak-csitráli Masztudzs városkába érve vendéglátóim jelezték, hogy délután zenés összejövetel lesz. A téglalap alakú, mintegy húsz méter hosszú, tizenöt méter széles kertben körben rózsabokrok nőttek. A rózsák még mindig szépen virágoztak. Amikor megérkezett a zenekar, a helybeliek egyre nagyobb számban gyülekeztek. Várták – suttogva, feszülten –, hogy Ebaldin megszólaljon. Nem kellett soká várni, nem úgy, mint a stadionok koncertjein. Egy tea és néhány falat után a zenészek leültek, és a városkából meg a környékbeli falvakból idesereglettek lélegzet-visszafojtva várták, hogy mivel kezdik a zenészek az estét. Az énekes mellett a százhoz hasonló, hosszú nyakú húros hangszeren játszó zenész ült, mellettük a két sípos, kezükben a töröksípra emlékeztető hangszerük, másik oldalon a dobosok, egyikük két kis dobbal (pergődobbal), a másik kettő egy nagy dobbal, összesen heten. Nem tudtam elképzelni, hogy milyen élmény ér aznap este a Thui-hágón átvezető, ötnapos viszontagságos út után Masztudzsban. (A hangfelvételen jól hallatszik a közönség zsbongása, a teatöltése, és néha beszűrődik néhány közbevetett szó is, ahogy próbálják nekem magyarázni a dalok értelmét és szövegét.)

Aztán egy hosszú, éles, fájó kiáltással megszólalt az énekes, mintha sóhajtott volna, vagy kiszakadna mellkasából az ének. Jellemző kezdete ez a hagyományos khowar daloknak. Mintegy a mesekezdő formulához hasonlóan átvezetik a közönséget az ének dimenziójába. Ahogyan nálunk elmondják az „egyszer volt, hol nem volt, az üveghegyeken is túl, az Óperenciás-tengeren innen” mondatot, azonnal a mesei térbe és időbe csöppen a hallgatóság. A zenészek enyhe ívben helyezkedtek el, hogy lássák egymást, középen az énekessel. A közönség nagyobb félkörívet formált, és az első sorokban kizárólag férfiak ültek, álltak, hátrébb foglaltak helyet a nők.

Sajnos etnológiai terepmunkámat komolyan hátráltatta, hogy Jakúb, a tolmácsom hamar átadta magát a zene hatásának. Rövid, néhány szavas kommentárjaiból csak a dalok tartalmának lényegét tudtam lejegyezni, és azt, hogy e dalok Ebaldin mester művei, szervesen illeszkedve a khowar nyelvű hagyományos énekek zenei világába. Ezt a többi hasonló, helybeli zenei élményem alapján is megerősíthetem, a hagyományos khowar zenei anyanyelv még laikusok számára is azonnal felismerhető. Ebaldin mester dalait mások is éneklék, variálva, továbbgondolva. Mindazonáltal ezekből a hevenyészett adatközlői megjegyzésekből is összeállt az a komplex, többretegű tartalom számomra, ami a dalok lényegét alkotta. Három valóság fonódott össze, nem allegorikusan, sokkal inkább metaforák és szimbólumok révén, mivel hol az egyik, hol a másik réteg jelent meg elsődleges jelentésként. E három jelentésmező a következő volt: egyrészt a kertész és virágja, virágoskertje (néhány esetben rózsája, rózsakertje); másrészt a szerelmes férfi és a nő (férj és feleség vagy épp ellenkezőleg, két titkos szerető); harmadrészt pedig az Isten és az ember. A három réteg, mint szövéskor a fonál, hol egyik, hol másik, hol pedig harmadik rétegét mutatta meg a felszínen, de mindenki tudta, hogy a három együtt alkotja az egészet. Az énekek egymásba folytak, csak hosszú idő után tartottak szünetet. A délután estébe fordult, és alkonyatkor néhány férfi táncolni kezdett: fel-le fordított kézfejükkel repülést imitáló, lábukkal csusszanó-dobbantó mozgással, térdüket meg-megemelő, lassú körívben haladó, magányosan mozgó

táncot jártak, számomra a Csitráltól keletre, mintegy négyszáz kilométerre élő hunzai sámánok (bitánok) révülésére emlékeztető mozgással.²¹

A rögzített dallamokat hazaérkezésem után megmutattam Szomjas-Schiffert Györgynek, öreg barátomnak, a nemzetközi hírű etnomuzikológusnak, aki az általam vélt négy-öt énekhez képest mintegy huszonöt különálló dallamot különített el, és felhívta a figyelmemet arra, hogy azért éreztem ilyen közel magamhoz, saját, magyar zenei anyanyelvemhez ezeket, mert zömmel ereszkedő dallamszerkezetű, kvint- és kvartváltós, lá hangra végződő, tehát moll hangsorú pentaton dallamok, amelyek a magyar régi stílusú énekeink gyakori sajátosságai is. Számára is újdonságként hatott, hogy *A finnugor zene vitája*²² című könyvében felhasznált példákhoz képest ilyen sok megszívlelendő párhuzamra találtam a világnak ezen a távoli pontján. Nem konkrét népdalok dallamaira, hanem hasonló zenei gondolkodásmódra, ami – magyarázta – nagyon ritka a világban. A pentatónia eléggé általános. A kvint- és kvartváltás már sokkal ritkább, hiszen sajátos strofikus szerkezetet és zenei építkezést feltételez, azonban az, hogy mindezt általában moll hangvételben teszik, igazán különleges.

A szövegek számomra nem kevésbé voltak lenyűgözőek: Jakúb, a tolmács másnap, a felvételek visszahallgatásakor interpretálta számomra a szövegeket, ami műfordításra nem adott lehetőséget, de arra igen, hogy érzékeltesse az ihletett szerelmi líra, a vallásos odaadás és eksztázis, illetve a természetszeretetre és -tisztelőre épülő tudatosság hármasságát. A kertész kimegy a kövek közé, kimegy a sivatagba. A kertész vizet hoz, és elülteti a rózsát (*gulám*),²³ amit a kietlen tájban talált, el sem hitte, hogyan nőhetett ki e zord vidéken. Az Isten nézi, nézi az embert, minden egyes embert, ugyanazzal az aggódó figyelemmel mindenkit, és igyekszik számára gondosan helyet találni, nem azért, hogy e földön mindene meglegyen, hanem azért, hogy megtalálja az Istenhez (*Allah* vagy máskor *Mehtar*, azaz az Úr) vezető utat, és így végtelen jutalmát az ember. A szerelmes egyszerre kéri a halált és az életet, fürkészsze figyelve szerelmét, mit érez, mit gondol, hogyan teljesezhet be szerelmük. A kertész itt-ott vissza kell, hogy metssze a rózsát, virágot ahhoz, hogy az teljesebb, szebb virágot hozzon. A nő elfordul, tiltakozik, hogy szerelme még inkább felizzon. A kis és nagy halál összecsendülése egyszerű mondatokban nyilvánul meg, mint amilyen például: „*gambúryo poší ma húš bayay*”, aminek jelentése: „e virág láttán elillantak érzékeim”.²⁴ Ilyen és hasonló mondatokban írta le Jakúb a dalok szövegét, amelyeket meg sem kísérek most „versbe szedni”, hiszen ahhoz alaposabb szövegfordításra volna szükségem. A *mehtar* (uralkodó), *Allah* és más szavak az Úr megjelölésére különös interferenciáját adják a szakrális és profán fogalmaknak. A *mehtar* ugyanis a világi uralkodócsalád (jelenleg a 16. századtól a Katur-dinasztia) címe is, sőt, tágabb értelemben mindenkire alkalmazzák, aki valaki felett uralmat gyakorol, uralkodik, így a szerelmesekre is. Hasonlóképpen a 'virág' jelentésű *gambúri* szó is²⁵ számos értelemben és jelentéssel

²¹ Csáji 2011.

²² Szomjas-Schiffert 1976.

²³ Bashir 2023, 47.

²⁴ Ibid 56.

²⁵ Morgenstierne 1973, 263.

bír a dalok szövegében. A *méher* (szerelem, szeretet, kedvesség) összekapcsolódik az erre vágyó szerelmes ember koldusszegénységével (*maláng*).

Az énekeket az olvasó az alábbi QR-kódra kattintva hallgathatja meg:

Nem alkalmas a népdal–műdal dichotómia leírni e különleges énekeket. Kétségtelen, hogy a dalok szerzője – egyelőre – ismert, és talán néhány emberöltőig ez így is marad. Azonban a variációk és a közösségi ismétlés, reprodukció már akkor elindult, amikor létrejöttek, hiszen a dalokat nem egy „szerzői jogvédett” alkotásnak, hanem egy elhivatott bölcs zenész közössége számára adott ajándékainak tekintik.

Más alkalommal egy olyan népdalt hallottam Csitrálban, amit a helybeliek állítása szerint az idők kezdetétől énekelnek. Ez a vadászathoz kapcsolódik, amikor az elejtett vadat hozzák vissza a szállásukra a vadászok. Szinte kötelező ezt énekelni ilyen alkalmakon. Rituálisan elnézést kérnek az állattól, de nem direkt módon, hanem énekekben. Az egyik legismertebb ének e csoportban egy megrendítő, párbeszédese formában megfogalmazott, szívhez szóló ballada, amikor a hegyi kecske (ibex) árván maradó gidája az elejtett anyjával folytat párbeszédet először a vadász közeledtekor, majd akkor, amikor a vadász fegyverét a nőstény kecskére emeli, végül pedig akkor, amikor a nőstény kecske már haldoklik, majd pedig kileheli lelkét. Az egész ballada e két szereplő dialógusából áll, és számos változatban ismert.²⁶ A gida általában magasabban éneklő saját kérdéseit, amire az anyja kvint vagy kvart hangközrel lejjebb válaszol. E dal egyik változatát magyar fordításban is olvashatjuk.²⁷ Szerelmes dalokból is rengeteg példát találunk Csitrálban, balladaformában, ezek közül többször hallottam Aman és Khus Begum történetét. Khus Begum egy Csitráltól keletre, Ghizarban élő lány, akibe beleszeretett a csitráli Aman, de hiába énekelte meg szerelmüket számtalan dalban, végül nem teljesülhetett be kívánsága, mivel a családjaik nem engedték meg a frigyet, a lányt máshoz adták férjül, így tragikus véget ért szerelmük. Nem tudom számba venni a khovar dalok, énekek repertoárját, mert terepmunkám ehhez nem volt elégséges. Írásommal csupán egyetlen jelenségre, egy specialista által írt szúfi dalokra kívántam felhívni a figyelmüket, amiket már keletkezésük pillanatában a kho nép közösségi kincsnek, folklóralkotásnak tekintett.

A szúfi mozgalmon belüli irányzatok, iskolák között célszerű az egyik legalapvetőbb csoportosítási lehetőséget abban látni, hogy az ún. „reformiszlám” fundamentalizmusra és elitizmusra hajló irányzatához tartoznak-e,²⁸ vagy inkább a hagyományos, szintén ezoterikus tudást ígérő, de sokszor az iszlámon kívüli vallási és filozófiai tanításokat is integráló, ún. szinkretikus csoportjaihoz.²⁹ A szúfizmust szinte lehetetlen egyetlen definícióval meghatározni, annyira különböző irányzatokat, tanításokat foglal magában.³⁰ Csitrálban az iszmaili

²⁶ Néhány példa e dalra: <https://www.youtube.com/watch?v=jtedo00txKl>; https://www.youtube.com/watch?v=f_J29CuCxMc; tisztán hangszeres változatára ld. <https://www.youtube.com/watch?v=Cp11bn4O8Os> (Utolsó letöltés: 2024. 06. 23.)

²⁷ Angolul: <https://www.mahraka.com/ghoru.html>

²⁸ Werbner 2013, 54.

²⁹ Zarcone 2013, XXIII.

³⁰ Zarcone–Hobart 2013.

iszlám hívei között alig találunk reformista szúfikat, míg a szunniták között a hagyományos szúfi rendek (*tarikát*, azaz iskolák) és a Pakisztán-szerte terjedő modern iszlám szúfi tanításainak követői is vannak.³¹ Bár a Chistiyya „reform-szúfi” irányzat is elhíresült sajátos, a kívülállók számára „deviánsnak” tűnő vallási énekeiről Dél-Ázsiában, így Pakisztánban is,³² az általam hallott csitráli szúfi énekek egyáltalán nem ezekhez, hanem az ún. hagyományos csitráli folk-lór, a „népi vallás” dalaihoz tartoznak. Kasmírban, Badakshanban, Csitrálban a szinkretista szúfi már évszázadok óta jelen van, és a zenei kultúrára erőteljes hatást gyakorol, az énekek egy sajátos rétegét is létrehozva.³³

A szúfi bölcseletet lehetetlen sztereotípiákban összefoglalni, mivel nem egy egységes teológiai rendszerről, hanem rengeteg irányról, iskoláról, továbbá mesterekről és tanítványokról beszélhetünk inkább, akiknek törekvése testi-lelki megtisztulásra (ezért az aszketizmus is gyakran szerepet játszik a mozgalomban), az Istenhez közeledésre, a transzcendens világgal való harmóniára és spirituális összekapcsolódásra épül. A beavatásokon és az egyéni megvilágosodás lépcsőin át vezető úthoz a mester egyfajta ezoterikus tudás átadásával segíti a tanítványait. E tudás átadásának gyakori eszköze az ének és maga a zene, de szinte kizárólag a szinkretikus szúfi irányoknál, a modernista iszlám fundamentalizmus e csitráli dalokat nemhogy nem értékeli, de jobb esetben csak lenézi, rosszabb esetben megpróbálja betiltani, elfelejtetni. Ahogy már említettem, Csitrálban mindkét típusú szúfizmus megtalálható, a modernista irány inkább a városi központokból terjed, míg a szinkretikus, Thierry Zarcone szerint a samanizmus korábbi technikáit is magába olvasztó iskolák és mesterek a vidékiek körében népszerűek. Ez utóbbiakhoz kapcsolhatók a szúfi Ebalidin énekei is.

A mi európai fogalmainkkal nehezen jellemezhető a csitráli népművészet. A népzene és népköltészet nem a társadalom egy adott, „alávetett” rétegének kulturális hagyatéka, hiszen a mehtárok (uralkodók) és a legszegényebbek is osztoznak benne. Az elit versus népi, a professzionális versus közösségi/naiv/vernakuláris oppozíciók alkalmazhatatlanok az általam vizsgált jelenségcsoportra. A folklorizmus fogalma sem tűnik ide illőnek.³⁴ Ebalidin „profi” énekes, a zenészek is – bár nem zeneiskolákban, de – képzett, nagy mesterségbeli tudással bíró előadók. Bogatirjov fogalmaival élve e produktív, ámbar passzívan kollektív kulturális javakat mindenki ismeri,³⁵ de nem mindenki tudja megfelelő minőségben reprodukálni. Passzivitásuk sem feltétlenül egyöntetű, hiszen megtanulhatja és énekelheti, variációkat alkotva is, bárki. A specialisták pedig eljutnak a társadalom minden rétegéhez, a városokba, falvakba, a társadalmi elithez és a „kisemberekhez” egyaránt. Az elit kultúra és a népköltészet Csitrálban nem válik szét. A tudásátadás és kognitív valóságalkotás diskurzus-terei nem a társadalmi hierarchia, sokkal inkább a vallási törekvések mentén hasadnak ketté a kétezres évek Csitráljában. Olyan érték- és jelentésalkotó dis-

³¹ Marsden 2013.

³² Werbner 2013, 54.

³³ Papas 2003.

³⁴ Bausinger 1983.

³⁵ Bogatirjov 1986.

kurzusok jöttek létre az elmúlt évtizedekben, amelyek alapjaiban kérdőjelezik meg Ebaldin dalainak létjogosultságát.³⁶ A művészet mint kulturális rendszer paradigmaváltáson esik át.³⁷

A törésvonalat Csitrálban nem a társadalmi rétegződés adja, de még csak nem is a kétségtelenül jelen lévő euroatlanti kulturális hatások, hanem – amint korábban kifejtettem – a modern (reform)iszlám hozza létre a legmélyebb szakadékokat. E vallási fundamentalizmus nagyobb veszélyt jelent a lokális kultúrára, mint az általában vett globalizáció. Természetesen a rádió, a televízió, a sajtó és más médiatartalmak (különösen a közösségi média) nem hagyták érintetlenül a csitráli kultúrát, társadalmi valóságot sem, azonban a vallási türelmetlenség, a vallás egy irányának politikai hatalma sokkal közvetlenebb hatást gyakorol a mindennapokra. Az ezredforduló utáni években a pakisztáni politikai szekularizáció³⁸ visszaszorulásával párhuzamosan – a térség más népeihez hasonlóan – a kulturális asszimiláció felerősödik, mivel éppen az állami szinten deklarált szekularizáció adott védelmet az etnikai és vallási kisebbségek számára.³⁹ Ennek az egyensúlynak a felborulása a korábbi (nép)dalkincs fennmaradását is komoly kihívások elé állítja. Ezért megkerülhetetlen szerepe van a helyi értékek megőrzésében az internetnek és a közösségi médiának, amelyek – még ha vitatható módon is – fenntartják azt a büszkeséget és tudást, ami a kho nép hagyományos énekeit, táncait, szokásait értéknek tartja.

Bibliográfia

- Bashir, Elena (2023): *Khowar-English Lexicon – with Cultural and Etymological Notes*. Chicago: The University of Chicago, Himalayan Linguistics Archive 12.
- Bausinger, Hermann (1983): A folklorizmus fogalmához. *Ethnographia* 94(3), 434–440.
- Biddulph, John (1986) [1880]: *Tribes of the Hindoo Koosh*. (Az eredeti, 1880-ban kiadott mű reprint kiadása) Lahore: Ali Kamran Publishers
- Bogatirjov, Pjotr G. (1986): Aktívan-kollektív, passzívan-kollektív, produktív és improduktív néprajzi tények. In: Verebélyi Kincső – Voigt Vilmos (szerk.): *A néphagyomány alakulása – Pjotr Grigorjevics Bogatirjov válogatott tanulmányai*. Folcloristica 8. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 206–209.
- Csáji László Koppány (2004): *Tündérek kihalófélben I–III*. Budapest, Napkút Kiadó

³⁶ Vö. Csáji 2013.

³⁷ Geertz 1976.

³⁸ A politikai szekularizáció az államhatalom és az egyház(ak) intézményes elválasztását jelenti, nem összetévesztendő az elvallástalanodást fejlődésnek, értéknek tekintő ún. szociális szekularizációval – ld. Csáji 2023, 117.

³⁹ Ibid.

- Csáji, László Koppány (2011): Flying with the Vanishing Fairies: Typology of the Shamanistic Traditions of the Hunza. *Anthropology of Consciousness* 22(2), 159–187. Doi: 10.1111/j.1556-3537.2011.01048.x
- Csáji László Koppány (2013): Robinson Pávája. Diszkurzív és kreatív folyamatok a folklorban és a „magas művészetben”. *Mapút* 15(4), 87–109.
- Csáji, László Koppány (2013): Secularism and Ethnic Minorities: Comparative Case Studies on Ethnic, Religious, and Political Cognitions in Pakistani-Controlled Kashmir, Central Russia, Romania, and Northern Scandinavia. *Religions* 2023, 14(1): 117 (1–23) <https://doi.org/10.3390/rel14010117>
- Dani, Ahmed Hassan (1989): *History of Northern Areas of Pakistan*. Islamabad: National Institute of Historical and Cultural Research
- Geertz, Clifford (1976): Art as a Cultural System. *Comparative Literature* 91(6), 1473–1499.
- Jacquesson, François (2004): Les langues indo-iraniennes des Pamirs et de l'Hindou Kouch. In: Svetlana Jacquesson (szerk.): *Les Montagnards d'Asie centrale*. Cahiers d'Asie centrale 11–12., Párizs: Institut français d'études sur l'Asie centrale, pp. 15–59.
- Leitner, Gottlieb William (1878): *The languages and races of Dardistan*. Lahore: Government Central Book Depot
- Marsden, Magnus (2013): Women, Politics and Islamism in Northern Pakistan. In: Osella, Filippo – Osella, Caroline (szerk.): *Islamic reform in South Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 230–254.
- Morgenstierne, Georg (1973): Sanskrit words in Khowar. In: uó: *Irano-Darica*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 256–272.
- Mock, John – O'Neil, Kimberley (1996): *Trekking in the Karakoram & Hindukush*. Hawthorn, Lonely Planet Publications
- Papas, Alexandre (2004): Soufis du Badakhshân: un nouveau confrérique entre l'Inde et l'Asie centrale. In: Svetlana Jacquesson (szerk.): *Les Montagnards d'Asie centrale*. Cahiers d'Asie centrale 11–12., Párizs: Institut français d'études sur l'Asie centrale, 87–102.
- Robinson, Francis (2013): Islamic Reform and Modernities in South Asia. In Osella, Filippo – Osella, Caroline (szerk.): *Islamic reform in South Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 26–50.
- Stein, Aurél (1897): *A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése. [White Huns and Kindred Tribes In the History of the Indian North-West Frontier.]* Budapest: Franklin-Társulat
- Szomjas-Schiffert György (1976): *A finnugor zene vitája I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Werbner, Phina (2013): Reform Sufism in South Asia. In Osella, Filippo – Osella, Caroline (szerk.): *Islamic reform in South Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 51–77.
- Zarcone, Thierry (2013): Introduction. In: Zarcone, Thierry – Hobart, Angela (szerk.): *Shamanism and Islam. Sufism, Healing Rituals and Spirits in the Muslim World*. London: I. B. Tauris, XXI–XXXI.
- Zarcone, Thierry – Hobart, Angela (2013): *Shamanism and Islam. Sufism, Healing Rituals and Spirits in the Muslim World*. London: I. B. Tauris

„A BÉKE az új rezgés”

Az Angyal Válaszol Alapítvány 2024 június 4-i, *A béke az új rezgés* c. estjén Sepsi Enikő egyetemi tanár, rektor köszöntötte a résztvevőket a Muzikum egyik előadótermében (1088 Bp., Múzeum utca 7.). Az elhangzott verseket, valamint az *angyal válaszol* könyvből vett idézeteket Erdélyi György színművész válogatta és adta elő. A hozzájuk remekül társított népdalokat, imákat kobozkísérettel Farkas Tünde előadóművész énekelte. A záró hálaadó imát és meditációt Kardos Gyöngyi Keletkutató, az Angyal Válaszol Alapítvány alapítója vezette. Az est megszervezésében közreműködött Mallász Andrea, Medvesi Tímea és Pál Judit. Akárcsak Kardos Gyöngyi (Párizsból), az eseménybe Zoomon is bekapcsolódhattak további érdeklődők.

Az előadóművészek által kiválasztott szöveg- és dalrészek a magyar misztikus költészet három nagyon sajátos, de egymást tökéletesen kiegészítő regiszterét szóltatták meg. Mindhárom, önmagában is sokszínű hangzat világiörökség-számba megy, hisz népdalaink, nagyjaink irodalmi alkotásai, és az *angyal válaszol*ban az Égiektől magyar nyelven érkezett tanítások nemcsak nemzetünk, hanem az egész emberiség szellemi kincsei. Míg az itt közölt népdalaink, népi imáink természeti leírásokat, szimbólumokat használnak, hogy a pontos szótagszámú soraikkal az Égi Békesség gyönyörűségének hangot adjanak, addig a huszadik századi, sok békétlenséget megtapasztalt költőink alkotásai itt, embertársaik között keresik nyugtalanul a várva várt békét. A harmadik hangvételű szöveg, mely egyben a legmisztikusabb is, kifényesíti mind az Égiek hangját, az Égiekbe való belelátást, a velük való kapcsolódást, mind a köztünk levő bizonytalanságokat, kérdésekkel teli teret. Az *angyal válaszol*, akár az emberiség másik szellemi nagy kincse, a Bhagavad-Gíta, örök igazságok tanításához illő hangvételben szólítja meg tiszta szívű odafigyelőit. Majdnem mantraintenzitású szövegrészeiben a magyar nyelv legerősebb költői és egyben misztikus izzása jelenik meg, mely páratlan tömörséggel, ökonómiával mutatja fel a hasonló nyelvi elemek prizmatikus jelentéskiadását. Az alábbiakban teljességgel közzétesszük az est szöveganyagát. A szövegek három sávja közül jobbra igazítva a népdalszövegek következnek, balra igazítva az irodalmi szövegek olvashatók, míg középen az *angyal válaszol* kinyilatkoztatott szövegrészei találhatóak (zárójelben az oldalszámmal). Az est megtekinthető az Alapítvány honlapján (www.azangyalvalaszol.hu).

Domokos Johanna

Nyílik az égnek ragyogó sugára
(szászcsovási névnap i köszöntő)

Nyílik az égnek ragyogó sugára,
Oszlik fellegek sötétes homálya.
A vidám Főbusnak aranykoronája
Tündöklík rajta, tündöklík rajta.

Engedje Isten, hogy e mai napon
Tölthess békével csendes, víg órákat,
Ily szép napokat élhess sokakat,
E jót kívánjuk, szívből kívánjuk.
Minket a barátság erre határozott,
E jót kívánjuk, szívből kívánjuk.

Radnóti Miklós: Himnusz a békéről

Te tünde fény! futó reménység vagy te,
forgó századoknak ritka éke:
zengő szavakkal s egyre lelkesebben
szóltam hozzád könnyüléptü béke!

Szólnék most ujra, merre vagy? hová
tüntél e télből, mely rólad papol
s acélt fen szívek ellen, – ellened!
A szóllőszemben alszik így a bor

ahogy te most mibennünk rejtezel.
Pattanj ki hát! egy régesrég i kép
kisért a dalló száj u boldogokról;
de jaj, tudunk-e énekelni még?

Ó, jöjj el már te szellős március!
most még kemény fagyokkal jó a reggel,
didergő erdők anyja téli nap:
leheld be zúzos fáidat meleggel,

s állj meg fölöttünk is, mert megfagyunk
e háboruk perzselte téiben itt,
ahol az ellenállni gyöngé lélek
tanulja már az öklök érveit.

Nyarakra gondolunk s hogy erdeink
majd lombosodnak s bennük já rni jó,
és kertjeinknek sűrű illatában
fáján akad a hullni kész dió!

s arany napoknak alján pattanó
labdák körül gomolygó gombolyag,
gyereksereg visong; a réteken
zászlós sörényü, csillogó lovak

száguldanak a hulló nap felé!
s fejünk felett surrog és csivog
a fecskefészkektől sötét ereszt!
Így lesz-e? Így! Mert egyszer béke lesz.

Ó, tarts ki addig lélek, védekezz!

Idézetek az *angyal válaszolból*

Mi szilárd volt – szétmállik,
mi folyékony volt – megdermed,
mi biztos volt – nincs többé.
Borzalmas!
Rettenetes mélység fölött vékony híd – ez vagytok ti.
Úgy vigyázzatok magatokra! (110. old.)
Ne búsuljatok! Csodálatos változás indul,
és az nem mindig tűnik jónak nektek.
Pattognak a régi köntösök.
Széthullik, lefoszlik... minden.
Meg ne ijedjete!
Nem kicsiny, ami veletek történik. (143. old.)
Hogy felérj a végtelen Fényig,
túl kell hogy jussál a teremtett síkon.
Különben nem éred el.
HA TÚLJUTSZ, MEGSZABADULSZ
ÉS MEGSZABADÍTASZ. (179. old.)
Amit most érzel, az az átmenet...
Minden átmenet próba.
Kényszerül az anyag átalakulni, ha te változol. (202. old.)
Szokatlan erő szokatlan ellenállást kíván.
Az élettelen nem áll ellen.
AZ ÉLŐ ALAKUL OTT, AHOL KELL.
Pontosan ott.
Így lesz a rosszból jó. Így lesz a halálból élet. (228. old.)

Fújnak a fellegek
(somogyi népdalfeldolgozás)

Fújnak a fellegek
Somogy megye felől,
Sokat gondolkodtam
A soraink felől.

Sokat gondolkodtam
A régi atyákról,
E világon való
Sok bujdosásinkról.

Sokat gondolkodtam
Még annak előtte,
Felségednél sorsunk
El vagyon rendelve.

*Még annak előtte
Istennek követője
Égi fáklyát hozza
Mi üdvösségünkre.*

*Hej, ha az az idő,
Újra visszatérne,
Boldog, békés lenne
A Korona földje.*

*Ha az égi fáklya
Újra megérkezne,
Nem hagynám, hogy fényét
Bármilyen elveszejtse!*

(Farkas Tünde szövege)

Idézetek az *angyal válaszolból*

Az ember a mindenség sikolyát hallja,
s a mindenség édességét kell létrehoznia,
vagy romlását, ha nem felel meg.
Ha az alma megsérül,
édesebb lesz a többinél, vagy megrohad. (34L, 228.o)
Sötétség, gazság eltűnik, megszűnik,
ha a FÉNY eljőhet.
A FÉNY, amit adunk, kétszer tompul.
Láng kapná el a világot, oly végtelen erős.
Szárnyunkkal szűrjük.

Emelkedjétek! Szűrjétek újra!
 FÉNY csak így jöhet. (40; 266.old)
 A világ szomjúhozik, s a forrás – bennetek.
 A világ kiált, s a csend – bennetek.
 A világ sír, nálatok az egyetlen ír.
 Kegy a törvény helyett.
 Híd az örvény felett.
 Sikoly helyett Mosoly.
 Téboly helyett béke.
 Nem a háború vége – de az Új!
 Hozzátok le végre! (46; 291.old)
 KERESSÉTEK AZ ÚJNAK A NEVÉT,
 A NEVÉT – MERT A SZÓ ALKOT!
 A száj arra való.
 A szem ŐT nézze csak!
 A kéz NEKI tegyen!
 Adjon végre, és ne vegyen!
 És béke legyen!
 ESKÜDJÉTEK AZ ÉGRE,
 HOGY MEGTESZITEK! (295. old.)

Hun Miatyánk

V. századi hun leletről

(A Kijevi Nemzeti Múzeumban az 1950-es években kiállított,
 Kr. után 410–460 között keletkezett hun öv szíjvégletén lévő rovásírásos Jézus-ima szövege)

Mi Atyánk, Istenünk, bennünk van országod,
 Előttünk szent neved, s törvény akaratom.
 Mindennapunk gondját magadon viseljéd,
 Bűnünk, mint mi másnak, nekünk elengedjed.
 Te kezéd vezessen kísértéseken át,
 És lefektse rólunk az gonosznak járomát!
 Tied az nagyvilág összhatalma, üdve
 Mindöröktől fogva, legyen mindörökre!

Idézetek az *angyal válaszolból*

Az Új Világ hozzátok kiált – születésért.
 Az egység bennetek lakik, és az Ő.
 Félhet-e a fő, ha a szívben lakik Ő?
 A láb rohan –
 a fő megőrül –
 a kéz markol.
 Miért?
 Lábatok álljon a földön híven!
 Hajtsátok le a fejetekeket!
 Tegyétek össze kezeleteket,

hisz a szívben ott lakik az ÉLET!
Hisz az Út is a szívben van.
És egy az igazság, hogy: Ő VAN. (50; 300–301.old)
Új lángot kaptok.
Nyomott lelketek fellendül.
MI LÁTJUK AZ ÚJ NAPOT,
TI MÉG NEM, OTT LENN.
SZÍV MÉLYSÉGÉBEN LASSAN DERENG.
MI BENT MÁR LÁTJUK ŐT.
KINT TI CSAK A FÖLDI KÍNT LÁTJÁTOK.
EGY KÍN VAN: A KINT.
CSAK KÜLSŐ SÖTÉT VAN – BELSŐ NEM LEHET.
CSAK KÜLSŐ ZAJ VAN – MERT BENT TEREM
A CSEND.
CSAK KÍVÜL VAN IDŐ – BENT MEGÁLL.
CSAK KÍVÜL VAN HALÁL – BENT AZ ÉLET.
CSAK KÍVÜL TÉVED A LÉLEK – BELÜL ÖRÖK
FÉSZKET TALÁL.
(AZ EDÉNY MÉG SÖTÉT.
HA BENT KEZD IZZANI A HÉT,
ÁTLÁTSZÓVÁ VÁLIK A FALA.)
AZ Ő DIADALA ÁTTÖR A FALON.
NINCS TÖBBÉ HALÁL, SEM ZAJ, SEM KÍN.
AZ IDŐ MEGÁLL KINT.
Ő INT.
S MINDEN LÉNY DALBA FOG ÁLTALATOK.
LEGYETEK BOLDOGOK! (313. old.)
Reggeltől estig
meg ne szűnjetek hívni az Újat!
Még üres a sík, de megtöltetik.
Reggeltől estéig mindig hívjátok!
AMIT HÍVTOK, AZ LESZ!
És ami lesz, el nem vész többé.
Örökkön örökké hat minden pillanat. (316. old.)
HA LÁTTOK PORLADNI VALAMIT,
HIGGYÉTEK, A FÉNY KÖZELÍT!
Hírétől megremeg a föld,
és összedől, mit ki nem tölt
az ÖRÖK IGE. (328. old.)

Megjött már a jó reggel, jó reggel
(dunántúli István-köszöntő)

Megjött már a jó reggel, jó reggel,
Új nap köszöntésére,
Új nap köszöntésére,
Köszöntelek egészségbe.

Hogy megérted napodat, napodat,
Hű, szent virradásodat,
Hű, szent virradásodat,
Áldjad a Krisztusodat!

Fa hozza ja bimbáját, bimbáját,
Bimbó meg a virágát,
Virág meg az almáját,
Alma meg a Szent Annát.

Szent Anna meg Máriát, Máriát,
Mária meg szent fiát,
Mária meg szent fiát,
A világ megváltóját.

Nyisd meg, Isten, az egeknek kapuját!

Pilinszky János: A gyerekkor fája

Ezerszer látott kép. Uzsonnázó család a fűben, s kissé odébb, szinte elfeledve az árnyas liget előterében, magányos gyerekkocsi. Látszatra semmi se történik a tökéletes idillben. Pedig mennyire hogy történik! Még hozzá olyasmi, ami egyedül a világ születéséhez fogható. A gyerekkocsi sátra alól egy néma csecsemő figyel egy néma fát.

Olyan ez a fa, mint egy óriás dajka, első tanító. Minden levele egyforma: csecsemőkorunkban ő oktat minket a világ, a létezés beszédére. És csak egy csecsemő figyelme lehet oly erős, hogy ezt a beszédet meg is értse. Később figyelmünk lankad, s a fák szavait elfelejtjük. De mégse egészen.

Mert mit is „mond” egy fa egy csecsemőnek? Pontosan azt, ami kimondhatatlan. De ez a kimondhatatlan és néma nyelv mégis létezik, sőt minden lehetséges beszéd közül a legerősebb. Arról szól, hogy a világ van. Ez az egyetlen hatalmas szó alkotja egész szótárát. Később a világ arról beszél majd, hogy ami van, miként és milyen formákban létezik. Ez a beszéd már kimondható, tengernyi szóból és végtelen mondatból áll. Ez a világ második nyelve, a felnőttkor beszéde, mely lassan-lassan feledésbe meríti az első, néma beszédet. De amint mondtuk már, mégse egészen. A felnőttkor kimondható, gyakorlati nyelve olykor el-elnémul bennünk, hogy – ha csak pillanatokra is – visszatérjünk az első és paradicsomi eszmélésünk egyetlen néma és hatalmas szavához. Hogy úgy lássuk a világot, ahogy az a teremtő Isten tenyerén fekszik. „Én vagyok,

aki vagyok” – mondotta Isten önmagáról. A teremtés legfőbb szava viszont az a mondat, amivel a világ teljes súlyával teremtőjére támaszkodik, valami ehhez, a főntebbi mondathoz hasonló lehetne: „A világ az, ami van”.

A gyerekkor fái, akár a paradicsoméi, ettől a mondattól beszédesek s némák.

Idézetek az *angyal válaszolból*

A szívek megtelnek Veled.
S ami tele, többé nem fáj.
Az Angyalok kara
felettetek lebeg.
Békesség szálljon rátok!
De adjátok tovább –
nem sajátotok!
Sajátunk egy: *Ő*.
S mi az *Övéi* vagyunk.
Ez a tanunk.
MI ÁLTALA – és *Ő* általunk! (42)
Adni taníts meg mindenkit,
akkor megszűnik az átok.
Nem te adsz. Te csak taníts adni!
Mindenki tud adni,
s minden mozdulat ezt szolgálhatja.
Belső mozdulat indítja a külsőt.

Figyelj!
AZ ÖRÖM A JEL.
AZ ÖRÖM AZ ÚJ VILÁG LEVEGŐJE.
L. Mi a béke?
– Nem szünet két háború között.
Béke még sohasem volt, de lesz.
Béke! – Csak áhítjátok, de nem eléggé.
BÉKE AZ ÚJ REZGÉS.
NEM HASONLÍT A RÉGIHEZ.
L. Ha nincs bennem béke, akkor nem tudok örülni.
– Bizony nem!
L. Jön az Új év, úgy szeretnék mindent
másképp kezdeni! Kérlek, segíts hozzá!
– Az én békém a te békéd.
Az én örömem a te örömed.
Úgy sáfarkodjál!
Végtelen az öröm.
Annyit kapsz belőle, amennyit adni bírsz.
Nincs határa, csak a te képességednek.
Nincs határa az örömnnek –
se eleje, se vége, mert az öröm örök.

Én is csak annyit örvendezem,
 mint amennyit neked adni bírok.
 Te is csak annyit örvendesz, amennyit adni bírsz.
 Örvendj hát..., legyen teljes az örömed!
 Boldognak, boldogtalannak adj!
 Ne takarékoskodj velem!
 Ez legyen a te új éved!
 L. Mi a remény? Érzem, hogy kissé nőni kezd bennem.
 – A remény is csak attól függ, mire irányítod.
 Ha ŐBENNE reménykedsz, nem csalódsz.
 Mert Ő ad mindent.
 Reménytelen csak az istentelen lehet.
 Vigyázz,...!
 Neked nem reménykedned kell –
 reményt adni kell!
 Nemcsak hinned kell – hanem hitet adni!
 Ne csak szeress – szeretetre taníts!
 Nehogy téged szeressenek!
 Nehogy benned reménykedjenek!
 Nehogy benned higgyenek!
 Ez a súly, de könnyű.
 Te könnyen hordod.
 Mi ezt jól tudjuk.
 Idézzük az örömet, és eljő az Ő országa.
 Jöjjön el az Ő országa! (102. old.)

**Szép violácska
(magyar népének)**

Szép violácska,
 Kedves rózsácska,
 Szerelmes Jézusom
 Emberré lettél,
 Értünk születél,
 Én lelki orvosom.

Szívemet vond el,
 Bűnöm töröld el,
 Szerelmes Jézusom,
 Igen kedvellek,
 Szívből szeretlek,
 Én lelki orvosom.

Vigasztalj minket,
Foglald szívünket,
Szerelmes Jézusom,
Néked szolgáljunk
És hálát adjunk,
Én lelki orvosom.

Jászolban látlak,
Szívemben várlak,
Szerelmes Jézusom,
Tüzeid nagyok,
Ím tied vagyok,
Én lelki orvosom.

Én szent teremtőm
És idvezítőm,
Szerelmes Jézusom,
Dicséret néked,
Melyet mond néped,
Én lelki orvosom.

Babits Mihály: Eucharistia

Az Úr nem ment el, itt maradt.
Óbelőle táplálkozunk.
Óh különös, szent, nagy titok!
Az Istent esszük, mint az ős

törzsek borzongó lagzikon
ették-itták királyaik
húsát-vérét, hogy óriás
halott királyok ereje

szállna mellükbe – de a mi
királyunk, Krisztus, nem halott!
A mi királyunk eleven!
A gyenge bárány nem totem.

A Megváltó nem törzsvezér.
Ereje több, ereje más:
ő óriásabb óriás!
ki két karjával általér

minden családot s törzseket.
Egyik karja az igazság,
másik karja a Szeretet...
Mit ér nekünk a Test, a Vér,

ha szellemében szellemünk
nem részes és úgy vesszük Őt
magunkhoz, mint ama vadak
a tetemet vagy totemet?

Áradj belénk hát, óh örök
igazság és szent szeretet!
Oldozd meg a bilincseket
amikkel törzs és vér leköt,

hogyan szellem és ne hús tegyen
magyarrá, s nőjünk ég felé,
testvér-népek közt, mint a fák,
kiket mennyből táplál a Nap.

Idézet az angyal válaszból

Az Újra szomjazzatok!
A tűz az örök szomjúság, mit kaptok.
Adjátok tovább!
Hatni csak Átala lehet.
Minden fény Tőle ered.
Minden tér alapja Ő.
Minden lény, aki hívó, az Ő.
Minden dal Feléje száll.
Meg nem hal, ki Neki szolgál.
Minden illat Feléje árad.
Ki Hozzá igyekszik, el nem fárad.
Minden hegy Feléje mutat.
Aki keres, talál utat.
Hisz Ő az Út.
Minden más út tévútra fut.
Minden szó elhaló.
Ő a ház, s Ő a lakó.
A Hét Erő a tiétek.
VEGYÉTEK ÉS EGYÉTEK! DE TEGYÉTEK IS! (157. old.)

Felséges Atya Úr Isten
Vad Péter Zsigmond feldolgozásában

Felséges Atya Úr Isten,
Ez napnak ő kezdetiben
Könyörgünk: tarts meg hitünkben
És az igaz szeretetben.

Adjad meg nekünk éltünkben
Egymást szeretnünk szívünkben;
Élhessünk nagy békességben
És hitnek jó gyümölcsében.

Bűneinket megbocsássad,
És szívünket vigasztaljad,
Vallásunkat bátorítsad,
És Szentlelked nekünk adjad:

Hogy ne ártson az ellenség,
Távol légyen minden kétség,
Testi-lelki fertelmesség,
És a gonosz eretnecség.

Lelkünket és jószágunkat,
Néked ajánljuk magunkat:
Vezérelj a mi utunkat,
És viseld jóra gondunkat.

Hálákat adunk, Úr Isten,
Te szent Fiadnak akképpen,
Szentlélekkel egyetemben,
Mostan és minden időben.

Mallász Gitta: Kis beszélgetések tegnap és ma – Háború

„Megtanultam egy fontos dolgot: a háború nem a csatamezőn dől el; van egy másik csatater, ahol az elkerülhetetlen következmények kibontakoznak, az ember szemének láthatatlanul. És ez az, ami számít.

Ott minden magabiztos mosolyom aláássa a gyilkos gyűlölet terveit. Ott minden építő gondolatom csökkenti a pusztító erőket. Ott minden könyörgésem a békéért tompítja a háború tüzét. De ugyanott minden negatív érzélem szélesre tárja a kapukat az ellenség előtt.

Mi, akik ma élünk, nem véletlenül vagyunk tanúi ennek a háborúnak; mindannyian a nagy történelmi egyensúlyért felelős harcosok vagyunk.

Tehát nem a külső események tehetetlen áldozata vagyok, hanem talán az a csepp, melyben megnyilvánul egy mindenható erő, amely az Életről, vagy éppen annak megsemmisüléséről dönt.

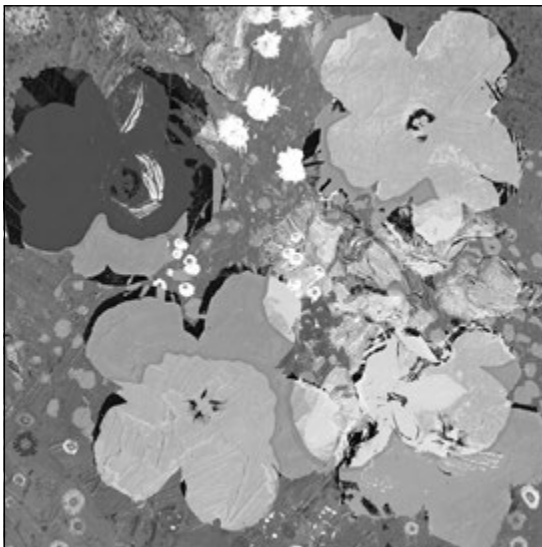
Ki van közülünk tudatában a saját „mindenhatóságának”? Pedig éppen itt kezdődik az Ember felelőssége.

Babics Imre: Kökényvirágzás

Virágzik a sűrű kökény,
virágzása könnyű kendő
Isten Nemlébe vert szögén
– hegye múlt, feje jövő –,
vagy fordítva, nem is tudom.
Vihar-visszafejtett kendő,
sziromfonalakra fejtett,
ember búját körülengő,
rovarnak remegő rejtek,
és pánt arkangyal-sarukon.

Záró idézet *az angyal válaszból*

Repülni csak szárny nélkül lehet.
Minden más istenkísértés, zuhanás.
Az én szárnyam nem anyag,
ezért szabad.
Ha egy vagy velem,
viszlek, emellek
át időn és tereken,
míg szellemed Őbenne megpihen.
Az Ő békéje legyen
minden jószándékú emberen! (220. old.)

Szathmári Botond

Köztes lét és halottkultusz Tibetben

Előhang

„A halálban az a legkegyetlenebb, hogy a látszólagos vég valódi fájdalmat okoz.”

Franz Kafka: *Az én cellám*, ford. Halasi Zoltán

„A buddhizmus máig is forradalmi felismerése, hogy az élet és halál csupán csak a tudatunkban létezik, sehol máshol. A tudatot tartja az általános tapasztalás alapjának – a boldogság és a szenvedés megteremtőjének, megteremtője annak a dolognak, amit életnek, és amit halálnak nevezünk.”

Szögyál Rinpoce

Az emberi halál nem pusztán fiziológiai jelenség, az messze túlmutat az orvosi kérdéskörön. Mind a haldokló, mind a hozzátartozók számára ez a kérdés kulturális dimenzióban értelmeződik, és így is élük meg. Amióta ember él a földön, a halottait kultikus körülmények közepette búcsúztatja. A közösségek életében nem csupán a születés, azaz a belépés a társadalomba, fontos esemény, hanem az egyén távozása, azaz végleges kiválása a társadalom kötelékéből. A mulandóság tudatosítása szembesítette az embert a halál meg- és feloldhatatlannak tűnő problémájával. *Szókratész* szerint a filozófia tulajdonképpen a halállal való foglalkozás, Platón a következő gondolatokat adja mestere szájába: „Mikor ha valaki fél a haláltól, férfiak, az nem tesz mást, mint hogy bölcsnek tartja magát, mikor pedig nem az: mert ez is csak annyi, hogy azt hiszi, tudja, amit nem tud. Hiszen senki sem tud a halálról semmit, még azt sem, hogy nem éppen a legnagyobb jótétemény-e mindenekelőtt az ember számára – és mégis úgy félnek tőle, mintha bizonyosan tudnák, hogy a legnagyobb baj. Hogyan volna hát ez tudatlanság, méghozzá a legszegyenletesebb: azt hinni, hogy tudjuk, amit nem tudunk.” (Platón: *Szókratész védőbeszéde*)

A régészeti leletekből is világosan látható, hogy már az előember (*Homo erectus*) és a neandervölgyi ember (*Homo sapiens neanderthalensis*) is végzett temetési rítust. A neandervölgyi ősember egyes leleteinél látható, hogy a halottat virágfűzérrel fedték be, és olykor állatszarat (kos vagy kecske) szúrtak a sírra, hogy megjelöljék a helyet. Több lelőhelynél koponyalékelés (trepanáció) vagy rituális kannibalizmus nyomaival találkozunk. A mai ember (*Homo sapiens sapiens*) 35.000 éves temetkezésénél látható, hogy a hozzátartozók az elhunytat befestették, és gyöngysort helyeztek rá. Mindez azt bizonyítja, hogy

az elő- és ősembereknek is voltak képzeik a halálról. A halál metafizikai értelmezését minden kultúrában a vallási képzetek nyújtják, hiszen nincsen vallás, akár egyszerű hitrendszer, akár jól kidolgozott világvallás, amely ne adna magyarázatot arra, mi a halál, és mi történik utána. A halált minden archaikus és komplex kultúrában központi kérdésként kezelték, és a hozzá kapcsolódó elgondolások jól kidolgozottak voltak. A különböző kultúrák halottkultusza a következő mozzanatok alapján írható le: haldoklás, halál, temetés, gyász és temetőkultúra. Abban, hogy a halotti szertartások mennyi ideig tartanak, elsősorban a túlvilági életről való hiedelmek és képzetek játszanak szerepet.

Minden kultúra megteremtette a maga halálkultuszát, egy azonban, a nyugati ember civilizációja, felszámolta azt, amit örökölt. Több szociológus is leírta, hogy halátagadó társadalomban élünk (Kárpáthy Ágnes), amelynek eszménye az örök fiatalság. Elisabeth Kübler-Ross (1926–2004) svájci pszichiáter megjegyzi, hogy a régi korokban a halál kegyesebb volt, hiszen még a járványok esetén is jutott egy-két nap a haldokló elbúcsúztatására. A modern nyugati civilizáció a halál kérdését először tabusította, majd a halál folyamatot medikalizálta, a temetést pedig elüzletiesítette, ahol már a divat és a trendek formálják a szertartásokat. A kórházakban való „tudományos halál” megszünteti a hozzátartozó család természetes kapcsolatát, azaz a búcsúzási folyamatot a halottal. A modern ember távozása és a körülötte végzett rítusok egyre inkább külsődleges eseménnyé váltak, amely így teljességgel megfosztott a spiritualitástól. Így a halál feldolgozása különféle pszichés zavarokhoz vezethet. A modern ember úgy menekül a haláltól, mint a pestistől, ezt Csejtei Dezső (1951–) filozófus találóan a halál pestizálódásának nevezte. A halál modern kezelése pszichológiailag nem más, mint elfojtás, ami csak fokozza a szorongást. Mindezt Geoffrey Gorer (1905–1985) angol antropológus, szociológus, a 20. század közepén a halál pornográfiájának (*The Pornography of Death*) nevezte. Mindezek a fent említett jelenségek nemcsak az egyén, de a társadalom szempontjából is súlyos problémákat okoznak. A 20–21. századi nyugati ember ezért érdeklődik egyre inkább a régi kultúrák halál-felfogása iránt. Mivel Tibetben hosszú évszázadok óta kiemelt figyelmet fordítottak a halál kérdésére, és a szisztematikus kutakodások kiérlelt eredményét számtalan klasszikus mű őrzi, ráadásul ezek gyakorlatai itt máig élő töretlen hagyományok, ezért természetes, hogy a nyugati értelmiség körében nem lankad az érdeklődés ezen tibeti tanítások iránt. E szűkre szabott terjedelmű tanulmányban kísérletet teszünk a tibeti halottkultusz rövid összefoglalására.

Mielőtt belekezdünk a fő témánkba, érdemes egy rövid összefoglalót adni a *Tibeti halottaskönyvről*, hiszen a témánknak ez a legfontosabb primer szövege. Walter Yeeling Evans-Wentz (1878–1965) közel egy évszázada, 1927-ben jelentette meg (az Oxford University Press kiadásában) először angolul a *The Tibetan Book of the Dead* (vagy ahogyan ő szerette nevezni: *The Great Liberation on Hearing in the Intermediate State*) címmel, s ezzel igencsak felkeltette a Nyugat érdeklődését a mű és a tibeti kultúra iránt. A könyv második kiadása 1936-ban jelent meg. Az 1957-es harmadik kiadásban már olvasható a neves pszichoanalitikus, Carl Gustav Jung (1875–1961), Láma Anagárika Góvinda¹

¹ Született Ernst Lothar Hoffmann.

/ Lama Anagarika Govinda² (szkt. *Anagārika Govinda*) (1898–1985) és John Woodroffe³ (1865–1936) kommentárja is. Jung írása világossá tette, hogy a könyvben olvasható tibeti gondolatok azon túl is relevánsak. Másfelől Jung elemzése az akadémiai körök érdeklődését is felkeltette. Hosszú évtizedeken keresztül ezt a fordítást teljességgel hitelesnek tekintették, noha ma már tudjuk, hogy a szöveg igencsak problémás, sok tekintetben távol áll a tibeti buddhista szemlélettől. Mindenesetre a nyugati értelmiségiek a halállal kapcsolatos tibeti tanításokat hosszú ideig ebből merítették. A szerkesztő Evans-Wentz úgy hivatkozott a szöveg fordítójára, Kazi Dava Szamdupra / Kazi Dawa Samdupra (t. *zLa-ba bSam-'grub*) (1868–1922), mint lámára, noha sohasem volt láma, hanem a szikkimi brit kormányánál tolmácsként dolgozott. Ráadásul a fordító halála után Evans-Wentz átdolgozta és újraserkesztette a szöveget, valamint hosszas jegyzeteket írt hozzá. A tibeti buddhista hagyományban igen kevésé volt jártas, szellemiségét leginkább a romantizáló teozófiai szemlélet, valamint indiai mesterének, Szvámí Sztjánanda Szaraszvatínak / Swami Satyananda Saraswatinak (szkt. *Svāmī Satyānanda Sarasvatī*) (1923–2009) a neovédikus *hindú* (hi. *hindū*) nézetei határozták meg. A szerkesztő éppen e nézetek mentén értelmezte és magyarázta a szöveget, ami sok esetben megváltoztatta a mű eredeti gondolatiságát. Ennek a teozófus szellemiségű interpretációnak a tévedéseire és súlyos félreértéseire már többen felhívták a figyelmet. Többek között Francesca Fremantle (1941–) és Cshögyam Trungpa / Chogyam Trungpa (t. *Chos-rgyam Drung-pa*) (1939–1987) az 1971-es *bardo*-előadásai során, valamint a később megjelent fordításuk előszavában. Hasonlóan John Myrthind Reynolds (1942–), az 1989-es saját fordítása (*Self-Liberation through Seeing with Naked Awareness*) kapcsán jelezte az Evans-Wentz-féle szerkesztés problémáit. Fremantle arra mutatott rá, hogy maga Kazi Dava Szamdup több helyen is változtatott a szövegen. Evans-Wentz félreinterpreterálására elég két példát felhozni. Az egyik, hogy nem fogadta el az elhunyt ember állati szférában való újrászületési lehetőségét, ami a buddhizmusban lehetséges. A másik, hogy az újrászületést a szöveg kapcsán a szerkesztő sokkal inkább a *hindú* lélek-vándorlás-elképzelés mentén igyekezett interpretálni. Mindkét félreértelmezés abból fakadt, hogy az eredeti mű szemlélete nem felelt meg a teozófus elképzeléseknek.

A műnek ezután számtalan új és nem csak angol fordítása is napvilágot látott, melyek közül kiemelhetünk két meghatározót. Trungpa és Fremantle 1975-ben megjelent fordítása abból a jungi megfontolásból indul ki, hogy a bardoélmény minden ember alapvető pszichés tapasztalata. Az interpretációjában Trungpa Rinpoce is a modern pszichoanalízis fogalmait használta. Az Amerikában élő és tanító tibeti mester a magyarázatában jól tudta ötvözni a

² A hindí, szanszkrit, páli és tibeti kifejezéseket és neveket a magyar hangrendnek megfelelően dőlt betűkkel írtuk át, mögötte zárójelben a tudományos átírást közöljük. Ettől csak 20. századi, Nyugaton is ismert személyek esetében térünk el, náluk a magyar hangrend szerinti alak után a Nyugaton elterjedt angolos átírást is melléztük. Másfelől, az idegen szavak esetében sok esetben eltérünk a rosszul megrögzült magyar átírástól, és az eredeti nyelvnek jobban megfelelő alakot használtuk.

³ Sir John Woodroffe brit orientalista, aki Arthur Avalon álnéven írta a könyveit a hindú tantráról.

tibeti buddhizmus konzervativizmusát az amerikai kulturális individualizmussal. Másfelől a kommentárja a laikusok számára is jól olvasható, nem terhelte nehézkes tudományos fogalmisággal. A másik kiemelendő munka az 1994-es, Robert Alexander Ferrar Thurman (1941–)-féle fordítás és magyarázat. A neves tibetológus, a Columbia Egyetem professzora a hospice-mozgalom segítségével készítette el a szövegét. Amerikából kiindulva ugyanis a nyugati kultúrában is egyre gyakrabban a *Tibeti halottak könyvéből* olvasnak fel a haldokló ágya mellett a segítők. Éppen ezért Thurman a szöveg felhasználásával kapcsolatban magyarázataiban egyszerű útmutatásokat adott. Ugyanakkor alapos és pontos magyarázatokat készített a műben felbukkanó buddhista témákhoz, gyakorlatokhoz.

Ezek után tekintsük át a magyar fordításokat is. Elsőként 1944-ben Hamvas Béla fordított egy részletet a műből. A tibeti túlvilági kalauzsról Hamvas azt tartotta, ez a legkidolgozottabb az összes halottaskönyv közül, ami vitathatatlan, sőt azt írja: „az egész földkerekségén ez a legmélyebb Szentkönyv. Bírálókat nem illeti, legfeljebb magyarázat.” (Hamvas Béla: *Tibeti misztériumok*, 23.) A fent említett fordításkötetében Hamvas rövid magyarázatot is ír a „Tibeti Halottaskönyv” közteslét-tanításáról. Ezt követően Hetényi Ernő, a Magyarországi Buddhista Misszió vezetője vállalkozott a mű lefordítására, amely először 1981-ben jelent meg a Misszió kiadásában, könyvesbolti forgalomba nem került, majd 1991-ben a Háttér Kiadó rendes könyvként is kiadta. Hetényi az Evans-Wentz által szerkesztett, 1957-es kiadást magyarította, és lefordította a kötet kommentárszövegeit is. Ezt követte a 1986-os, Kara György-féle fordítás, a nyelvészprofesszor egy ujjur nyelvű változatot ültetett át magyar nyelvre. A fordításának erénye, azon túl, hogy egy autentikus szöveget választott, hogy minden tibeti és szanszkrit kifejezést költői ihletettséggel magyarított. A rendkívül művészi fordítás olvasását nagyban megkönnyíti a szanszkrit és tibeti kifejezéseknek a könyv végén található, rövid magyarázata. Itt sem törekedve a teljességre, meg kell még említeni Agócs Tamás tibeti eredetiből történt, 2020-ban a Helikon Kiadónál megjelentetett és azóta több kiadást megért fordítását. Ebben a rendkívül igényes munkában egyesül az orientalista precizitás a buddhista gyakorlati tapasztalattal, megéltséggel. A kísérő tanulmányok pedig közelebb viszik az olvasót a nem könnyű szöveg megértéséhez.

A tibeti halottkultusz és a halálról szóló elképzelések egy része kétségtelenül a buddhizmus előtti időkben gyökeredzik. Ezeket az ősi tanításokat részben a *phönben* (t. *bon*), részben a tibeti népi hagyományokban (t. *mi-chos*) találhatjuk meg. A régi tanítások a buddhizmus megjelenésével fokozatosan új bölcséleti keretbe ágyazódtak, és a formai elemeiket megőrizve, értelmezésükben átalakultak. A tibeti tantrikus buddhizmus haláltanításaiban a megannyi régi elképzelés egy új, egységes szemléletben egyesült. Ennek a keretnek az alapjait a *Buddha* idevonatkozó tanításaiban kell keresni, mivel a tibeti lámák nem tagadnak egyetlen buddhista alaptanítást sem, sőt minden tanításukat szervesen arra építették. A tibeti hagyományban, akár csak a föld legtöbb kultúrájában, a halál kiemelt fontosságú esemény. Talán nincs még egy ilyen komplex, ma is virágzó kultúra, melynek szövetében a halál és kultusza ennyire mélyen és mindent áthatva jelen lenne. A tibeti emberről ennek ellenére mégsem mondhatjuk, hogy vonzódná a halálhoz, mint az európai barokk vagy még inkább

a romantika szelleme. A halál a számára a végeláthatatlan kozmikus folyamat egy kiemelt eseménye, mely éppen az élet minőségét hivatott segíteni.

A Buddha halállal kapcsolatos tanításai

„Testünk drága kincs. A megvilágosodás szekere.
Ha ragaszkodunk hozzá, nem tudjuk meg, mire való.”
a Buddha

„Az ébrenlétről tudni: másik álom.
mely csak álmodja álmát, s a halál,
melytől a test retteg, az a halál,
a minden-éji, mit úgy hívnak, álom.”

Jorge Luis Borges: *Ars poetica*
(Somlyó György fordítása)

Mivel a tibeti halálkultusz alapját és keretét a buddhizmus biztosítja, érdemes a történeti *Buddha* ide vonatkozó tanítását összefoglalni. A *Buddha* vallások felé fordulása éppen azért következett be, mert látott egy öreget, egy beteget, egy halotti menetet, majd egy aszkétát, s felismerte ezek által a lét szenvedéstermészetét. Az, hogy a halál szenvedéseket okoz, mind a haldokló, mind a környezete számára trivialis. A Megvilágosodott szerint a jelenlegi életünk csak egy állomás a születések és halálok kezdettelen és végeláthatatlan folyamatában. A *Buddha* célja egy olyan út keresése volt, mely révén elkerülhető minden szenvedés, így a halállal kapcsolatos is. *Gautama* 35 évesen *Benáresz* (szkt. *Vārāṇasī*) közelében éppen azzal az elhatározással ült le egy *pippalfa* (p. *asvattha*) alá, hogy a halál és újraszületés misztériumáról elmélkedjen. Reggelre megértette a létezés valódi természetét, felébredt, azaz *Buddhává* vált. Megvilágosodása során éppen arra ébredt rá, hogy a szenvedések felszámolhatók, tehát a halál is. A *Dhammapada* (p. *Dhammapada*, szkt. *Dharmapada*) így ír: „Halál leleselkedik a vágy virágait gyűjtőre”, azaz a létszomj (szkt. *trṣṇā*, t. *sred-pa*) okozza a halált. Másutt pedig ezt írja: „A tanítvány fogja legyőzni ezt a világot, a Halál birodalmát s az istenekét.” (*Dhammapada* IV. 45.)

Később pedig ez hangzik el:

„Amint ráébredt, buborék a teste,
és csak délibábtermészet az övé,
a vágy minden virágát lenyeste,
a Halál királya nem lel rá többé.”
(*Dhammapada* IV. 46.)

Tehát a *Buddha* a követőinek nem ígér kevesebbet, mint a szenvedések megszűnését és a halál legyőzését. Természetesen ez csak azok osztályrésze lehet, akik elérik a megvilágosodást, és így kikerülnek a létkörforgás kényszeréből. A *Buddha* azt tanította a *nirvánáról* (szkt. *nirvāṇa*, t. *mya-ngan las'das-pa*), hogy ott nincs születés, se halál, ebben az értelemben a buddhizmus is,

mint minden vallás, többek között a halhatatlanság (szkt. *amaranam*) kérdését kívánja megoldani. Ugyanakkor a *Buddha* nem foglalkozott a szanszárikus (szkt. *saṃsāra*, t. 'khor-ba) lét halál utáni helyzetével, hiszen 14 kérdés kapcsán óvakodott a válaszadástól. Ezek az európai filozófia megfogalmazásában vett nagy metafizikai kérdések, melyek közül két csoport is a halál problematikáját érinti. Nevezetesen: létezik-e a *Tathágata* (szkt. *tathāgata*, t. *de-bzhin gshegs-pa* = így távozott, maga a *Buddha*) a halál után, vagy sem, vagy mindkettő? Azonos-e az élet és a test, vagy sem? Vajon a megvilágosodott miért nem fejtette ki álláspontját e kérdésekben? Semmiképpen sem azért, mert nem volt válasza, hiszen azt is tanította:

„Látván látva az egész világot,
A Felébredett, aki ért,
Kaput nyitott a haláltalanra,
Melyet elérve ránk a Nirvána biztonsága vár.”
(*Maddzshima nikája*, 34.12.).

Sokkal inkább azért, mert, mint maga is mondja, az ezekre adott gondolatok nem segítik a törekvőket a *nirvána* felé vezető útjukon. Ha ugyanis bepillantás adna a túlvilágra, ami minden ember számára nagyon izgalmas, akkor a tanítványok erőteljesen erre koncentrálnának, esetleg megelégednének az ott rájuk váróval, s feladnák az ittlétük intenzív *nirvánamegvalósítási* gyakorlatait. A *Buddha* e kérdések latolgatása kapcsán attól félt, hogy a követői könnyen elcsábulnának, és ilyen tudás birtokában metafizikai spekulációkba bonyolódnának. Jól példázza ezt az a tanítása, amikor ostobának nevezi az ilyen embereket. „Az ilyen ember balgatatag módon ezt fontolgatja: »Léteztem-e a régebbi korokban, avagy nem léteztem régebbi korokban? Hogyan léteztem a régebbi korokban? Miből mivé lettem a régebbi korokban? Fogok-e létezni a jövőendő korokban, vagy nem fogok létezni jövőendő korokban? Mi leszek a jövőendő korokban?«” (*Maddzshima nikája*, 2.7.) Éppen ezért a *Buddha* tanításaiban alig esik szó a halál utáni dolgokról. Másfelől a Megvilágosodott szerint a megszabadulás tanítása éppen annak belátása, hogy az élet és halál csak látszatszerű.

A korai buddhizmus túlvilág-elképzelése kapcsán két alaptanítást kell megvizsgálnunk, amelyek a Tanban a világ három jellegzetességeként (p: *lakkhana*, szkt: *lakṣana*) vannak kifejtve, hiszen ezek ismerete nélkül nem érthető a *Buddha* paradox halál-felfogása. A Megvilágosodott egyik legfontosabb tanítása szerint minden változik, minden mulandó (p. *anicca*, szkt. *anitya*, t. *mi rtag-pa*), azaz a dolgok lényegéhez tartozik az elmúlás, a halál. A létkörforgás folyamában minden létező, így az emberi lény is minden pillanatban elpusztul, majd újrászületik. Ennek szellemében mondhatjuk, hogy minden létező minden pillanata egyfelől születés, másfelől halál. Így az élet és halál egy, ugyanazon pillanat két oldala, egymástól elválaszthatatlan. Ez alól az univerzális törvény alól semmi nem vonhatja ki magát. Ebből szervesen következik az önlényeg-nélküliség, az *anátma* (p. *anatta*, szkt. *anātma*, t. *bdag-med*) tanítása, mely szerint az emberben sincs semmiféle változatlan önvaló (szkt. *ātman*) vagy lélek (szkt. *jīva*, *jīvātman*). Erre vonatkozóan így tanít a *Buddha*: „Bár ha különösen hangzik is: van ösvény, melyen vándorolni lehet, van vándorlás is,

de nincsen vándor. Vannak tettek, amelyeket megcselekszenek, de nincsen tettes. Mozog a levegő, de nincsen szél, ami ezt okozza. Az én-személyiség tévedés, és minden egzisztencia üres belül, miként a pisangfa, mint a víznek buboréka.” (Név és alak szutta) Ha ez így van, akkor kérdés, hogy az emberi élet végén bekövetkező halál kit érint, hiszen a *Buddha* tanítása szerint valódi alany nincs.⁴

A *hindú* felfogás éppen ezt az *átmant* tekinti kiindulási pontnak, ami alatt az abszolút valóságot érti, ami az anyagon túl van, örök és elpusztíthatatlan szellemi szubsztancia, és ez az ember valódi lényege. A *Védanta* (szkt. *Vedānta*) és az *Upanisad* (szkt. *Upaniṣad*) bölcsélet központi tétele, hogy az *Átman* (szkt. *Ātman*) és a *Brahman* (szkt. *Brahman*, Önvaló) azonos, tehát a lelkeken keresztül azonos vagyok a személytelen világlényeggel, azaz van bennem valamiféle örök és változatlan lényegiség. A buddhizmus ezt tagadja, azonban azt tudja, hogy a káprázat világában minden lény úgy él, mintha lenne egy mindig önazonos énje, s a halál ezt érinti. Ezért szenved a haldokló, s ezért fájdalmas a környezetének a távozása. A *Buddha* önvalónélküliség-tana radikálisan közelíti meg ezt a problémát, hiszen ha tudjuk, hogy a halálkor távozó én nem létezik, az csupán csak tudati konstrukció, akkor nincs miért szomorkodni. Ilyenkor is az történik, ami minden pillanatban, csak koncentráltabban, halál és újraszületés (t. *yang-srid*, szkt. *punarjāta*, *punarbhāva*, *punarjanma*, *punarāvṛtti*). Mindezekért a buddhizmus halál-felfogása az életet és halált egyetlen egységnek tekinti.⁵ A Magasztos az egyik *rádzsagahai* beszédében ezeket mondta: „Téves a felfogás, hogy az Én a halál után elpusztul, mert akkor nem lenne, ami a karmikus következményeket hordozza. Téves az a felfogás is, hogy az Én a halál után tovább él, mert akkor változatlanoknak kellene maradnia”. Mindez jól érzékelteti a Megvilágosodott újraszületés-felfogását. A *Buddha anátma* tanításából egyértelműen következik a reinkarnáció értelmezése, mely szerint az én-személy nem vándorol életek sorozatán, hiszen az ürességtermészetű. A „Név és alak” szuttában így tanít erről a Megvilágosodott. „Ezek szerint ti *bikkhuk*; mivel nem létezik én-személyiség, úgy nem létezhet a személyiségnek vándorlása. Vannak azonban cselekedetek, és a tetteknek van továbbható hatásuk. Létezik tehát a *karma* újraszületése, van újraszületés. Ez az újra-testet-öltés, ez az újra-születés, az alakzatoknak ez az újra való megjelenése állandó, és az ok és okozat törvényén nyugszik.” Az „Azonosság és nem azonosság” szuttában pedig ezt tanítja: „Létezik a karakter újraszületése, de nem létezik lélek-vándorlás, nem létezik a személyiség vándorlása. Gondolatformáid jelennek meg ismét, de nem ismétlődik meg az én-személyiség.” Ezekben a tanításokban jól tetten érhető a brahmanista (*hindú*) felfogástól való szemléleti eltérés.

⁴ Ez az állandó változásra és szubsztancianélküliségre épülő buddhista létszemlélet analógiát mutat a kvantumfizika világfelfogásával. Ezt jól példázza az elmélet fizikus Carlo Rovelli (1956–) összefoglaló mondata: „Nem objektumok, inkább viszonylatok és kölcsönhatások alkotják a világ szövetét.” (*Helgoland*)

⁵ Érdekes párhuzamként érdemes emellé tenni Hérakleitosz (kb. i. e. 530–470) két mondatát: „Ugyanaz van benne az emberben élve és halva, és ébren és alva, és fiatalon és öregben.” (B 87.); „A halhatatlanok halandók, a halandók halhatatlanok, minthogy élők azoknak halálát, azoknak életét pedig halják.” (B 62.)

A *phön* halottkultusz

A tibeti halál-felfogás megértéséhez feltétlenül beszélni kell Tibet buddhizmus előtti vallási hagyományáról, annak a halálról szóló tanításairól. A *phön* lélek-felfogás három lélekről beszél. Az embernek van egy *szemje* (t. *sems* = tudat, tudatosság), ami elmeként értelmezhető. A másik lélek a *ji* (t. *yi*, *yid* = lélek, szív), amely az ember pszichikus energiáját biztosítja. Emellett harmadikként beszélnek *láról* (t. *bla* = életszellem, felső), amely tibeti felfogás szerint nem más, mint lélekerő vagy életerő. Leginkább ezt fordítják a nyugati nyelvekben lélekként, ez az, ami az ember életerejét biztosítja. A *lá* képzeitek szerint a halálkor, az utolsó lehelettel hagyja el a testet. A *lát* a tibetiek tetem formájában képzelik el, és így is ábrázolják. Másfelől a türkizkövet tekintik a *la* megtestesülésének, így ha az eltörik, hitük szerint rögvest meghal az illető. A prebuddhista tibeti világkép szerint a világ egy anyaméh (t. *rum*), s minden innen indul, és ide tér vissza, az ég és a föld, élő és holt. A *rum* másik jelentése sötétség, sír belseje. Az ember a halála után kétfelé válik, *chunra* (t. *mtshun*), ami a sírban marad, és *thékre* (t. *the?*), ami az égbe jut. A *chunok* az ősök, rokonok, akiket a ház sámáni védőistenének neveznek. Két csoportjuk ismeretes, *phacun* (t. *pha-mtshun* = férfi ős) és *macun* (t. *ma-mtshun* = női ős).

A halál bekövetkezte a *phön* vallás szerint sohasem véletlen, közvetlen oka mindig valamely szellemlény. A számtalan szellem és istenség éberem figyel a emberi világot, és ha valamilyen olyan tettet érzékelnek, ami halállal sújtandó, akkor erre reagálnak is. A szellemek tehát mindig valamilyen emberi tett hatására cselekszenek. Az *Ótibeti Krónikák* történeteiben több esetben is az emberi gögben jelölik meg a halál okát.

A mitikus uralkodókról szóló legendák szerint az uralkodói temetés kapcsán került be a *phön* Tibetbe. A korai *Jarlung* (t. *Yar-klung*) császárok temetéséről szóló feljegyzésekből tudjuk, hogy az elhunyt teteme hónapokig feküdt a ravatalon. A testet sós vízben vagy vajban tartották, majd bebalzsamozták, csak utána temették el. Velük temették a fontos és kedves tárgyaikat, esetenként a velük testvériséget fogadó férfiakat is megölték, és a sírba tették. A temetési helyük egy döngölt földű sírhalom volt, hasonló, mint a sztyepei népek kurgánjai.

A legősibb *phön* időkben *múk* (t. *dmu*), a kötél mesterei kísérték a halottak lelkét az égi kötélre a felső világba. A régi *phön* szövegek tanulsága szerint a halottnak a temetés (t. *dur*) előtt át kellett esnie egy gyógyító szertartáson. Ekkoriban a temetési rítuson az állatáldozat játszotta a fő szerepet, amit italáldozat (t. *gser-skyems*) is kísért. Az áldozati állatok közül kiemelkedő szerepet kapott a ló (t. *bzhon-rta*), mint a halott túlvilági hátasa, amely elviszi a gazdáját a „Boldogság Országába” (t. *sKyid-yul*). Még két állat kapott fontos szerepet a régi *phön* temetkezésekben, a juh (t. *skyibs-lug mar-ba*), aki nagy bölcsessége révén képes volt megmutatni a túlvilági utat, és a jak (t. *g.yag*), esetleg *dzo*⁶ (t. *mdzo*), amelyek a tibeti embert egész életében kísérték, így a túlvilágon is ezt teszik. Mielőtt az elhunyt megkezdene a túlvilági útját, fel kell éleszteni, amit a *phönpo* a testsátor (t. *ring-gur*) és léleksátor (t. *thugs-gur*)

⁶ A dzo jak bika (*Bos mutus grunniens*) és szarvasmarha tehén (*Bos taurus*) keveréke.

összehozásával ért el. A túlvilágtanításokban kiemelt szerepet játszik a halott által hátrahagyott pszichikus erők kezelése, mint a testhó vagy a lábnyom. Végül az állatokat a halottal együtt a sírba rakták. A sírbolt neve a régi *phönben szemo thuzsi* (t. *se-mo gru-bzhi* = elkerített négyszög). Az ezt követő időben a halottat a hozzátartozók itallal és étellel látták el. A szertartás után három évvel következett el a sír lezárása, ami után a halott, átlépve a túlvilágra, végleg távozott a világunkból, és a hétszázézer csillag urává válhatott.

Ma a *phön* vidéken, ha meghal (t. *'thon-pa, shi-ba*) valaki, kihívják a *thipát*, aki meghatározza a napot, mikor kell kivinni a hullát a házból. A meghatározáshoz színes kavicsokat, kockákat, sorsjegyeket és táblázatokat használnak. Ha eljön az idő, a holttestet a *phön* templomba viszik, ahol felravatalozzák. A negyedik napon feláldozzák a halott ruháit és értékeit az isteneknek, hogy azok legyenek kegyesek az elhunyt (t. *'das-po*) lelkével. A testet kiszállítják a temetőhelyre (t. *dur-khrod* vagy *dur-gnas*), ahol feldarabolják és kiszórják a keselyűknek, farkasoknak. Tibet-szerte él az az ősi halottvédelmező gyakorlat, hogy a *thipa* az elhunyt csontjából egy kis darabot, vagy ezt helyettesítendő, egy nevével ellátott papírlapot a varázskörre vagy *mandalára* helyez, és fehér mustármaggal, valamint homokkal elvégzi a tisztító szertartást. A házat a hulla kivitele után rituálisan megtisztítják, azaz kiűzik a betegségdémonokat, mely során a *thipa* szentelt vizet hint a szoba négy sarkába, mialatt a segédje füstölőedényt lóbál, valamint egy vadmacska (*Felis macrocelis*) bőrét hurcolja körbe. A *thipa* praktikái azt is megakadályozzák, hogy a halott lelke visszatérhessen a házba, így az nem válik kísértetté. Gyakran a halott házában a család az elhunyt ruhái segítségével fakaróból bábút készít, amelynek a feje helyén egy mágikus formulákkal teleírt papír van. Ezt azután egy ideig etetik és itatják. A szertartásnak ez az eleme a buddhista gyakorlatba is átkerült. Végül a rokonság arra kéri a *thipát*, tudakolja meg az elhunyt túlvilági sorsát, az ilyen szertartást végző személyt, ha pap, *dursennek* (t. *'dur-gshen*), ha más szent ember, *durszének* (t. *'dur-gsas*) nevezik. A halott szellem megidézésének szertartását *durpának* (t. *'dur-ba, 'dur-sbyong* vagy *gshed-ma 'dur gnas-ngan sbyong*) hívják. Ennek segítségével a *thipa* megtudakolja, majd közli a halott következő újraszületését, azonban gyakran előfordul, hogy arról számol be, hogy egy démon tartja fogva az elhunyt lelkét. Ilyenkor a család kellő fizetségért megkéri a *thipát*, szabadítsa ki az elhunytat ebből a helyzetből. A *phön* temetési szertartásokról olvashatunk a *Durcsog* (t. *'Dur-chog*) című szent iratban, amelynek szerzője *Khuca Daö* (t. *Khu-tsha Zla-'od*) (1024–?). Ebben három különálló rítussorozat van megemlítve, amelyek a halál folyamat három szakaszához kötődnek, melyek a haldoklás, a köztes létezés és az újraszületés. Az első esetében a tudatátvitel (szkt. *sañkrānti*; t. *'pho-ba*) gyakorlata, a másodikonál a hallás útján való megszabadulás szövegeinek felolvasása, míg az utolsó szakaszban az elhunyt tudatának megidézésének szertartása szükséges. A rítusokat az elhunyt további szerencsés sorsa érdekében végzik. A legfőbb cél, hasonlóan a buddhizmushoz, mindenfajta rossz újraszületés megakadályozása. A könyvben a temetés előtti elővigyázatossági szertartások is bemutatásra kerülnek. A halál utáni pillanatokkal egy kritikus időszak következik be, mivel a holttest igen sebezhetővé válik. Ilyenkor az ártó szellemek könnyen behatolhatnak az elhunyt testébe, és könnyen újraéleszthetik azt. Ennek következményeként az feltámadt holttest

alakját (t. *ro-langs* = feltámadt holttest) ölti magára, amelynek több típusa is ismeretes. Így beszélnek bőrzombiról (t. *lpags-langs*), vérzombiról (t. *khrag-langs*), húszombiról (t. *sha-langs*), csontzombiról (t. *rus-langs*), valamint a szeplős zombiról (t. *rme-langs*). Ennek kivédésére alkalmazzák a váltságdíj-szertartást, aminek során egy váltságáldozattal és varázsigékkel elcsábítják a démont a holttesttől. Az így csapdába csalt szellemet a *thipa* tehetetlenné teszi.

Végül meg kell említeni, hogy létezik a „*Phönpo halottaskönyv*” (t. *sNyan-brgyud bar-da thos-grol gsal-sgron chen-po*), amely több párhuzamot mutat az ismertebb buddhista megfelelőjével. Mindkettő tibeti *tödol* (t. *thos-grol*) irodalmi műfajába tartozik, amely a hallás útján képes megszabadítani az embert. A *phön* nézetek szerint az ő változatuk két évszázaddal korábbi, mint a buddhista mű. A *phön* hagyomány szerint ez a tanítás a *zsangzsungi* (t. *Zhang-zhung*) szájhagyományból ered, de *Senrap Mivóra* (t. *gShen-rab Mi-bo* vagy *sTon-pa gShen-rab*), a vallás alapítójára vezethető vissza. Magának a halottaskönyvnek a szerzője *Dampa Rangdöl* (t. *Dam-pa Rang-grol Ye-shes rGyal-mtshan*) (1149–?), azonban a közreadója a kincsfeltáró (t. *gter-ston*) *Ridzin Kundöl Dakpa* (t. *Dam-pa Kun-grol Grags-pa*) (18. sz. első fele), akinek a tudatában ez a szöveg (t. *dgongs-gter*) misztikus módon tárult fel. A szöveg egyaránt szól a *jóga* képzett gyakorlóinak, másfelől a hétköznapi embereknek, akik nem ismerik a meditációs technikákat. A felolvasásával a tanító segíti az elhunytat végigvezetni a *bardo* zavarba ejtő élményein, segít azokat megértetni, melynek legnemesebb eredménye a létkörforgásból való megszabadulás.

A tibeti buddhista halálfelfogás

„Szépség és gazdagság mit ér?
Dicsőség és gazdagság mit ér?
Halál derűt, Halál borút,
Mint kedve tartja, úgy cserél.
Hisz karjával mindenkit elér,
Ha szép az ember, vagy ha rút.”

Hélinand de Froidmont
(Csorba Győző fordítása)

Mielőtt a tibeti halálképzeteket felvázolnánk, azzal kell kezdeni, hogy a halál és az újraszületés közötti állapotról már a *hínajána*⁷ (szkt. *hīnayāna*, t. *nyan-thos theg-pa*) iskolák között sem volt egyetértés, míg a *théraváda* (p. *theravā-*

⁷ A *hínajána* kifejezés használata nem szerencsés, hiszen a szó nemcsak kis járművet, de silány járművet is jelent. Mégis két okból mellette döntöttünk. Egyfelől a 11. század közepén Tibetbe érkező indiai Atisa (szkt. *Atīśa Dīpaṅkaraśrījñāna*, t. *Mar-me-mdzad, Jo-bo Atisha* vagy *A-ti-sha*) (982–1054) híres művében, a *Megvilágosodás ösvényét megvilágító lámpás* (szkt. *Bodhipradhapradīpa*, t. *Byang-chub Lam-gyi sgron-me*) címűben a tanítások három szintjét különbözteti meg, úgymint a *hínajána*, *mahájána* és *vadzsrájána*, amely felosztás és megközelítés Tibetben azóta szélteben-hosszában elterjedt. Másfelől az orientalisták nyomán a nyugati könyvek is rendre ezt használják.

da, szkt. *sthaviravāda*) iskola szerint az újraszületés egyből bekövetkezik, addig a *sarvāsztivāda* (p. *sabbatthivāda*, szkt. *sarvāstivāda*) és a *szautránika* (p. *sut-tavāda*, szkt. *sautrāntika*, t. *mdo sde-pa*) képviselői szerint van egy köztes lét (szkt. *antarābhava*).

A köztes létről több *mahájána* szútrában is olvashatunk, mint a *Garbhāvakrañtinirdésa* (szkt. *Garbhāvakrañtinirdeśa* = Az anyaméhbe kerülés vezérfonala), amely a halál és újraszületés közti szakaszt részletesen írja le. A *Jógácsára* (szkt: *yogācāra*, t: *rnal-'byor spyod-pa-ba*) bölcseletben *Vasubandhu* (szkt: *Vasubandhu*, t: *dByig-gnyen*) (kb. 320–400) *Abhidarmakósa-bhjása* (szkt. *Abhidharmakośa-bhāṣya*, t. *Chos-mngon pa'i mdzod kyi-bshad-pa*)⁸ című művében beszél a lények négy életszakaszáról, melyek a születés, a születéstől a halálig, a halál és a haláltól az újraszületésig tartó időszak. Az utóbbi kapcsán arról ír, hogy ebben a köztes lény *gandharva*⁹ (szkt. *gandharva* = aki szaggal táplálkozik) formában van jelen. Ezt a *Buddha* a *Mahātanhászankhajaszuttában* (szkt. *Mahātanhāsankhaya-sutta*) kifejtett gondolatára építi, nevezetesen itt a Megvilágosodott az élőlény fogantatásának három feltételéről beszél: a szülők közösülése; az anya fogamzóképesége és az apa termékenyítő ereje; valamint a *gandharvák* jelenléte. A köztes lét tanítását az ind *mahásziddhák* (szkt. *mahāsiddha*, t. *grub-thob chen-po*) középpontba állította, és a tantrikus szemlélet mentén újraértelmezte.

A tibeti buddhisták számára a halál a legfontosabb életesemény, hiszen ez a pillanat különösen alkalmas a megvilágosodás elérésére. Ha ez bekövetkezik, akkor megszakad az újraszületések végtelen körforgása. A tibeti túlvilág-elképzelés központi fogalma a *bardo* (t. *bar-do*), amelynek gondolata tehát Indiai eredetű. Milyen létszakaszokon kell minden lénynek bolyongania? A különböző állapotok a *szanszára* minden lényének a vándorlási útját jelentik. Érdeemes odafigyelni arra, hogy Tibetben minden életszakasz nevében ott találjuk a *bar-do* kifejezést, ami a *bar* (t. *bar* = között) és a *do* (t. *do* = kettő) jelentésű szavak összetétele, és annyit jelent 'a kettő közötti', 'köztes'. Ez arra utal, hogy a lét bármely szakaszában legyen is a lény, az számára csak átmeneti, azaz a *szanszárában* nincs megnyugvás, ott minden mulandó. A lények mindig két esemény közötti állapotban tartózkodnak. Az emberi lét tehát minduntalan köztes létben van, hiszen a mindenkori jelent a múlt és a jövő eseményhatárai keretezik, s minthogy a *Buddha* az állandó változás törvényét tanította, természetes a lények állandó közteslét-helyzete. A lények az idők során a köztes létformákat éppen úgy váltogatják, mint a ruhákat. Valójában minden két gondolat közötti időszak *bardo*. Trungpa Rinpoce úgy értelmezi a *bardót*, mint rést. A köztes létek legkidolgozottabb kifejtését az *atijóga* (szkt. *atiyoga*, t. *gnyis-med-rgyud theg-pa*, *shin-tu rnal-'byor*, vagy *lhag pa'i rnal 'byor*) titkos útmutatásokat tartalmazó szövegeiben találjuk. A tibeti hagyomány hat *bardóról* beszél: az első három a halál és az újraszületés közötti szakasz (szkt. *antarābhāva*): 1. *cshike bardo* (t. 'chi-kha'i bar-do) a halál pillanatának köztes állapota; 2. *cshönyi bardo* (t. *chos-nyid bar-do*) a halál utáni köztes lét – ekkor a tudatosság újra fel-

⁸ Ebben a *sarvāsztivāda* (szkt. *sarvāstivāda*) iskola *Abhidharma* hagyományát elemzi.

⁹ A védikus felfogásban a föld és az ég közötti térben időző szellemi lények, akik a holddal és a szómával állnak kapcsolatban. A buddhizmusban alacsonyabb rangú istenek csoportja.

szívódik; 3. *szipa bardo* (t. *srid-pa bar-do*) a létesülés köztes állapota; 4. *tyikan bardo* (t. *skyi-gans bar-do*) az élet (születés és halál közötti) köztes állapota; 5. *milam bardo* (t. *rmi-lam bar-do*) az álmodás köztes állapota, azaz az elalvás és ébredés közti állapot; 6. *szamtan bardo* (t. *bsam-gtan bar-do*) meditációs köztes állapot. A cél Tibetben is az örök megnyugvás, azaz az öröklét, ami a buddhizmus szerint csak a *nirvána* elérésével realizálható. A tibeti halálélfogás éppen ebben a kérdésben tér el a *théraváda* (p: *theravāda*, szkt: *sthaviravāda*)-elfogástól, mely szerint a halál után rögtön bekövetkezik az újraszületés, és nincs semmiféle köztes állapot.

A tibetiek szemében a halál nem valamiféle veszteség vagy kudarc, hanem inkább győzelem. A tibeti emberek egyfelől a halált nem tekintik befejezésnek – akárcsak a többi buddhista –, tehát emiatt nem kellett szembenézniük a végesség érzetével, hiszen a jelen életük (t. *tshe-'di*) csak egy rövid szakasz a végelethetetlen újraszületési láncolatban. Másfelől a Világ Tetején évszázadok óta megünneplik a halál napját, míg a születésnap egy jelentéktelen esemény. A nagy lámáknak esetében is a halál napját tartják leginkább számon, hiszen éppen ekkor távoztak a *nirvánába*. A *Buddha* egyik tibeti jelzője *csomdandé* (t. *bcom-ldan-das*), ami annyit jelent, 'aki győzedelmesen eltávozott', ami éppen ezt fejezi ki. Gondoljuk meg, a *Buddha* halálakor a *parinirvánába* távozott. A Megvilágosodott tanításának értelmében a halál egy kiemelt lehetőség a létkörforgásból való kilépésre, amit a tibetiek is osztanak. A tibetiek, mint a többi buddhisták, vallják a reinkarnáció tanát. A Felébredett tanítása szerint az újraszületések, tibetiül *jangszí* (t. *yang-srid*) körforgása egy végelethetetlen szenvedésláncolat, amitől meg kell és meg lehet szabadulni. A keleti világ azon részén, ahol a reinkarnáció tana él, az újraszületés semmilyen formában, még az isteni világban sem öröm vagy óhajtott cél. Így Tibetben is minden ember kívánsága a végső megszabadulás, hiszen az élet nem ad teljes szabadságot és boldogságot. A halál pillanata pedig egyedülálló lehetőséget kínál a felhalmozott *karmáktól* való megszabadulásra, esetleg a teljes megvilágosodásra. Az egyik tibeti kifejezés a halálra a *cshipó* (t. *'chi-pho*) ami annyit jelent: 'életet vált', azaz aki meghal, életről halálra és halálról életre vált. Azt, hogy meghalt, pedig úgy fejezik ki: *lűdzse* (t. *lus-rje*), ami annyit jelent: 'testet cserél'. A tibetiek szemében a halálkor a test olyan, mint egy elnyűtt ruha, amihez értelmetlen ragaszkodni, itt szó sem lehet annak feltámadásáról. Ahogyan *Tenzin Gyaco* mondta: „Buddhistaként a halált normális folyamatnak tekintem, elfogadható valóságnak, amely mindig jelenvaló, amíg ebben a földi létben maradok. Tudom, hogy nem kerülhetem el, nem látom értelmét, hogy aggódjam miatta. Úgy gondolom, a halál olyan, mint amikor valaki ruhát vált, mert a régi már viseltes, s tudom, hogy nem végérvényes a befejezés.” Ennek a kifejezője a tibeti *test* szó, a *lű* (t. *lus*), ami annyit jelent: 'valami, amit hátrahagyunk'. Ha az ember élete során igyekszik a testét minél jobban kényeztetni – már pedig ez az általános –, akkor nehéz lesz tőle megválni. Ennek szellemében a tibeti buddhisták úgy tekintenek e földi életre, mint a nomádok a nyári szállásukra. Gondoljunk arra, hogy a korai buddhista *szangha* (szkt. *saṅgha*, t. *dge-'dun*) tagjai folyamatos vándorló életmódot éltek, hogy ne alakuljon ki bennük ragaszkodás egyetlen földi hely iránt sem. Talán ez is az oka annak, hogy a tibetiek nem építettek ki olyan pazar és kényelmes földi életmódot,

kevés tárgyval vették körbe magukat, és igen puritán életet éltek és élnek ma is. Mindezzel szemben a szellemi kultúrájuk és a bölcseleti irodalmuk a legjelentősebb magas kultúrákéval vetekszik. Miért fordítanak Tibetben ilyen nagy figyelmet a szellemi kultúrára, és az ember szellemiségére? A választ szintén a halálelképzeléseikben találhatjuk meg. A buddhizmus alaptanítása a tudat folytonosságát tanítja. A halál utániba való átlépéskor semmi más nem folytatódik, mint a tudatáramunk és az általa magával sodort karmikus hajlamok. A halál pillanatában minden anyagi javunk és a testünk is elvész, ezek semmiben sem segíthetnek, a két dolog, ami számít, a pillanatnyi tudatállapotunk, valamint a korábbi cselekedeteink. Az ember halálakor az egész életútját átéli, így az addigi élete erősen befolyásolja a halálkori tudatpillanatot, azaz az átlépés minőségét. A tantrikus buddhista hagyomány szerint a halál pillanata kori tudat kiemelkedő jelentőségű, hiszen ettől függ az ember szellemi folytonossága. Fontos, hogy az egyén a halál pillanatában megőrizze a tudatjelenlétét, és képes legyen hasznosítani ezt az állapotot a helyes út megválasztásában. A tudat lényegiségét a legjobban *Duddzom rinpoce* sorai érzékeltetik:

„Szó le nem írhatja
 Példa nem magyarázhatja
 A szanszára el nem sodorhatja
 A nirvána meg nem javíthatja
 Soha nem született
 Soha nem szűnt meg
 Fel soha nem szabadult
 Meg soha nem csalták
 Soha nem létezett
 Soha nem nem-létezett
 Határt mi sem szab neki
 Osztályba, semmilyenbe nem sorolható”

Természetesen a fenti leírás nem a hétköznapi tudatra igaz, mely pillanatról pillanatra elpusztul és újraszületik, hanem a tiszta tudatra, a tudat legbelső lényegére. Az első, mely tibetiül *szem* (t. *sems*), megkülönböztető jellegű, mindig tapad valamihez, vágyakozik, indulatba jön, s a létét folyamatosan bizonyítani igyekszik. A második neve *rikpa* (t. *rig-pa*), ami éber, tudomással bíró, intelligens és sugárzó. Ez utóbbi nem az emberi tudat kizárólagossága, hanem ez minden dolog valódi természete, ez maga a *buddhatermészet*. Az utóbbi mindig jelen van bennünk, teljesen nyitott, természetes, szabad és végtelen. Ezt a tiszta tudatot nem érinti a halál. Ezért a buddhisták ennek felismerésén buzgólkodnak. A *Buddha* szerint egyedül a meditáció segítségével ismerhetjük fel a *rikpát*.

A nagy kérdés a buddhizmusban, hogy mi az, ami inkarnálódik, ami újra testesül. Ha visszagondolunk a buddhizmus már említett két fontos tanítására, az *anítjára* és *anátmára*, akkor hogyan is értendő a reinkarnáció tana, hiszen ezt a *Buddha* is elfogadta. A *hindú* bölcselet szerint sem az *átman* vándorol, hiszen az változatlan és mentes minden személyestől. Ellenben minden lényben, így az emberben is megtalálható a *dzsíva* (szkt. *jīva*) vagy *dzsívátman*

(szkt. *jīvātman*), az a mag, ami tovább él a halál után, és ami testről testre vándorol. A buddhizmusban ez nem képzelhető el, mert a *Buddha* az emberben tagad bármiféle változatlan szubsztanciális magot. Éppen ezért nem sorolható az ortodox indiai rendszerek közé a buddhizmus. Az *anátma* tanítása adja meg a buddhista újrászületéstan magyarázatát, s mivel a buddhizmus tagadja az önvaló létét, nem beszélhetünk semmiféle én vagy lélek újratestesülésétől, ennek értelmében nincs semmilyen változatlan alap, ami inkarnálódhatna, hiszen ami nincs, az nem ölthet újra testet. Ki vagy te, mint személy? A buddhizmus híres példabeszéde ezzel kapcsolatban azt mondja, hogy olyan vagy, mint egy hagyma, amelyről egymás után húzzuk le a héjakat, s végül magunkat egyikkel sem azonosítva nem találjuk a hagymát, csak a közepén tátongó ürességet (t. *stong-pa-nyid*, szkt. *śūnyatā*). Az indo-tibeti buddhizmus fontos tanítása az üresség tana, melyet a *Buddha anátman-tételének* megerősítésére *Nágárdzsuna* (szkt. *Nāgārjuna*, t. *kLu-grub*), a II. század nagy *mahájána* bölcselője fejtett ki a legalaposabban. Ennek értelmében metafizikailag minden, még a személyiség is végső lényegét tekintve üres. Mindez nem azt akarja mondani, hogy nem létezik semmi, hanem azt, hogy a dolgok konvencionális létezése *májá* (szkt. *māyā*), káprázat. A tibeti buddhista nyelv a személyiségre a *gyü* (t. *rgyud*) kifejezést használja, utalva arra, hogy az nem más, mint egy hullámzó folyamat. A személyiségnek csak egyetlen állandó tulajdonsága van, nevezetesen, hogy nincs benne semmi állandó, azaz szüntelenül változik.

Visszatérve a reinkarnáció problémájához, már említettük, hogy a buddhizmus szerint a tudatfolyam (t. *sems-kyi rgyud*, szkt. *cittasamtāna*) örök, tehát a halál után csak az folytatódhat tovább. Azonban már fentebb tisztáztuk, hogy az egyéni tudatkonstellációnk, a *szem* állandóan változó, efemer, tehát az sem vihet át valamiféle szilárd személyiségmagot. Ebben az értelemben egy konkrét személy egységében nem testesülhet újra. A buddhizmus tanításai szerint a tiszta tudat, a *rikpa*, ami túléli a halált, azonban magával viszi a karmikus hajlamok pillanatnyi halmazát, melyek a halál után is folytonos változásban maradnak, hiszen ez az alaptermészetük. Éppen ezek határozzák meg a folyamat további irányát. Ez az elképzelés is hasonlatos a *hindú* gondolkodáshoz, mivel a *dzsívának* ők is beszélnek egy belső magváról (szkt. *antaḥkaraṇa*), amely rögzíti, tárolja a gondolatok és tettek nyomait, s ezzel megteremti a dolgok időbeli, okozati és minőségi rendszerét, így hozva létre az egyéniséget (szkt. *ahamkāra*). A lényegi különbség, hogy a buddhizmusban a tiszta tudat nem rögzít egyetlen benyomást se, s bár hozzákapcsolódnak a személyes karmikus mozzanatok, a kapcsolatuk esetleges és pillanatnyi. Így a tudatfolyam halál utáni útja során azok is szétválhatnak, és új konstellációk jöhetnek létre. Ennek értelmében arról sem beszélhetünk a buddhizmusban, hogy az ember személyes tudata születik újra egy új testben, amiképpen a testrészeim mulandóak, úgy az egyéni tudatom is mulandó. Ahogyan a gyermekkori tudatom és a későbbi tudatállapotaim mások, így a halál előtti és a halál utáni testet öltés tudatkonstellációi, mivel eltérnek egymástól, szintén mások. Ahogy a gondolatok, érzelmek a tudatáramlásban jönnek és elenyésznek, keletkeznek és eltűnnek, a tulajdonságaink hasonlóképpen nem örökké velünk maradók, lehet valaki gyermekkoriában irigy, felnőttkorában viszont már adakozó. A tiszta tudat bennünk, *szanszárikus* lényekben mint változó tudatfolyam tapasztalható, azaz állandó változásként.

A halál után a *bardó*ban (t. *bar-do* = köztes lét) és a *bardo* után már nem az én tulajdonságaim és az én múltam ölt új testet, hanem a tudatfolyamomnak egy későbbi állapota, ami időközben ugyanúgy változott, mint az életemben. Ahogy tízéves kori önmagammal nem vagyok azonos, úgy szubsztancionális szinten a *bardo* utáni testet öltésemmel sem vagyok azonos. Természetesen jelenség-szinten azonos vagyok a múltbeli önmagammal, azonban azt sem állíthatjuk, hogy tízéves és negyvenéves létállapot-önmagam független lenne egymástól, úgy nem beszélhetünk az újraszületések közötti függetlenségről sem. Az élet *bardó*ja éppen úgy, mint a halál *bardó*ja, mentális állapotok sorozata, melyeket a tudatkontinuum köt össze. Mindez egy klasszikus buddhista, kérdés-felelet formájú példabeszédben is megjelenik, *Milinda* (óg. *Μένανδρος*, p. *Milinda*) (i. e. 342–291) király történetét *Szögyal rinpoce* így írta le:

A király megkérdezte *Nágaszénát*: „Amikor valaki újraszületik, ugyanaz a személy, aki éppen meghalt, vagy másvalaki?”

Nágaszéna így felelt: „Sem nem ugyanaz, sem nem más. Mondd csak meg nekem, ha egy ember meggyújt egy lámpást, az egész éjjel világít?”

„Igen.”

„S a láng, amely az éjszaka első felében égett, az ugyanaz, mint amelyik a második felében ég, vagy később?”

„Nem.”

„Ez azt jelenti, hogy van egy láng, amelyik az éjszaka első felében, s egy másik, amelyik a második felében, s egy harmadik, amelyik később?”

„Nem, ugyanaz a láng világít egész éjjel.”

„Az újraszületés is éppen ilyen: egy jelenség feltűnik, és vele párhuzamosan a másik abbamarad. Így az új létben az első tudatos cselekedet sem nem ugyanaz, mint az előző lét utolsó tudatos cselekedete, sem nem különböző.”

A kapcsolat a különböző testet öltések között a tibeti felfogás szerint nem más, mint néhány tudatelem közössége. Ilyenek a karmikus csírák, az ambíciók, azok az elkötelezettségek, amiket az ember élete során tettek formájában kifejtett, azok folytatódnak tovább, azonban nem valami meghatározott, végleges formában. Például ha valaki egész életében elkötelezetten buddhista volt, akkor ennek az lesz a karmikus következménye, hogy az újraszületéseiben valamilyen értelemben a buddhizmus iránti tevékenységet fejt ki. A tudatfolyam egyes elemei a *bardó*ban azonban szétszaladnak, majd újra összerendeződnek. Majdnem biztos, hogy az a tudatelem-összesség, ami a halál pillanatában megvan bennünk, nem ugyanaz, mint az újraszületés pillanatában, hiszen a *bardó*ban nem megsemmisülés van, hanem hasonló élmények megtapasztalása, mint az életben. A *bardó*ban találkozunk istenekkel, démonokkal, és ezek hatnak ránk, ahogy az életünkben egy nagy baleset, vagy egy családi katasztrófa alaposan megváltoztatja a további sorsunkat. A *bardó*ban jórészt ilyen sokkszerű behatások érnek mindenkit. Ha valaki figyelmesen olvassa a halottaskönyv szövegét, akkor tudja, hogy ott radikális változások történnek a tudatban. A *bardó*ban bolyongó tudatot tibetiül *namsének* (t. *nam-shes*) hívják. A *namsé* nem állandó létező, ezért nem jó valami szilárd fogalomként elgondolni, leginkább a tudatelemek összességéként értendő. A *namsé* magába foglalja a szemtudatot, a fültudatot, ortudatot, nyelvtudatot, testtudatot és az értelemtudatot. Ez utóbbi okozza a személyes én tévképzetét.

A buddhizmus történetében azonban több kísérlet történt arra, hogy a nem létező önvalót *hindú* hatásra más fogalommal próbálják pótolni, ilyen volt a *tathāgatagarbha* (szkt. *tathāgatagarbha* = a Beérkezett méhe) fogalma. A *tathāgatagarbha* kezdetben egy minden lényben meglévő buddhai potenciálitás, amely az idők során szubsztanciajellegét öltötte. Ez a szemlélet a csan/zen (k. *chán*, t. *cig-car-ba*, j. *zen*) buddhizmusban, valamint a tibeti *dzsonangpa* (t. *jo-nang-pa*) rendnél és a dzogcsen (t. *rdzogs-chen*) átadásvonalon nyert jelentőséget. Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy a buddhista újraszületés-elmélet nem egy adott személynek az újraszületése, nem egy egységes létező személynek az újramegjelenése az időben, hanem a személy által gondolt és megtett cselekedetek következménye.

A magasan realizált tibeti lámák tiszttségének átörökítési gyakorlata kapcsán azonban felmerül egy újabb kérdés, hogyan születnek újra a dalai lámák vagy más *tulku* (t. *sprul-sku* = kisugárzott test) lámák (*pancsen* láma, *karmapa* stb.). A *tulkuság* intézménye szerint bizonyos egyházfők haláluk után egy másik testben születnek újra, ez a testláncolat-elmélet. Az ő esetükben úgy tűnik, mégiscsak szó lehet valamilyen konkrét személy újratestesüléséről? A XIV. Dalai Láma közvetlenül a XIII. Dalai Láma újraszületése, és így visszamenőleg az elsőtől annak újratestesülése, tehát kell lennie valami fonálnak. Erre a kérdésre Őszentsége *Tenzin Gyaco* azt mondta, hogy pontosan a buddhizmus iránti elkötelezettség az, ami a dalai lámákban inkarnálódik, és benne az elődjével közös. A *tulku* lámák intézménye nem abból fakad, hogy ők másként születnek, mint az egyszerű emberek, hanem abból, hogy hosszú évtizedeken keresztül speciális meditációs gyakorlatokat végeznek, és ilyen irányú beavatásokat kapnak. Természetesen nem csak az lehet *tulku* láma, aki valakitől öröklie ezt a címet, minthogy ezeknek a vonalnak a kialakulása is egyszer elkezdődött. Az első *tulku* láma *Düszun Tyhempa* (t. *Dus-gsum mKhyen-pa*) (1110–1193) volt, aki utólagosan *Karma Paksitól* (t. *Kar-ma Pak-shi*) (1204–1283), a *karmakagyü* (t. *kar-ma bka'-brgyud*) vonalvezető lámájától kapta meg ezt a címet, mivel ő a meditációs praxisa révén eljutott egy olyan különleges tulajdonsághoz, amelynek révén képes volt befolyásolni azt, hogy hol és milyen formában szülessen újra. Ez a tanítás is Indiából került át Tibetbe. Indiából *Tilópa* (szkt. *Tilopa*, t. *Ti-lo-pa*, *Til-brdungs-zhabs*) (988–1069), a nagy *mahásziddha* és buddhista tanító tanítványa *Nárópa* (szkt. *Nāropa*, t. *Na'-ro-pa*) (1016–1100) hozta át ezt a gyakorlatsort, mely *Nárópa* hat jógája (t. *chos-drug*) néven vált ismertté Tibetben. Ebben a jógarendszerben van két olyan gyakorlatsor, amely hozzásegít ehhez, nevezetesen egyfelől a tudatátvitel (szkt. *saṅkrānti*; t. *'pho-ba*) gyakorlata, másfelől a köztes állapot (szkt. *antarābhavadeha*; t. *bar-do*) gyakorlata.

A *tulkuk* esetében is arról van szó, hogy ők *bódhiszattva* fogadalmat tettek, aminek értelmében mindaddig nem lépnek be a *nirvánába*, amíg egyetlen szenvedő lény van a földön. Ezért a *bardóbeli* útjuk után rendre visszatértek a földre, és itt tovább segítik a szenvedőket. A magasan realizált lámák a halál pillanatára egy hosszú meditációs praxissal készülnek, hogy a haláluk utáni, *bardóbeli* létben uralni tudják a tudatfolyamukat, tehát a köztes létben őket a hétköznapi emberekkel szemben a külső hatások nem fogják erre vagy arra dobálni. A tibeti hagyományban kiemelt szerepe van a *tulku* lámáknak. Ez a

gyakorlat unikálisan tibeti jelenség. A *tulku* szó tibetiül, mint már említettük, kisugárzott testet jelent, amin az értendő, hogy az ilyen személy képes a következő testét és azt a területet, ahol meg fog születni, meghatározni. Természetesen nem arról van szó, hogy egy dalai láma közli, hogy mondjuk *Amdóban* melyik kis faluban, mely családban fog újraszületni. Ezt így soha nem mondja, hanem különböző jeleket ad. A dalai láma úgy adja meg a jeleket, hogy egyfelől az asztrológus lámák, másfelől az udvarában élő más *tulku* lámák ezeket megfejtthessék. El kell gondolkodniuk az idevonatkozó mondatain, melyek bizonytalan információkat hordoznak, például: tóban fog visszatükröződni, majd a tó néhány jellegzetességét adja meg, ezután a bölcs lámák leülnek a térkép elé, és elkezdik keresni, hogy hol is lehet az a tó. Ezek után arra a vidékre küldenek egy lámákból álló delegációt, akik fizikailag keresik meg az adott *tulku* láma újraszületését. A megtalált, valószínűsíthető gyermekeket próbáknak teszik ki, és ez dönti el, ki a valódi új testet öltés. A *karmapák* és más *tulku* lámák esetében ez az eljárás ettől eltérő lehet. Ez az intézmény történelmileg azért fontos, mert így Tibetben kiküszöbölődött a hatalom apáról fiúra szállása, ezért nem alakulhatott ki nagy vagyoni koncentráció az egyes családoknál. Tibetben az így kiválasztott uralkodó családok esetében nem jött létre nagy vagyonkoncentráció, mert mindig egy új család – amelyik egyaránt lehet szegény vagy gazdag – került a kiválasztott pozícióba. Tehát ilyen értelemben nincs lehetősége egy magasan beavatott lámának, például a dalai lámának, hogy valamely rokonát arra nevelje, hogy majd ő is dalai láma legyen. Ezáltal kiküszöbölődik, hogy az uralkodó a saját családját tartós előnyökben részesítse. A *tulku* intézmény szerepe buddhista nézőpontból e praktikus szempontokon természetesen jóval túlmutat. Másfelől egy magasan képzett lámának nem biztos, hogy a rokona is alkalmas a nagy bölcsesség befogadására. Az európai történelemből tudjuk, hogy mennyi viszálykodást és háborút okozott a hatalom apáról fiúra örökítése. Tibetben egyébként az egyik nagy rend, a *szatyapa* esetében ezt a gyakorlatot nem alkalmazzák, a vezető lámái családi öröklés révén nyerik el a posztjukat. A *kagyüpa* és a *gelukpa* rend vezető lámái a hatalmukat a *tulku* rendszer segítségével adják tovább.

Halálmeditációk

*„A halottak beszéde:
Amik voltunk, az vagytok ti,
Amik vagyunk, az lesztek ti.
Tirátok is a sír vár,
Ha végórátok lejár.
Míg éltek, úgy éljetek,
Hogy jó véget érjetek.”*

Tiszaladány 1985.

„...fontosabb számomra, hogy a halált életem minden egyes pillanatába belegondoljam; ha ugyanis bizonytalansága minden egyes pilla-

*natban jelen van, akkor csak úgy győzhetem le,
hogy azt minden egyes pillanatban legyőzöm."*

Søren Aabye Kierkegaard: *Lezáró
tudománytalan utóirat a filozófiai töredékekhez*

*„A mocskos has körül legyen dongtak, s belőle
folyadéként és vastagon,
fekete légiók, pondrók jöttek, s nyüzsögve
másztak az élő rongyokon.*

(ford. Valaczkai László)

...

*Igen! ilyen leszel, te, nők között királynő,
az utolsó szentség után,
csontod penésze eszi, húsdoból vadvirág nő
s kövér gyom burjánzik buján."*

Charles Baudelaire: *Egy dög*
(Szabó Lőrinc ford.)

A tibeti kontemplatív praxisban kiemelt szerepet kapnak a halálmeditációk. A halálmeditáció gyakorlata is Indiából került Tibetbe. A Világ Tetejére *Atísa* (szkt. *Atísa Dīpaṅkaraśrīñāna*, t. *Mar-me-mdzad, Jo-bo A-ti-sha*) (982–1054), a nagy buddhista mester hozta el, de e tanításokat egy *Dharmakīrti* (szkt. *Dharmakīrti*, t. *gSer-gling-pa*) nevű indonéz *gurutól* kapta. Az ind *jógik* körében találkozhattunk olyanokkal (szkt. *kapālika*), akik temetőknél élnek és meditálnak, koponyacsészéből esznek, isznak, speciális rítus keretében rothadó emberhúst is fogyasztanak. A buddhista *tantrában* az ilyenfajta gyakorlatok nem használatosak, éppen *Atísa* tanítói tevékenysége nyomán az ilyen leírások csak szimbolikusan értendők. Egy jógi akár több évtizedet tölt hullaégetőnél folytatott meditációval. Mindezek a jógitapasztalatok beépültek a tantrikus hagyományokba, és a buddhista gyakorlatok forrásául szolgáltak.

A buddhista halálmeditációk legfontosabb tanulsága, hogy tudd az életedet helyesen élni. A halálmeditáció praxisának centrális gondolata a *bódhiszattva*-ideál, a résztvevő, együtt érző szeretet minden lény iránt. Aki tudatában van, hogy az élete rövid, az elkezd gyakorolni. Aki halogató állásponton van, és azt gondolja, hogy majd újratesztel, az nem fog elkezdni gyakorolni. Tehát éppen a halálmeditációk, a mulandóság tudata az, ami a tibetiek szerint leginkább inspirál, hogy itt és most kezd el a buddhista gyakorlást. Ahogyan *Atísa* tanította: „Életünk bizony rövid, s tengernyi a megtanulandó, mi több, halálunk ideje is rejtve előttünk, légy tehát hattyúhoz hasonló, a tejet a víztől el tud választani”. A halál és a halál problematikája mindenkit ráébreszt arra, hogy csak egy *bódhiszattvai* út a felvállalható, azaz minden törekvőnek ki kell fejlesztenie magában a minden szenvedő lény iránti szeretetet. Ebben az értelemben a halál központba állítása nem egy pesszimista életszemléletet idéz elő, sokkal inkább egy, az emberi életet megbecsülő magas etikai alapállást, olyat, amelyik nem túri a valóságtól elforduló, a fejlet a homokba dugó életmódot. A tibeti halálmeditációknak három fő tárgyuk van: 1. a halál bizonyossága, 2. a halál

idejének bizonytalansága, 3. a halál pillanatában az addigi szellemi gyakorláson kívül semminek sincs semmi jelentősége. Mindezek mellett él még a halál folyamatán való elmélkedés, melynek módszerei titkosak. A rendszeresen folytatott halálmeditációk következményeként (buddhista szempontból) céltudatosabbá válik a törekvő élete, kitisztul a tudat, intenzívebbé válik a gyakorlás, valamint boldog és sajnálkozás nélküli lesz a halál. Ha állandóan tudatában vagyunk a halálnak, akkor nem fogunk semmihez sem ragaszkodni az életben. A halálmeditációk a *kadampa* hagyományban az öt előkészítő gyakorlat egyik elemét képezik.

A halálmeditációk mellett Tibetben az idő előtti halál elhárítására és az élethossz megnövelésére ismeretes a *chedup* (t. *tshe-sgrub*), a hosszúélet-meditáció vagy rítus. Ezek a gyakorlatok a hosszú élet istenségeivel kapcsolatosak, mint *Amitájusz* (szkt. *Amitāyus*, t. *Tshe-dpag-med*), *Fehér Tárá* (szkt. *Sitatārā*, t. *sGrol-kar*) és *Usnísavidzsája* (szkt. *Uṣṇīṣavijayā*, t. *gTsug-tor rNam-rgyal-ma*). A *chedup* ezen istenségeknek végzett felajánlásokból és fohászokból áll.

Tudatáthelyezés

„Tudni szeretném, ki hordozza múltam,
azok közül, kik én voltam.”

Jorge Louis Borges: *All our yesterdays*

A *phova* (t. *'pho-ba*) átváltási, sorsváltási szertartás, a tudat, vagy az életerő átköltöztetésének gyakorlata, a kifejezést Kara György meredekösvényként fordította. A *phova* speciális tibeti buddhista jógagyakorlat, melynek a lényege a tudatnak a halál pillanatában egy *Buddha*-birodalomba való áthelyezése. A technika eredete *Nárópa* hat *jógájára* (t. *Na'-ro chos-drug*) nyúlik vissza, annak egyik eleme. Ezt a technikát a tibeti szerzetesek azért gyakorolják, hogy bármikor készen álljanak a halálra, és annak pillanatában emlékezzenek rá. Így a törekvő elkerüli a kedvezőtlen és bármiféle újraszületést, és a halált beteljesülésként éli meg, azaz eléri a *buddhaságot*. A *phovagyakorlat* – mely szintén vizualizációs módszer – lényege, hogy a törekvő a romolhatatlan tudatot egyedül a *Bráhmányúláson* (szkt. *brāhmarandhra*, t. *tshangs-bu*), ami a fejtető kutacsnyílásánál található, lépteti ki a testéből, így az nem távozik az altesti kapukon, melyek rossz újraszületésekhez vezetnének. A *phovát* gyakorló korlátozott számban, de többször átéli a tudat kiléptetését. A *phovagyakorlat* során a *jógi* egy speciális légzés segítségével kimozdítja a tudatot a „helyéről”, majd a központi energiacsatornán (szkt. *suṣumṇa* = nagy ösvény, királyi ösvény, t. *dbu-ma*) *csakráról csakrára* átvezeti azt. Fontos, hogy az elképzelt csatorna alul zárt, fölül pedig nyitott legyen. Mindezt elősegítendő hangosan és erőteljesen *mantra*-szótagokat kell mondani. A szertartás során a törekvő magát mint *Vadzsradákinít* (szkt. *Vajradākinī*, t. *rDo-rje mkha'-gro-ma*), míg mesterét *Dordzsecsangként* (szkt. *Vajradhara*, t. *rDo-rje-'chang*) az oszlop nyílása fölött képzei el. Így köti össze saját szívét a mesterével. A *Húm mantra* (szkt. szkt. *mantra*, t. *sngags*) segítségével történik a *csakráról* (szkt. *cakra*, t. *'khor-lo*) *csakrára* emelkedés, végül a tudat megjelenik a koponyatetőn. Ez

után a *Ká mantraszótag* segítségével az energiát visszavezetik a szívcsakrába (szkt: *anāhata-cakra*), mindezt 21-szer ismétlik. A szertartás utolsó fázisában a tudatot a láma szívcsakrájáig kell eljuttatni, ahol beleoldódik a kívánt *buddha*-birodalomba. A *phova* során a tudat ideiglenesen elhagyja a testet. Ezt a gyakorlatot addig kell ismétlni, amíg a kutacsnyíláson meg nem jelenik egy kis nyirok- vagy vércsepp. Ezután már csak a halál pillanatában kell alkalmazni.

A tibeti szövegek a háromféle *buddhatest*nek megfelelően háromféle *phováról* beszélnek, egyes szövegek ezt kettővel kiegészítik. Az átvitel történhet a *buddhák* földi testébe (szkt. *nirmānakāya*, t. *sprul-sku*), a mennyei birodalmakban megjelenő testébe (szkt. *sambhogakāya*, t. *longs-sku*) és a törvénytestébe (szkt. *Dharmakāya*, t. *chos-sku*). Természetesen ez utóbbi a legkívánatosabb. Az elsőt azon a módon valósítja meg a gyakorló, hogy maga elé helyezi azon istenség képmását, akinek az emanációjaként szeretne újtaszületni, majd a bal orrlyukán a képmás szívébe helyezi a tudatát. Ezt a *povát* alkalmazzák a *tulkuk*, akik újra földi testet választanak a szenvedő lények segítése végett. A másodikat azok a buddhista gyakorlók, akik a tantrikus meditáció felépítésszakaszát gyakorolták, ezt a halál utáni *bardó*ban valósítják meg, úgy, hogy a tudatot isteni testbe emelik. A harmadikat csak az valósíthatja meg, akinek belátása van az ürességről (szkt. *sūnyatā*, t. *stong-pa-nyid*). Ez úgy valósítható meg, ha a törekvő a halál utáni köztes lét első szakaszában felismeri tudata tiszta fényt (t. *'od-gsal*, szkt. *prabhāsvara*) természetét. Ez még kiegészül a gyors *povával* és közönséges *povával*. Az előbbire akkor kerülhet sor, ha a halál hirtelen következik be, ilyenkor a gyakorlónak gyorsan a feje tetejére kell irányítani a tudatát. Az utóbbi azok számára is lehetőség, akik életükben nem végeztek szellemi gyakorlatot. Ilyen esetben egy láma különböző módokon segítheti a haldokló tudatának kiléptetését, például megérinti a feje tetejét. A *phova* gyakorlása révén a *jógi* képességet szerez, hogy egy elhunyt tudatát irányítani és segíteni tudja a halál és az újraszületések közti időszakban. A *phovába* beavatott *jógi* tehát képes befolyásolni, áthelyezni más halott tudatát.

A *phovagyakorlat* kapcsolata a samanizmussal nyilvánvaló, hiszen a sámánnak a révülése során az egyik lelke szintén elhagyja a testét, és ez utazik az alsó és felső világokba. Ennek a jógatechnikának minden bizonnyal közös eredete van a samanizmus eksztázistechnikájával. Míg a sámán e képességet a szellemektől kapja, addig a *tántrika* (szkt. *tāntrika*) hosszas gyakorlatozás révén nyeri el. Mind a sámán, mind a *tantrikus* gyakorló rendelkezik azzal a képességgel, hogy a tudatnak a test elhagyását akaratlagosan el tudja érni, míg a hétköznapi emberek ezt csak a halálkor, s tudatlanul tapasztalják meg.

A Tibeti halottaskönyv bölcselete

„Hiszen meghalni annyit jelent, hogy valami elmúlt, de halált halni annyit jelent, hogy átéljük a meghalást.”

Søren Aabye Kierkegaard: *A halálos betegség*

„...itt csak »saját rettegéseink óriásira nőtt árnyéka« az aggasztó. A halál csak azon háttér révén lesz félelmetes, amit az ember maga ad neki. Ahogy a szeretet egy üdvözítő álmvilágot nemz, úgy nemz a félelem egy pokoli álmvilágot. A félelmet a félrevezetett értelem gerjeszti.”

Friedrich Wilhelm Nietzsche

A *Tibeti halottaskönyv*, a *Bardo thödol* (t. *Bar-do thos-sgrol* = hallás útján való megszabadulás a köztes létből) a halál utáni állapotokról szóló tibeti tanításokat fejti ki. A mű teljes tibeti címe annyit tesz: „hallás útján való megszabadulás a köztes létből”. A halottaskönyv lényege, hogy a szent szövegek elhangzása segítse és erősítse a haldoklót, vagy a halottat a *bardó*beli tájékozódása során, elvezetve őt a végső megszabaduláshoz. A halottaskönyv túlvilági útikalauzként is értelmezhető, a benne foglalt tanítások az *ars moriendi* (meghalás művésze-te) legmagasabb formáját képviselik.

A *Bardo thödol* eredete a múlt homályába vész, nem lehet tudni, mikor keletkezett, a tibeti hagyomány időtlen idők óta létező örök tanításnak tekinti. A benne foglalt tanításokat egészen az Ósbuddháig, *Kuntu Szánpóig* (t. *Kuntu-bZang-po*, szkt. *Samantabhadra*) vezetik vissza. A legtöbb szövegváltozat a Szvát-völgyi (ma Pakisztán) *Padmaszambhavát* (szkt: *Padmasambhava*, t: *Padma 'byung-gnas*) (8. század második fele) nevezi meg szerzőként, aki a művet Tibetben elrejtette. Történelmi nézőpontból még az sem biztos, hogy *Padmaszambhava* (aki a tibeti buddhizmus első térítésének a vezéralakja volt) nevéhez köthető a szöveg első megalkotása, akit a leggyakrabban szerzőként emlegetnek a tibeti szövegek. Nem biztos, hogy ő írta, de minden bizonnyal az ő korában már léteztek ezek a tanítások. A hagyomány szerint *Padmaszambhava* korában, Tibet barlangjaiban és hegységeiben több szöveget rejtettek el ő és a tanítványai. Ezeket a *termákat* (t. *gter-ma*), azaz kincsszövegeket azért rejtették el, mivel Guru Rinpoce megjósolta, hogy Tibetben hamarosan üldözni fogják a buddhizmust, ami *Langdarma* (t. *gLang-dar-ma*) (ur. 836–842) korában valóban bekövetkezett. Az ilyen elrejtett tantrikus szövegek a XI. századtól, a tibeti buddhizmus második elterjesztésétől kerültek elő. A kincsszövegek megtalálót nevezik *tertönöknek*. A *Bardo thödol* is egy ilyen *terma* (t: *gter-ma*, szkt: *nidhi*), melyet a kincsfeltáró (t: *gter-ston*) *Karma Lingpa* (t. *Kar-ma gLing-pa*) láma talált meg a XIV. században. A kincsszöveg nagy része bizonyos, hogy *Karma Lingpa* szellemi örököseitől származik. Ez a szöveg tekinthető az első hiteles történelmi forrásnak, azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a szöveg az évszázadok alatt egyre bővült, és különböző áthagyományozódási láncolatok miatt nagyon sok eltérő szövegváltozata született, ráadásul a tibetin kívül ismeretes jó néhány mongol és ujjur nyelvű szövegváltozat is. Ezek sokkal jobban eltér-

nek egymástól, mint a keresztény Biblia eltérő szöveghelyeket tartalmazó különböző régészeti leletei. A *Tibeti halottaskönyv*-változatok lényegüket tekintve ugyanazt a tanítást fogalmazzák meg, a cél mindig a megszabadulás, a *nirvána* elérése, azaz bármiféle újraszületés elkerülése. Ennek a szent könyvnek egyes elemei már megtalálhatók a *phön* vallási gyakorlatában. A *Bardo thödol* tanításainak gyökere egyrészt tehát Tibet ősi vallásában, a *phön*ben, másrészt a régi rend, a *nyingmapák dzokcsen* (t. *rdzogs-chen* = a nagy beteljesedés) *tantráiban*, harmadrészt a *kagyüpa* rend indiai *mahásziddha* forrásaiban (*Tilópa, Nárópa*) található meg. A tibeti *bardo*-tanítások forrása egyértelműen *Tilópa* a hat tanításának¹⁰ egyik eleme, amit a *kagyüpa* iskola őrzött meg. A ma használatos *Bardo thödol* a 18. század elejéről származik.

A halottaskönyv nemcsak a haldoklóknak vagy már meghaltaknak szól, hanem legalább annyira a megszületetteknek, az élőknek is. Ahogyan *Thungpa rinpoce* tanítja, a halál után bekövetkező, könyvben ismertetett események ugyanazok, mint amelyek a mindennapi életben is előfordulnak. Tehát az élet *bardója* és a halál utáni *bardók* között nincs is olyan nagy különbség. A halottaskönyv alaptanítása, hogy a halál mindenkit elér, ezért ne ragaszkodjunk a földi élethez, amely a végeláthatatlan vándorlásnak csak egy szakasza. A halált kapunak kell tekinteni, amelyben mindenki számára feltárulkozik a megszabadulás lehetősége. A könyv tantrikus szövegeket tartalmaz, amelyeknek igen nagy a mágikus erejük. Az az ember, aki életében nem készült a halálra, és a halála után nem kap ilyen tanítást, könnyen eltévedhet, és ha eltévedt, akkor olyan világokba születik újra, mint a pokollények (t. *dmyal-ba*) birodalma vagy a *préták* (t. *yi-dwags*) világa, amelyek nem igazán jó világok. Az ezekben való újraszületésekből pedig lehetetlen a kilépés a *nirvána* irányába, mivel az, nem térbeli értelemben, nagyon messze van ezektől.

A tibeti hagyomány szerint a halál utáni köztes állapotok leginkább az álmhoz hasonlítanak, a benne tapasztalt test pedig álomtestszerű. Spirituálisan mi történik a köztes létben? Nem az a fontos, hogy miket lát a túlvilági utas, az egyébként is kultúrafüggő. A tibeti tanítók jó része azt mondja, hogyha te európai vagy, vagy, mondjuk, maja indián, akkor nyilvánvalóan nem *Sindzsével* (t. *gShin-rje Chos-kyi rGyal-po*, szkt. *Yama Dharmarāja*), a holtak indo-tibeti urával fogsz találkozni, és nem is a többi tibeti istenséggel, hanem a saját kultúrád hagyományának elemeivel, istenségeivel. A *bardo* tehát nem ugyanazt mutatja mindenki számára. A buddhizmusnak ez a plauzibilitása talán abból fakad, hogy nem tételez a *szanszárában* semmiféle állandó szubsztanciát. A köztes lét lényege és tanítása azonban ugyanaz mindenki számára, és ez a megszabadulás lehetősége, még ha mások is a *bardóban* megtapasztalható élmények.

A köztes létben vándorló tudatfolyam spirituális értelemben bizonytalan helyzetben van, ilyenkor jönnek a belső és külső, szinte sokszerű hatások, a démonok és istenek. Minden, ami a vándorló tudatot éri, azért fontos, mert ezek mind felkelthetik a megszabadulás irányába való törekvést. A hallás útján való megszabadulás szövege folyamatosan vagy bizonyos időszakokban felolvasva ezt kívánja elősegíteni. A felolvasó lámának, aki vezeti a szertartást, az

¹⁰ Ezeket Tibetben rendre *Nárópa* hat jógájaként (t. *chos-drug*) említik.

a feladata, hogy rá figyeljen a bolyongó tudatfolyam. Az egész úgy képzelhető el, mintha valaki álomban lenne, és mellette olvasnának egy szöveget, mellyel megpróbálnák azt elérni, hogy az alvó kilépjön az álmából. Aki életében nem végzett spirituális gyakorlatokat, és tudata a környezete vegyes információinak volt kitéve, annak a tudatfolyamata egy folyamatos sodródás lesz, számára a kilépés igen nehéz. A bolyongás során nemcsak negatív, hanem pozitív élmények is jönnek, melyek segítenek a megszabadulás felé. A láma meditációja a halott megidézésével folytatódik, mindevel megpróbálja a halottat érő negatív erőket kiszűrni. A szertartást végző láma képes a tudati erőket megzabolázni, amit a klasszikus jóga így nevez: „*csitta vritti niróda*” (a tudaterők uralása). Ez minden jóga alapja, így a tibeti buddhista jógáé is. A láma mindennek mestere, míg a hétköznapi gyakorló, a világi laikus erre képtelen. A láma megpróbálja feléleszteni a hat tökéletességet a halott tudatfolyamában azért, hogy ne a negatív irányokba menjen, hanem az ellobbanás felé.

A halottaskönyv a köztes állapotok közül csak a halál és az újraszületés közötti három *bardo*val foglalkozik. 1. A *cshike bardo*val (t. *'chi-kha'i bar-do*), mely a halál pillanatának köztes állapota; 2. *cshönyi bardo* (t. *chos-nyid bar-do*): a halál utáni köztes lét – ekkor a tudatosság újra felszívódik; 3. *szipe bardo* (t. *srid-pa'i bar-do*): a létesülés köztes állapota. A *bardo* maximum hétszer hét napig tart, amely alatt az utazó kis újraszületései folyamatosak. A köztes létben szerepet játszó számok nem biztos, hogy a mi idődimenzióink szerint vannak megadva, hiszen a halott időtudata nyilván más, mint a miénk. Ezért a szövegben megadott időket talán nem a mi időegységeink megfelelőinek kell elgondolni. Másrészt ezek bizonyosan szimbolikus számok, amelyeknek ezáltal van mágikus erejük. A hét szerepe az indiai mesék világán kívül is számos más hagyományban megtalálható. A hetes számnak tartalmát erősíti a hétszer hét megjelenése a halottaskönyvben. A műben felbukkanó negyvenkét békés és ötvennyolc haragvó istenség *mandalája* (szkt. *maṇḍala*, t. *dkyil-'khor*) a *Guh-jagarbha* (szkt. *Guhjagarbha* = Titkos lényeg) *tantrából* ered. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a különböző istenségek megfeleltethetők az emberi test spirituális központjainak (szkt. *cakra*, t. *'khor-lo, be-rdo*), a haragvók a homlok-központnak (szkt. *ājñā-cakra*), a békések a szívközpontnak (szkt. *anāhata-cakra*), míg a tudásörzők a torokközpontnak (szkt. *visuddhi-cakra*).

A létkörforgásból való kilépésre főleg a *bardo* első szakaszában, a *cshike bardo*ban van nagy esély. Különösen fontos a halál pillanata, amely kiemelt lehetőséggel bír a megszabadulás szempontjából. Ebben a haldoklás órájakeri köztes létben válik szét egymástól a szellemi és az anyagi test, s ekkor kezdődik a tudatprincípium áthelyeződése. Ez a szétválás erős sokkhatást válthat ki a tudatfolyamban, aminek hatására megtörténhet a felébredés. Ha az öntudat gyenge, akkor három és fél napos ájulásba zuhan. Ezen idő alatt a fizikai létünk öt pillére bizonyosan mögöttünk marad. A tibeti tanítások szerint ez az öt a hús, a testnedv, a testhő, a lélegzet és a testi jelleg. A haldoklás pillanatában megkezdődik a *thimrim* (t. *thim-rim*), az öt elem egymásba oldódása, amelynek minden szakaszában megvan a lehetőség a megvilágosodásra. A folyamat során istenségek derengenek fel a tudatban, békések és haragvóak. Az ellobbanás előfeltétele, hogy a haldokló az élete során megtapasztalta-e az istenek fölötti meditáció végső szintjét.

A *cshike bardo* első szakaszában a földelem feloldódik és elnyelődik a víz-elemben. Ennek során a minden más létezésről független tudat számára minden sárga színű lesz. Árvizek és földrengések víziói törnek elő. Ha a tudat kellő éberséggel bír, és megérti e sárga világ lényegét, azaz megvalósítja *Szangye Csenma* (t. *Sangs-rgyas sPyan-ma*, szkt. *Buddha-locanā*) női *buddha* szintjét, kilép a kényszerpályájáról, ha nem, tovább bolyong. A második fázisban a víz-elem nyelődik el a tűzelemben, és minden fehérré válik. A tudat úgy tapasztalja, minden érzékét szétmossa a víz, az arc és a száj kiszárad, s olthatatlan szomjúságot kezd érezni. Ha a haldokló képes felismerni, hogy mindez csak az elme tapasztalata, elérheti *Mámaki* (szkt. *Māmakī*, t. *Ma-ma-ki*) női *buddha* állapotát, de ha nem, akkor beáll egy következő, kis halál, és a folyamat megy tovább. A következő szakaszban a tűzelem a levegőben oldódik fel, s minden vörössé válik. A tudat maga körül mindent lángokban tapasztal, s azt érzi, a testéből eltávozik minden hő. Ha felismeri a valós helyzetét, megszabadul, ha nem, tovább sodródik a *bardó*ban. A negyedik stádiumban a levegő elnyelődik az éterelemben, s minden zölddé válik. Az elme körül hatalmas szélvihar tombol, és vad üvöltések hallatszanak. Ha képes ráébredni, hogy a színek és hangok csak az ő teremtményei, azonosul *Gö Karmo* (t. *Gos dKar-mo*, szkt. *Pāṇḍarāvāsīnī*) női *buddha* állapotával, ha ezt elszalasztja, kénytelen tovább utazni a *bardó*ban. A *cshike bardo* utolsó szakaszában az éter a tudatosságba oldódik bele, s elveszít minden érzéki észlelést. Ekkor végleg leáll a külső lélegzés. Mivel már minden elem eltűnt, a halott már képtelen bármely testrészét megmozdítani. A gyakorlott elme esetében a homlokon kis *bindu* jelenik meg, ami a *bódhicitta* (szkt. *bodhicitta*, t. *byang-chub kyi-sems*) szimbóluma. Az a tudat, amelyik ilyenkor ráébred a saját *dharmadhātu* (szkt. *dharmadhātu*)-teremtésére, eléri *Damcik Dölma* (t. *Dam-tshig sGrol-ma*, szkt. *Samaya-Tārā*) női *buddha* állapotát, amelyik nem sodródik tovább a *bardó*ban.

A testet ekkor viszik el temetésre, s a tudat a továbbiakban már a temetési hely körül kóborol. Már nincs árnyéka, se tükörképe, és áthatolhat bármin. Különös érzései támadnak, hiszen ő érzékeli a rokonokat, barátokat, akik viszont őt már nem látják. Amikor azt tapasztalja, hogy az általa összegyűjtött értékeket immáron mások élvezik, irigység és düh keríti hatalmába. Ilyenkor már elkezdődik az új test iránti vágyakozás.

A *cshönyi bardó*ban, azaz a Törvénylényegű köztes létben a bolyongó tudat az erős karmikus kötődések miatt tovább szenved és retteg. Ebben a helyzetben már nem segít sem a vagyon, sem a hírnév, sem a rang. Ha sikerül a Nagy Üdv Tiszta földjére koncentrálni, egyből bekövetkezik a megszabadulás. Akkor feldereng *Nampar Nangdze* (t. *rNam-par sNang-mdzad* vagy *rNam-snang chos-bdun*, szkt. *Vairocana*) apa-anya pozícióban (t. *yab-yum*, szkt. *yuganaddha*) egy nyolc oroslán által hordozott trónon, s szívéből kék fény árad ki, minden kék lesz. Ugyanakkor fehér fényként megjelenik az egész élet során felhalmozott nemtudás. Ha ez utóbbi megbabonázza a tudatot, az az istenek birodalmában fog újraszületni. A halottaskönyv szövege a kék fény követésére biztatja a tudatszellemet. Ha azonban mégsem sikerül ez az eggyé válás a kék fényvel, az istenek következő körébe jut, és *Dordzse Szempával* (t. *rDo-rje Sems-dpa'*, szkt. *Vajrasattva*) egyesül. Az istenség szívéből fehér fény árad ki, s ha megvan a belé vetett hited, egyesülsz az ő együtt érző bölcsességével, de

ha nem, tovább sodródsz, és a pokolban születesz újra. A következő isteni körben *Rincsen Csungde* (t. *Rin-chen 'Byung-Idan*, szkt. *Ratnasambhava*) sárga fényt sugározva jelenik meg előtted. Ez a fény sugar a tiszta formát jeleníti meg, s ha ezzel sem sikerül egyesülnöd, kénytelen a tudatáramlás tovább vándorolni.

A *szipe bardó*ban, az újraszületés vagy létek köztes szakaszában még van esély a kedvező újraászületésre. Ebben a fázisban történik a megmértetés, az ítélet, mely során az elhunyt tudata elérkezik *Sindzse* hídjához. A tibeti felfogás szerint a halottak bírója *Sindzse Cshötyi Gyelpo* (t. *gShin-rje Chos-kyi rGyal-po*, szkt. *Yama Dharmarāja*). *Jama* isten a kezében egy tükröt tart, amelyben az elhunyt (t. *'das-po*) „jó és rossz szellemei” (t. *lhan-cig skyes-pa'i 'dre* = iker-szellem) tükröződnek. Az istenség majom-, kutya- és madárfejú szolgálói oly módon mérlegelik a személy életének jó és rossz tetteit, hogy azokat fehér és fekete köveket tesznek egy mérlegbe, s a nagyobb súlyú serpenyő határozza meg az elhunyt sorsát. *Jama* ekkor megkérdezi az elhunyt tudatát, találkozott-e követekkel. A rendszerinti nemleges válasz után az istenség elmondja, hogy azok kik voltak, és mit szimbolizálnak. Ilyenkor az elhunyt emlékezni kezd, és ráébred, hogy nem cselekedett a követek figyelmeztetése szerint. *Jama* végül ítéletet hirdet, majd a fúriák elragadják a halottat, és az ötféle tűzbüntetés elviselésére kényszerítik. Az ítélet mozzanata több vallástörténeti párhuzamot is kínál. A túlvilági ítélet szerepel a *Pert em heruban* (*Egyiptomi halottaskönyv*), ahol *Ozirisz* (e. *Wsjr*) a bíró, s a segítői az íbiszfejú *Thot*, a sakálfejú *Anubisz* (e. *Inpw*) és a kutyafejú majom, szintén mérleget használnak. Az *Ardáj Vírázban* (köp. *Ardā Wīrāz*), azaz a *Perzsa halottaskönyvben* szintén szerepel a mérleg és a *Csinvat*-híd. A fekete és fehér kövek is az iráni dualizmusra utalnak. Az bizonyos, hogy a tibeti szöveg több helyen is párhuzamot mutat a perzsa felfogással.

A bolyongó tudatszellemlere négy tapasztalat vár. Ilyenkor csak a múlt *karmáiból* származó képességekre számíthat. Először szörnyű felhőszakadás közepében találja magát, mely az előző élet vágyait jelképezi. Ezután nagy erejű szél sodorja magával a bolyongót. A szél tulajdonképpen a korábbi élet haragja. Ezt követően a tökéletes sötétség veszi körül, mely az idők kezdete óta meglévő nemtudás szimbóluma. Végül fülsiketítő zajok zúgnak fel, amelyek a bolyongó életében felhalmozott, szembenálló érzelmeit jelenítik meg. Ezután szellemtudat számára a kilenc tapasztalat következik, amelyek három csoportot alkotnak. Az első csoportba a kevés érdemmel rendelkezők élményei tartoznak. Ezek magas fű közötti bolyongás, épülő kunyhó repedésein való kimászás és a dzsungel kellős közepében való levés. A második csoportba azok az élményei tartoznak, akik nagyjából egyformán gyűjtöttek pozitív és negatív *karmát*. Ezek egy nyaláb rizsszalma közötti érzést, egy nádtető ház látványát vagy egy lombtetős házét tapasztalják. A harmadik csoport élményei a sok pozitív érdemet gyűjtőkre várnak. Ezek az istenek palotájában való lét, egy nagyon magas házban való tartózkodás vagy egy nagyon magas trónon ülés. A tibeti hagyomány szerint mindenki a saját *karmájának* következményeként négyféle módon, a hat világ valamelyikében születhet újra. A megszületési mozzanatok: hő által, tojásból, anyaméhből vagy közvetlenül. A hat világot a *bardo* ezen utolsó szakaszában különböző színű fények jelenítik meg, és minden szellemtudat valamelyikhez vonzódva fog újra megszületni. A poklokat füstös fény, az éhes

szellemek világát sárga fény és izzó farakás, az állatok világát zöld fény és barlang, az emberi világot kék fény, a titánok világát vörös fény és kert, az istenek világát fehér fény és égi palota szimbolizálja. Ez utóbbit csak a nagy érdemeket gyűjtők érhetik el. A *szipe bardó*ban a bölcsesség fénye már nem jelenik meg. Azonban még ebben a fázisban is van mód a megszabadulásra. Amikor a fény felbukkan, azon kell meditálni, hogy az minden *buddha* megtestesült együttérése, maga *Csenreszik* (t. *sPyan-ras gzigs* vagy *sPyan-ras gzigs dbang-phyug*, szkt. *Avalokiteśvara*) istenség. Ha a meditáló tudat odaadása képes belemerülni *Csenreszi* könyörületességébe azonnal megvilágosodik. Akiknek ez nem sikerül, annak a szöveg azt tanácsolja, hogy a kék fényt kövesse, mivel egyedül az emberi létformában lehetséges a megvilágosodás. Akinek ez sikerül, a négy föld valamelyikén születhet újra. Ha egy tó körül szép férfiakat és nőket tapasztal, a tudat a keleti földrészen fog megszületni. Ezekre gazdag, boldog élet vár, de itt nincs jelen a *Dharma*. Ha a tó körül fenséges paripák szaladgálnak, a nyugati földrészen kell megszületnie a bolyongó tudatnak. Rájuk is gazdag élet vár, de itt sincs lehetőség a Tan gyakorlására. Azoknak, akik szép fákkal teli kertet látnak, az északi földrészen kell újraszületniük. Rájuk hosszú, boldog és gazdag élet vár, de a *Buddha* tanításai itt sincsenek jelen. Akik szép házakat tapasztalnak, a déli földrészen születnek meg, ahol van lehetőség a *Dharma* gyakorlására. Az, aki anyához vonzódik, férfiként, aki apához, nőként születik meg. Még ebben a végső helyzetben is ki lehet lépni a körforgásból. Ha ráébredsz, hogy a házak és a kék ég is csak a saját elméd kivetülése, tehát káprázat, vagy ha megérted, a fény éppenúgy, mint az, elme mentes minden lényegi valóságtól, azaz ürességtermészetű, azonnal megvilágosodsz. Azonban, ha ez nem történik meg, hamarosan elfog az érzés, és megszületsz.

A *Bardo thödol*ban, a köztes létben bolyongó szellemtudatot vörösen izzó vasrúdként írják le, utalva evel a képlékenységgel a lehetőségek sokféleségére. Az izzó vas megszilárdulásával az újraszületés során e tudatfolyamra rámeredő formákat fejezik ki. A szöveg szinte minden fázisban leszögezi, hogy a bolyongó maga a sugárzó istenség, azaz az istenek és démonok a saját képzeletének teremtményei. A *bardó*beli megszabadulás alapja a nem ragaszkodásnak, mint a buddhizmus egyik legfontosabb tanításának az állandó éber tudatosítása, ami a felbukkanó jelenségek ürességtermészetének megértése által realizálódhat.

A tibeti temetkezési rituálé

„Amikor megszületsz, te sírsz, de az egész világ örvendezik. Amikor meghalsz, a világ sír, de te végre megleled végtelen szabadságodat.”

Tibeti mondás

A tibeti temetkezési rituálék esetében nem beszélhetünk egységes gyakorlatról, hiszen igen nagyok a regionális különbségek. Ami általánosságban elmondható, hogy ha a család és a környezet megbizonyosodik egyik tagjuk elkövetkező halálában, mindent megtesznek, hogy a haldoklás békés és zavartalan legyen.

Ha ilyen helyzet áll elő, a halálba készülőt megkéri, hogy rendezze el a világi ügyeit, nehogy az ezzel kapcsolatos gondjai elvonják a figyelmét a buddhista tanításoktól. Ha egy tibeti ember a halál közeledtét érzi, rendre Fehér Táráshoz (t. *sGrol-kar*, szkt. *Sitatārā*) imádkozik, hogy így megtévessze a halált.

Tibetben nagyon sok munka foglalkozik haláljelekkel, azzal, hogy mikortól tekinthető halottnak egy ember. A tibeti felfogásban általános közmegegyezés, hogy akkor számít valaki halottnak, ha elvált a fizikai teste a *bardóbeli*, a köztes létebeli testétől. Ha megtörténik a szétválás, ami tudatlan szemmel nem látható, azt a hozzáértő láma pontosan meg tudja ítélni. A haldoklás folyamata a tibeti hagyomány szerint négy napot szokott igénybe venni, ez a halál előtti időszak, amikor még nem válik szét a fent említett két test. A *bardóbeli* test olyan, mint az álmotest, hiszen a tibeti hitvilág szerint, amikor az ember álmodik, akkor is van teste, mivel van érzékelése, és erről van tudata, érzi, hogy a teste éppen hol van, mit érez, fájdalmat, ütet, örömet, boldogságot. Ehhez hasonló a *bardóbeli* test is, a tibeti hagyomány szerint tehát itt nem valamiféle fantáziaképről van szó.

A tibeti felfogás szerint fontos az összes temetési rítus elvégzése, nehogy az elhunyt szenvedjen. Tibetben a buddhista halotti szertartás úgy zajlik, hogy amint az illető meghal (t. *'thon-pa* vagy *shi-'pho* = helyet vált), a tetemét letakarják egy fehér lepellel, ezután senki sem érintheti meg a holttestet (t. *sha-ro*, *ro*), mivel hitük szerint nem szabad megzavarnia a halál (t. *shi-ba*) utáni állapotait. Ilyenkor a házhoz hívnak egy lámát, egy szerzetest vagy egy jógit, aki elvégzi a halotti rituálét, elsőként a *povát*, azaz megpróbálja az elhunyt tudatát a fejtetőcsakrán kiléptetni. A legfontosabb feladata, hogy a szertartás során segítsen a haldoklónak vagy halottnak a földi dolgok elengedésében, a tudatát a *Buddhára* irányítsa, és segédkezzen a tudatnak (t. *mam-shes*) a test elhagyásában. A lámát, aki a halottkíséréssel foglalkozik, tibetiül *phovónak* (t. *'pho-bo*) nevezik. A család nőtagjai összegyűlnek a konyhában, és a halott emlékére siratókat énekelnek. A halott nevét nemigen ejtik ki, az tabu, helyette olyan kifejezéseket használnak vele kapcsolatban, mint *cede* (t. *tse-'das* = néhai, elhunyt) vagy a szerzetesek esetében *zsingsak* (t. *zhing-shag* = szellembirodalomba távozott). Ezzel kapcsolatban él az a hiedelem, ha a nevét kimondanák, akkor a tudatfolyam a túlvilágon elementáris viharoktól és vasszögesőktől fog szenvedni.

A végrehajtott *pova* szertartás után a halottkísérő úgy folytatja a rituálét, mintha a *pova* nem sikerült volna, tevékenységének célja, hogy elősegítse az elhunyt jólétét, és meggátolja az ellenséges erők mindenfajta megnyilvánulását. Mivel a tibeti buddhizmus felszívta a népi vallás és a *phön* szellemhitét, ezért a szellemek ártó tevékenységétől való félelem nagyon is valóságos. A *phovo* odaül a halott fejéhez, persze csak akkor, ha a holttest megvan, és a jobb oldalára fekteti, ahogyan a szobrok ábrázolják a haldokló *buddhát*. Képzeteik szerint ez a pozíció megkönnyíti az életerő elnyugvását. Bizonyos balesetek következtében vagy más egyéb ok miatt vannak esetek, amikor a holttest nincs jelen a saját halotti szertartásán. Ilyen esetben a láma maga elé vizualizálja az elhunytat. A tibeti képzetek szerint a váratlan halálesetekenél, baleset vagy erőszak áldozatainál, mivel azok nincsenek felkészülve, hogy a *bardóba* lépjenek, kicsi az esélye a szerencsés újrászületésnek. A tibeti értelmezésben a halott ilyenkor is jelen levőnek tekintendő, csak nem a fizikai létében. A *pho-*

vo, miután kiküldött mindenkit, bezárja a halottasszoba ajtajait, ablakait, ez éppen fordított, mint sok más kultúrában, ahol ilyenkor éppen ki kell nyitni az ablakokat, hogy a lélek kiszállhasson. Egyébként Indiában is a halottégetés előtt lezárják a testnyílásokat. A hagyományok szerint a halottkísérő láma a hat csontékszert (t. *rus-pa'i rgyan-drug*): embercsontból faragott fej-, fül-, nyak-, kar-, csukló- és bokaékszert visel. Ezután elkezdődik a misztikus szertartás, mely jórészt a *Bardo thödol* felolvasásából áll. Ezek a *mantrikus* szövegek mágikus erejűek, melyeket különböző napszakokban negyvenkilenc napon keresztül (nem folyamatosan) olvasnak fel. Mivel a halottaskönyv szövege szerint a halott tudatfolyama legfeljebb negyvenkilenc napig vándorol a köztes létben, ezért ideális esetben negyvenkilenc napig tart a tibeti halotti szertartás, ami a néprajzi megfigyelések szerint a gazdagoknál eltarthat ennyi ideig, de a szegényebknél, akik kevesebbet tudnak fizetni, a láma rövidebb ideig olvassa fel a szent szöveget. A pénzt természetesen a kolostor kapja. A *phovo*, miközben fülbe súgja a halottaskönyv szövegét, figyel, hogy a fejtetőcsakrán, a *bráhma*-nyíláson (t. *tshangs-bu*, szkt. *brāhmarandhra*) át eltávozott-e a tudat, aminek jele a fejtetőn megjelenő vércsepp. A halottat a *bardó*ban kalauzó láma legfőbb törekvése, hogy a szöveg segítségével az elhunytat a teljes megszabaduláshoz segítse, vagy legalább kedvező újraszületést érjen el számára. Azok a *phovók*, aki a *phova* beavatottjai, mintegy telepatikus úton képesek a köztes létben bolyongó tudatot irányítani. Kezdetben a saját családjá és otthona iránti hiábavaló vágyakozást kell felszámolnia, majd a láma rendre figyelmezteti a bolyongó tudatot, hogy minden kép, a haragvó vagy békés istenségek egyaránt a saját tudatának teremtményei. A halottkísérő megpróbálja a tudattal saját valódi öntermészetét felismertetni. A halottkísérő láma a szövegolvasás közben felajánlásokkal megidézi az összes *buddhák* áldását, majd leborulásokkal (t. *pyag-'tsal-ba*) oltalomért folyamodik a három drágasághoz. Egy *Csenreszike*-hez kötődő szertartás során a hatféle létszférát és magát a halottat különböző kis fogadalmi képekkel (t. *tsak-li*, *tsak-ka-li*) helyettesítik, és Snellgrove lejegyzése szerint ezt mondják: „Az, ki ebből a világból eltávozott, s teste a változás állapotában van, akár megszületett már a hat létszféra valamelyikében, akár a köztes létben bolyong, tudatát erre a jelképre összpontosítsa.”

A szertartás során fontos szerepet kap egy másik láma, a *cipa* (t. *rtsis-pa*) is, aki az asztrológiához ért, bár ez lehet ugyanaz a láma, aki a szöveget felolvassa, hiszen sok láma tanul asztrológiát. Tehát sok esetben az asztrológiai jóvendöléseket maga a halottkísérő láma végzi el. Az elhunyt jólétének biztosítására tett intézkedések közül az egyik legfontosabb a halálhoroszkóp felállítása, amely a halál időpontja és a születési horoszkóp alapján történik. A *cipa* különféle számításokat végez, a halál időpontjából következtet arra, hogy mi történhet a halottal a *bardó*ban, azaz a köztes lét adott szakaszában, sőt azt is meg tudja mondani, miként születik újra az elhunyt. A temetési szertartás idejét a horoszkóp alapján ő határozza meg. Tibetben általában egy héttel követi a halál beálltát. A horoszkópból a *cipa* az elhunyt szerencsés újraszületése végett olyan javaslatokat tesz a hozzátartozóknak, hogy fizessenek a lámának egy vallási ima elmondásáért, festessenek egy adott istenségről tekercsképét (t. *thang-ka*), vagy támogassák valamely szent szöveg másolását. Mindezek olyan érdemszerző tevékenységek, amelyek az elhunyt további sorsát segítik.

Mindeközben a halott házában, de nem abban a szobában, ahol a tetem van, és a láma végzi a szertartásokat, hanem a szomszéd helyiségben, a rokonok összegyűlnek. A halottat néhány nap múlva elviszik a házból, majd elkezdődik a test eltemetésének rituáléja (t. *das-mchod*). A temetési formák közül Tibetben a négy őselem játszik fontos szerepet, mivel a test ezekből tevődik össze, mind a négy őselem megkaphatja a holttestet. Mindegyik mögött az adakozás képzele húzódik meg. Az égbe temetés során az elhunyt a vadállatokot táplálja, sőt megmenti őket attól a rossz karmától, hogy más állatokat öljenek meg. A tűzbe temetés, azaz a hamvasztás során a test füstje az éhes szellemeket táplálja, ezáltal enyhíti a szenvedésüket. A vízbe temetés a halakat, míg a földbe temetés a férgeknek táplálja. A holttest levegőnek és tűznek adása gyakori Tibetben, a másik kétféle mód igen ritka, ennek bizonyos természeti okai is vannak. A tűzbe temetés feltehetően, de ez nem bizonyítható, indiai eredetű hagyomány, hiszen Indiában a *hindúk* a temetési szertartás (szkt. *anyeshti*) során a Gangesz (szkt. *Gaṅgā*) vagy más szent folyók partjainál égetik el a halottaikat. Tibetben is nagyon gyakori az égetéses temetés, azaz a tűznek visszaadni a mulandó testet, ezt a temetési módot a lámák esetében alkalmazzák. A szerzetesek égetéses temetése nagy ünnepi szertartás során zajlik, ahol a szerzetesek és a környező falvak lakossága is részt vesz. A halotti szertartás legvégén a *dangván* (t. *mdang-ba* vagy *dur-khrod*), a halottégető helyen megtörténik a hamvasztás, hogy az elhunyt tudata ne ragaszkodhasson a testhez, valamint a rokonok is könnyebben el tudják engedni szerettüket, aki valahol a hat világ valamelyikében fog újraszületni, újra testet ölteni. Tibetben a másik gyakori temetési mód az, amikor a levegőelemnek adják vissza a testet. A levegőbe temetkezéskor a feldarabolóhelyre a család nem kíséri el a halottat. Ilyenkor feldarabolják a halottat, és a szertartás keretében a darabjait kiszórják keselyűknek és más vadállatoknak, akik azt örömmel elfogyasztják. A keselyűk által lecsupaszított csontvázat, mivel e dögevő madarak nem tudják a csontokat elfogyasztani, visszagyűjtik, egy kis edényben felőrlik, majd liszttel keverve újra kiszórják. Így lesz teljes a test maradványainak a visszajuttatása a természetbe, oda, ahonnan az jött. Tibetben a hullafeldarabolókat, akik nem a lámák, hanem csupán a segítők, a társadalom lenézi – akárcsak Indiában vagy az egykori Perzsiában a hasonló foglalkozásúakat. A másik két temetkezési típust Tibetben csak ritkán alkalmazzák. A vízbe temetés, mely egyszerűbb, vidékenként változik. Ilyenkor folyóba, tóba dobják a holttestet, s általában nincsen semmiféle különös rituális keret, csak megfogják a tetemet, és beleengedik a vízbe. Annak, hogy kit temetnek vízbe, feltételei vannak, például a kisgyermek és a szegények temetése ilyen. Egyes tibeti vidékeken a csecsemőket földbe temetik. A földbe temetés azért ritka, mivel Tibet jó részén (bizonyos keleti területeket leszámítva), a terület sziklás hegység, és nagyon vékony a földréteg, ezért igen nehéz kellő mélységbe ásni. Így csak bizonyos területeken fordul elő földbe temetés. Ez a temetési forma Tibetben leginkább a bűnözők számára fenntartott mód, de így temetik a már említett csecsemőket és a fertőző betegségben elhunytakat is. Bizonyos kor előtt a gyermek még nem számít teljes embernek (nagyon sok más kultúrában is úgy van, hogy ha a gyerek bizonyos kor előtt meghal, még nem tekinthető a társadalom teljes jogú tagjának), ezért másképpen kell temetni. Indiában, amíg nem történik meg

a második megszületés, szintén eltérő módon temetik a kisgyereket. A tibeti hitvilág szerint magasabb rendű temetkezésnek számít a tűzbe és a levegőbe temetkezés. A levegőbe temetés tibeti módja rokonságot mutat a pársziki temetkezésével, akik *dakhmák*ba, a hallgatás tornyaiba vagy egy oszlopra helyezik ki az elhunyt darabjait. A legrégebbi leírásokból tudjuk, ez egy ősi médszokás, s már Zarathustra (óp. *Zarathuštra*) követői is így temetkeztek. Indiában a pársziki, a menekült zóroasztriánusok vagy Iránban Fez városa környékén az ott maradt pár százezer zóroasztriánus számára ez az egyedüli temetkezési forma.

Visszatérve Tibetbe, ott a holttest kivitele után a család fából elkészíti a halott bábuját. Ez egy fogasszerű ágakból, gallyakkal kifeszített ruha, amely, mint a halott mása, az elhunytat helyettesíti. A feje helyére papírlap kerül, nem egy fotó, és nem is egy rajz, hanem egy szöveg, egy mágikus *mantra*. A halott képmása tehát egy mágikus formula, amit papírlap formájában (t. *spyang-pu*) erre a bábura tesznek. Waddel a következő *csangpu* feliratot közli: „Én, aki a világot elhagytam, menedéket keresek láma atyámnál és az istenségeknél, a békéseknél és a haragvóknál. Bárcsak a Nagy Könyörületes megbocsátáná előző létformáimban elkövetett tisztátalan bűneimet, bárcsak utat mutatna nekem a szebb világokba.” A szövegen kívül hat szimbólum látható, melyek a hat világot jelképezik. Ezt a bábuszemélyt, hiszen a tibeti felfogás szerint azért ez mégiscsak maga a haldokló, negyvenkilenc napon keresztül, vagy amíg a láma tartja a halotti szertartást, etetik és itatják. Éppen úgy, mint ahogy az archaikus kultúrákban vagy a természeti népeknél is általános szokás a halottak etetése és itatása. A láma e szimbolikus figura előtt olvassa fel a halottaskönyv szövegét. Előfordul, hogy nem egy láma, hanem több láma, több *phovo* váltogatja egymást, hiszen negyvenkilenc nap hosszú idő. Ezen idő alatt többször is felolvassák a szent szöveget. A tibeti értelmezés szerint a cél a fény *buddhájának*, *Öpamének* (t. *'Od-dpag-med* vagy *sNang-ba mTha'-yas*, szkt. *Amitābha*) nyugati paradicsomába átvezetni a halott tudatát. A rítus végeztével a *csangpút* egy vajlámpa fényében elégetik. A láng színéből és formájából a láma arra következtet, hogy milyen sors jutott a *bardó*ban az elhunynak. A *csangpu* hamvait összegyűjtik, és enyvel összekeverve kis *sztúpát* készítenek belőle, úgy, hogy egy negatív formába öntik bele. A kis ereklyetartót az elhunyt házában családi oltárára helyezik. Az eltávozott ruháját, vagyonát szétszítják. A szertartást végző lámák elvisznek egy szerény vagyonrészt, amit a kolostoruk javára értékesítenek.

A temetési szertartások fontos része a nagylelkűség-gyakorlat, ami a család fontos érdemszerző tevékenysége. Ennek lényege, hogy az elhunyt falujában mindenkinek ételt osztanak, azaz megvendégelnek. Ennek alapelve a pártatlanság, nevezetesen minden személyt társadalmi helyzetől, nemtől függetlenül meg kell hívni, és mindenkinek ugyanannyi ételt kell kapnia. A szegényebb családok, akik ezt nem tehetik meg, árpasört (t. *chang*) készítenek, kimennek a falu szélére, és mindenkinek, aki elmegy előttük, adnak belőle, amíg el nem fogy. Olykor a rokonok, barátok és falubeliek is hozzájárulnak, akár pénzzel, akár élelmiszer-ajándékokkal, a család kiadásaihoz. Mivel ezt számontartják, az elhunyt családja biztosan megkapja azt a támogatást, amit korábban ők adományoztak más haláleseténél. Tibetben általánosan elfogadott, minél többet költenek a temetés körüli szertartásokra, annál eredményesebbek lesznek

azok, és előnyösebbek az elhunyt szempontjából. Ilyenkor nem ritka, hogy a család adósságba veri magát.

Azonban van még egy fajta temetési rituálé, ami speciális, és csak a legmagasabb rangú lámáknak (például a dalai lámák esetében) jár, ez a balzsamozás. Ennek van egy sajátos tibeti receptje. Többféle titkos leírás van, melyek lényege, hogy sóoldatba áztatják a holttestet, majd különféle gyógyfüvekkel és egyéb anyagokkal, végül enyves masszával kenik be. Mikor az enyv hatására jól megkeményedik a test, akkor bearanyozzák. A dalai lámák legtöbbször ilyen formában a *Potalá* palotában lett elhelyezve (legalábbis a palota felépülése után regnálók). Ez a különleges temetési mód esetükben az értékes testük miatt alakult ki. Mindez más kultúráktól sem idegen hagyomány, hiszen az egyiptomi fáraóktól Leninig átível a történelmen.

Ringszelek

A tibeti hamvasztásos temetésnek ritkán különleges maradványai lesznek. A megvilágosultak elhamvasztott testének a maradványai nem pusztán hamvak, hanem abban gyakran kis gyöngyök vagy kristálygömbök, esetleg jeles csontok (t. *ring-bsrel*, *gdung*, szkt: *sarīra*) találhatóak, bár ezek a szanszkrit és tibeti kifejezések magát a szent hamut is jelentik. Olykor szándékosan vagy véletlenül létrehozott tárgyak is lehetnek a hamvak között. A szanszkrit *sarīra* és hasonlóan a tibeti *ringszel* kifejezés is testet jelent, de a buddhista szövegekben az ereklyékre használják. Megjegyzendő, hogy már a történelmi *Buddha* hamvasztása után maradt ereklyéit is különleges tiszteletben tartották, és *sztúpákba* (szkt. *stūpa*, t. *mchod-rten*) helyezték, tehát az ereklyekultusz a buddhizmusban a kezdetektől ismert. A *sarírák* kultusza hamar szétterjedt a buddhista kultúrkörben, Délkelet-Ázsiában éppenúgy, mint Tibetben. A „Világ Tetején” legendák élnek a hamvasztás után a szív helyén maradt drágakövekről vagy éppen maradt szemekről, amelyeknek különleges erőt tulajdonítanak. A *mahájána* buddhizmusban ezek az ereklyék a tanítás lényegeként, a háromtest-tanítás értelmében a *Dharmakáját* (szkt. *Dharmakāya*, t. *chos-sku* = Törvénytest, Igazságtest) testesítik meg. A tibetiek szerint a *ringszelek* a megvilágosodott lények felhalmozott szeretetenergiáját képviselik. Ezeket a szent emberek után maradt ereklyéket itt is *csörtenekbe* helyezik el. A nyugati orientalisták nem tudják megmagyarázni, hogy jönnek létre a *ringszelek*, leginkább vesekő, epekő vagy húgyúti kő maradványának gondolják, esetleg a csontok kikristályosodásának. Természetesen a tibeti hagyomány a magasan realizált buddhisták csodatévő képességével magyarázza ezt a jelenséget.

Delok-kultusz

„Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni,
ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fújni.”

József Attila: *Külvárosi éj* kötet mottója

Az alvilágutazások a föld szinte összes kultúrájában fellelhetők. A pokoljárások és túlvilági utazások egyaránt megjelennek a komplex kultúrák szöveges emlékeiben és a népi vallásos irodalomban. Ezek mindegyikének közös forrása lehet egy, a föld majd minden népénél valaha jelen levő, hármas tagolású világvég, valamint a vallási specialisták azon képessége, hogy ők szabadon tudtak közlekedni e világok között. Az ilyen pokoljárók szóbeli tudósításaik szolgáltatták a legfőbb forrást mind a népi, mind a hivatalos egyházi alvilágképzetekhez. A belső-ázsiai sámánok alvilágutazásai, például az altaji sámánoknál, jól ismertek. Egyes kutatók a sámáni alvilágjárások leírásait a tibeti barlangok és kolostorok freskóképeivel azonosítják.

Az alvilágjárók Tibetben egy határozott csoportot képeznek, akiket *delok*oknak (t. 'das-log = halálból visszatérő) neveznek. A tibeti túlvilág-elképzelések részben az ő leírásaikból táplálkoznak. Megjegyzendő, hogy a páli nyelvű buddhista kánon, a *Tipitaka* (p. *Tipiṭaka*, t. *sDe-snod gsum*) is tartalmaz részletes pokolleírásokat. *Maudgaljana* (a *Buddha* egyik tanítványa) mestere segítségével leszállt az alvilágba, bűnös anyja megmentése végett.

A *delok* a tibeti buddhizmus népi vallásos alakja, aki kívül van a buddhista kolostoriságon, bár olykor szerzetes is lehet halálból visszatérő. A *delokok* leggyakrabban nők. Róluk a legkorábbi írásos források a XI. százdból valók. A *delokok* a tibeti felfogás szerint a halálból térnek vissza az élők világába, azaz bejárják a *bardót*, s ezen idő alatt, mely akár egy hét is lehet, a testük mozdulatlan, mindez párhuzamot mutat a sámánok révülés során tapasztalható, merev, eksztatikus állapotával. Mielőtt a *delokok* átjutnak a túlvilágra, rendre súlyos betegségben szenvednek, akárcsak a sámánok a beavatásuk előtt. A tibetiek szerint ilyenkor a *delok* szelleme eltávozott a testtől, és valahol a túlvilágon bolyong. Az e világiak néha próbának vetik alá őket, ilyenkor a testnyílásaikba vajjat tömnek, az arcukra árpaliszt maszkot helyeznek. Ha a vaj nem olvad meg, azaz a test hideg marad, és a maszk nem repedezik meg, akkor hiteles a *delok*. Ezek a túlvilágjárók nem tudatosan idézik elő állapotukat, hanem mintegy elszenvedik az időszakos halált. Nemegyszer istenségek kísérik őket a túlvilági útjukon. Egy idő után felszólítást kapnak, térjenek vissza a testükbe, azaz menjenek vissza az emberek világába, és az élőknek mesélik el a látottakat, amit ők rendre meg is tesznek. Mindezekhez igen hasonló a perzsa *Ardáj Vírázban* leírtakban. Meg kell még említeni Tari Lőrinc lovagot, a magyar pokoljárót.¹¹

¹¹ A tibeti *delok*tevékenység nem egyedi jelenség, ismert egy a magyar pokoljáró is, Tari vagy Tar Lőrinc (1370 k. – 1426 után), aki a Nógrád megyei Rárót nemzetség tagja, Luxemburgi Zsigmond lovagja volt. Az üdvösségkeresés jegyében elzarándokolt Santiago de

A *delokok*, miután visszajönnek a mi világunkba, elmesélik a köztes létből származó tapasztalataikat, amelyek buddhista vallási elemekben bővelkednek. A *delokot* gyakran kísérik istenségek, akik sok esetben el is magyarázzák az elhunytaknak, hogy mi történik velük. A beszámolóik összhangban vannak a tibeti buddhista tanításokkal. A túlvilági tapasztalatok, különösen a pokolbeli élmények elmesélésével az embereket a jelen életükben (t. *tshe-'di*) erkölcsös magatartásra és vallási elkötelezettségre serkentik. A halálból visszatértek általában három dolgot hangsúlyoznak: a szenvedést, a mulandóságot, valamint a *karma* szükségszerűségét. Gyakran tolmácsolják a félelmetes Holtak Urának (szkt. *Yama Dharmarāja*, t. *gShin-rje Chos-kyi rgyal-po*) az intelmeit és ítéletét. Itt a *delokok* gyakran tanú a Holtak Ura szigorú ítéleteinek, amely mindig az élet során elkövetett bűnök következménye lesz. A *delokok* mesélnek a különböző túlvilági helyekről, és az azokban bolyongó elhunytak szellemeiről. Az elbeszéléseikben azonban szerepelnek *buddhabirodalmak* és paradicsomi leírások is. Ám a tibeti szövegekből az is kiderül, hogy ami velük történt, azt nehezen tudják az emberekkel elhitetni. A *delokok* utazásélményei jórészt egybeesnek a *Tibeti halottaskönyv* leírásaival, ami arra enged következtetni, hogy e könyv részben ilyen tapasztalatokból ered. A *delokok* hagyományában erőteljesen benne van a *Bardo thödol* bölcselete, hiszen a *delokok* túlvilági tapasztalatai esetében a szövegek éppenúgy, mint a *Tibeti halottaskönyvben*, mindig jelzik, hogy a *bardóbeli* vagy pokolbeli látomások csak a tudatunk termékei. Ebben a kérdésben jelentős eltérés mutatkozik a sámáni utazásélmények felfogásától, amelyek bizonyosan előképét jelentették a *delokok*nak, ahol azokat külső valóságként értelmezik. A *delok*-hősök hagyományának azonban van egy másik gyökere, az őrült *jógik* (ők bizonyos tekintetben szintén rokonságba hozhatók a sámánokkal) indiai hagyománya, akik a brahmanizmus korában szembefordultak a védikus szellemiséget vallássá merevítő *bráhmana* (szkt. *brāhmaṇa*, t. *tram-ze*) kaszttal. Ők is gyakran tettek égi utazást, amely során *dákiniktől* (szkt. *dākinī*) kaptak tanítást. A tibeti népi vallás *delokjai* az időn és téren átlépő különleges személyek, akiket a környezetük nagy tisztelettel övez. A *delokok* mindennapi tevékenysége leggyakrabban a gyógyítás. A buddhista hagyomány a híres *delokokat* korábbi *delokok* reinkarnációinak tekinti. A róluk szóló történeteket évszázadokon keresztül vándor énekesek terjesztették, s néhányéit le is írták. A *delokéletrajzok* sok közös elemet tartalmaznak. Híres *delokok*, akiknek az élete immáron Nyugaton is ismert:

Compostelába, valamint Szent Patrik Purgatóriumához. Ez utóbbi útja során átélt látomásait latin nyelvű beszámolójában örökítette meg. Amikor megérkezett az utóbbi helyre, a perjel figyelmeztette, akik lementek a barlangba, azok közül sokan meghibbantak, s volt, aki meghalt, így csak akkor menjen be oda, ha erősnek érzi hitét, illetve ha előbb tizenöt napon át böjtöl, kegyes cselekedeteket hajt végre, majd meggyón és megáldozik. Tari Lőrinc csak öt napot böjtölt, s közölte, kellő erőt érez az alászállásra. Ekkor a perjel csónakkal elvitte a Purgatórium szigetére, s miután szentelt vízzel meghintette, beengedte a barlangba, majd rázárta a bejáratot. Az imakönyvvel, kegytárgyakkal és gyertyákkal felszerelt Tari Lőrinc elindult az alagútba, és a barlangban négy látomása volt. Visszatérve Dublinba sok nemes úr és főpap érkezett hozzá, és kérésükre tollba mondta a vele utazó *Jacobus Yonge* ír jegyzőnek az élményeit, ami a középkori magyar irodalom becses darabja lett.

a 16. századi *Lingza Cshötyi* (t. *gLing-bza Chos-skyid*), a 17. századi *Karma Vangzin* (t. *Kar-ma dBang-'dzin*), *Lhamo Lhamcsung* (t. *Lha-mo Lham-gcung*) és a 20. századi *Dava Dölma* (t. *zLa-ba sGrol-ma*) (1908–1941).

A buddhizmus nézőpontjából a különleges képességű emberek hierarchiájának csúcsán a szent és a misztikus áll, mivel az ő céljaik nem e világiak. A *delokok* e nézőpontból köztes helyzetben vannak, hiszen ők is a buddhista tan követői, míg a sámánok és jósok alul helyezkednek el, mivel az ő céljaik e világiak. A *delok* hagyományok szerepe Tibetben az, hogy a samanizmus tapasztalati világszemléletét átalakítsa buddhista világszemléletté, amelynek a legfontosabb szempontja a moralitás. A sámáni utazásélményeknek ugyanis nem sok morális vonzatuk van, azok leginkább pragmatikus jellegűek.

A rolangok

A tibeti halálkultusz különös alakjai a *rolangok* (t. *ro-langs*), akik a tibeti folklór zombiszerű lényei. Nevük annyit jelent: feltámadott holttest, hiszen a *rolangok* olyan halottak, akiket még nem temettek el, de valamilyen erő hatására újra megelevenedtek. Kétféle módon jöhetnek létre. Az egyik, hogy egy varázsló/boszorkány (t. *gdug-pa*) meghatározott rituálé segítségével feléleszti a holttestet. Ilyenkor a varázsló a későbbiekben a feltámasztott lényt gonosz célokra használja. A másik módja, amikor egy *dön*¹² (t. *gdon*) szellem hatol be a holttestbe, és veszi azt birtokba. Ebben az esetben, miután a tudat elhagyta a testet, és mielőtt eltemetnék a holttestet, a *dön* behatol a testbe, és átveszi az irányítást felette. Mindez nem történik ok nélkül, a *dön* számára az teszi lehetővé, hogy behatolhasson egy testbe, ha az illető életében tisztátalan életet élt, vagy megszegte a fogadalmait. A gonosz szellem rendre azért éleszti fel a holttestet, hogy azután megfertőzze az embereket.

A *rolangok* nem tudnak beszélni, testük rendkívül merev, az ízületeiket nem tudják behajlítani, ezért darabos a járásuk, mozgásuk. Fekete színű nyelvük járás közben kilóg a szájukból, ami a tibetiek hite szerint a *rolang* lelke. Mivel a *rolangok*nak nincs fizikai érzékelésük, nem érznek fájdalmat, így sebezhetetlenek. Égő fáklyával sem lehet elűzni őket, hiszen nem égnék el. Azonban van néhány gyenge pontjuk, elsősorban a kilógó nyelvük. Ha sikerül a *rolang* nyelvét levágni, akkor az elporlik. Azonban ez veszélyes vállalkozás, hiszen ha a *rolang* megérinti az ártalmatlanítója fejét, akkor azzal egy erősen fertőző betegséget ad át a támadójának. A *rolangok*at nem lehet megölni, hiszen már halottak, azonban fel lehet őket dönteni/borítani (t. *brgyal-ba*), és ezáltal ártalmatlanná válnak. Amennyiben a *rolangot* egy szellem birtokolja, azt csak egy képzett ördögűző, bonyolult rituálé révén képes megsemmisíteni. A varázsló által felélesztett *rolang*nak szinte biztosan van több gyenge pontja. A gyenge pontok értelmében a tibetiek beszélnek *bőrrolangról* (t. *lpags-langs*), *vérrolangról* (t. *khrag-langs*), *húsrolangról* (t. *sha-langs*), *csontrolangról* (t. *rus-langs*), valamint *vakondrolangról* (t. *rme-langs*). Az elnevezések előtagja az egyes típusok sebezhetőségi pontjaira utal. A *bőrrolangok* könnyen

¹² A *dön* csapásszellem, amely gyötrő külső befolyást okoz.

sebezhető, hiszen elég meghasítani a bőruket. A vérrolangnak meg kell vágni valamelyik erét, hogy vérezzen, s már ártalmatlanná is tettük. A húsrolangból egy késsel mélyen ki kell vágni egy húsdarabot, és már többé nem tud kárt tenni. A csontrolangnak ehhez el kell törni egy csontját. A legnehezebb a vakond-rolang semlegesítése, hiszen neki a testén van egy kis folt vagy anyajegy, ahol támadható, azonban ezt igen nehéz megtalálni, de ha sikerül, megborul a rolang, és többé már nem árthat.

A tibetiek a rolangok ellen, tudván, hogy nem tudnak meghajolni, úgy védekeznek, hogy alacsony ajtónyílásokat építenek a házaikra. Így kívánják megakadályozni, hogy éjszaka meglepje őket egy rolang. A furcsa zajok a házban vagy az edények megmagyarázhatatlan eltörése arra utal, hogy bár nem látják, egy rolang van a közelben. Ilyenkor az is elég lehet, ha az „*Om mani padme hüm*” mantrát ismételtetik, és a rolang távozik. Tibetben, Szikkimben és Bhutánban számtalan népi történet szól a rolangokról. Ezekben olyanokról is hallhatunk, hogy a rolang elhagyja a holttestet, és a hegyekben bolyongva tévútra vezet az utazókat.

A nyugati tudósok úgy gondolják, hogy a rolangtörténetek alapja a kómába került emberek felébredése a kómás állapotból, amiről a halál beálltának megállapítására képtelen egyszerű emberek úgy vélték, a holttest feltámadt.

Utóhang

Mindezekből is jól kiviláglik, hogy a tibeti kultúra mennyire intenzíven és árnyaltan gondolkodik a halálról és az azzal kapcsolatos dolgokról. Ezek a gondolatok és gyakorlatok lehet, hogy nekünk a nyugati kulturális paradigmából nézve különösnek, fantasztikusnak és olykor bizarnak tűnnek. Ám ne felejtjük el, hogy a mi kulturális szokásaink távolról nézve ugyanilyen furcsának látszanak. Azonban a halál kérdéskörében világosan érződik, hogy sokkal mélyebb és kifinomultabb kulturális mintát mutatnak, mint amivel mi most rendelkezünk. A tibeti halálkultúra nyomán arra is felfigyelhetünk, hogy a miénktől nagyon különböző formák mögött, mélységében nagyon is közös emberi szükségletek és pszichés beállítottságok találhatók. Sok mindenben van mit tanulni tőlük, s a tanulást említve nem arra gondolunk, hogy vegyük át a tibeti hagyományt, hiszen az nem is lehetséges, sokkal inkább arra az odafigyelésre, ahogy a haladókhoz viszonyulnak, másfelől azt a komoly és nyitott hozzáállást, ahogyan a halál kérdését kezelik. Arra is inspirálhat bennünket egy ilyen kifinomult, távoli halálkultúra, hogy felfedezzük és értékeljük az egykori, ezeréves saját halálkultuszunkat, és ellenálljunk a globalizáció kultúrafelszámoló erejének. A régi, jól bevált gyakorlatok talán még visszahozhatók.

Békesség minden lénynek!

Rövidítések

e. egyiptomi

hi. hindí (IAST átírással)

köp. középperzsa

óg. ógörög

óp. óperzsa

p. páli (IAST átírással)

szkt. szanszkrit (IAST átírással)

t. tibeti (Wylie-átírással, kötőjelekkel kiegészítve és a tulajdonnevek alapbetűjét nagybetűvel írva)

Bibliográfia (indo-tibeti témában)

- Agócs Tamás (ford.): 2009. *Tibeti halottaskönyv*. Budapest: Cartaphilus Könyvkiadó
- A köztes lét könyvei. 1986. Kara György (ford.). Budapest: Európa Kiadó
- Bánfalvi András (ford.): 1998. *Szertartás a halottakért*. Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó
- Buddha beszédei: Majjhima nikāya* I. 2023. Németh László Levente (ford.). Budapest: A Tan Kapuja – One Drop Zen Közösség
- Coleman, Graham (ed.): 1994. *A Handbook of Tibetan Culture*. Boston: Shambhala
- Cuevas, B. J.: 2003. *The Hidden History of the Tibetan Book of the Dead*. Oxford – New York: Oxford University Press
- Csögyam Trungpa: 2003. *Kommentár a tibeti halottaskönyvhöz*. (Ford. Merek László.) Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó
- Dargyay, Éva: 1977. *Das tibetische Buch der Toten*. Bern
- Dechen Pemba: 2012. „*Rinchen, the Sky Burial Master*”. Manoa: University of Hawai'i Press
- Dhammapada*. 1994. Fórizs László (ford.). Budapest: Farkas Lőrinc Kiadó
- Drólma, Dawa Delog: 1995. *Delog, Journey To Realms Beyond Death*. Junction City: Padma Publishing
- Evans-Wentz, Walter Yeeling (ed.): 1949. *The Tibetan Book of the Dead, or The After-Death Experiences on the Bardo Plane, according to Lama Kazi Dawâ-Samdup's English Rendering*. London – New York
- Evans-Wentz, Walter Yeeling (szerk.): 1991. *Tibeti halottaskönyv*. (Ford. Hetényi Ernő.) Budapest: Háttér Könyvkiadó
- Fehér Judit (szerk.): 1997. *Nágárdzsuna, A mahájána buddhizmus mestere*. Budapest: Farkas Lőrinc Kiadó
- Fremantle, Francesca – Chögyam Trungpa (trans.): 1975. *The Tibetan Book of the Dead: The Great Liberation through Hearing in the Bardo*. Berkeley – London
- Guenther, Herbert V.: 1997. *Márópa élete és tanításai*. (Ford. Hornok Sándor.) Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó
- Hamvas Béla: 1944. *Tibeti misztériumok*. Budapest: Bibliotheca
- Hoffmann, Helmuth: 2001. *A tibeti műveltség kézikönyve*. Budapest: Terebess Kiadó
- Lauf, D. I.: 1977. *Secret Doctrines of the Tibetan Books of the Dead*. Boulder, Colo: Shambhala
- Lodö Láma: 2000. *Bardo tanítások*. Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó
- Németh Norbert: 2022. *A buddhizmus eszméi*. Budapest: A Tan Kapuja
- Norbu Chopel: 1993. *Folk Culture of Tibet*. Dharamsala: Library of Tibetan Works and Archives
- Patrul Rinpoce – Rangdröl, Cele Nacog – Trungpa, Chögyam: 1997. *Hogyan segít a*

- dharma élni és meghalni.* (Ford. Ratna Ling Fordító Csoport.) Budapest: Karma Ratna Dargye Ling
- Prude, Mary Alyson: 2011. *Death, Gender, and Extraordinary Knowing: The Delog („das log”) Tradition in Nepal and Eastern Tibet.*
- Sári László (vál.): 2009. *Tibeti közmondások.* Kelet Kiadó
- Snellgrove, David L.: 1987. *Indo-Tibetan Buddhism – Indian Buddhists and Their Tibetan Successors.* Boston: Shambhala
- Snellgrove David L.: 1995. *Buddhist Himalaya.* Kathmandu: HIM Bookseller
- Stein, Rolf A.: 1975. *Tibetan Civilization.* Stanford: Stanford University Press
- Szöggjal Rinpoce: 1995. *Tibeti könyv életről és halálról.* Budapest: Magyar Könyvklub
- Takács Réka: 1997. *Tibeti pokoljárók.* In: *Selyemút*, 1. évf. 4. szám, pp. 4–6.
- Thondup, Tulku: 2005. *Peaceful Death, Joyful Rebirth.* Boston & London: Shambhala
- Thurman, Robert (trans.): 1994. *The Tibetan Book of the Dead.* New York – Toronto: Bantam Books
- Waddell, Austine L.: 1910. *A rejtelmes Lhasza.* Budapest: Lampel Rt.

Egyéb források

- Baudelaire, Charles: 1989. *Charles Baudelaire versei.* Budapest: Európa Könyvkiadó
- Bánfalvy András (ford.): 1994/95. *Kilépés a fénybe I–II. (Egyiptomi halottaskönyv)* Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó
- Borges, Jorge Louis: 1990. *A másik, aki ugyanaz.* Budapest: Európa
- Csejtei Dezső: 2002. *Filozófiai metszetek a halálról.* Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kiadó
- Darabos Pál (ford.): 1999. *Perzsa halottaskönyv.* Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó
- de Froidmont, Heliland: 1989. *A halál versei.* Budapest: Helikon
- Gorer, Geoffrey: 1955. *The Pornography of Death.* London: Encounter
- József Attila: 1960. *Külváros éj.* Budapest: Magyar Helikon
- Kafka, Franz: 1989. *Az én cellám.* Havasi László (ford.). Budapest: Európa Kiadó
- Kárpáty Ágnes: 2002. *A gyász szociológiája.* Budapest: MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont
- Kierkegaard, Søren: *Lezáró tudománytalan utóirat a filozófiai töredékekhez.* In: 1994. Søren Kierkegaard írásaiból. Dani Tivadar, Valaczkai László, Veress Miklós (ford.). Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Kierkegaard, Søren: 1993. *Halálos betegség.* Budapest: Göncöl Kiadó
- Kübler-Ross, Elisabeth: 1988. *A halál és a hozzá vezető út.* (Ford. Blasszauer Béla.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Platón: *Szókratész védőbeszéde.* In: 1984. Platón összes művei I. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Rovelli, Carlo: 2022. *Helgoland: Hogyan változtatta meg világvégünket a kvantumfizika.* Budapest: Park Kiadó

Buji Ferenc

„Felszámolva szavaim, gondolataim”

– három fordításmeditáció –

MARGUERITE PORETE francia misztikusnő születési éve ismeretlen, de halálának napja – 1310. június 1. – pontosan ismert, ugyanis ő volt az egyetlen keresztény misztikus, akit nézetei miatt kivégeztek. Többrendbeli eretnokség miatt ítélték el, de a fő vád ellene valószínűleg a jellegzetes misztikus eretnokség, a kvietizmus volt, az emberi erőfeszítés szerepének tagadása az Isten felé vezető úton. Egyetlen műve, az ófrancia nyelven írt *Egyszerű lelkek tüköre* valamikor az 1290-es években keletkezhetett. Könyve, illetve nézeteinek a népnyelven való terjesztése miatt már 1296 és 1306 között perbe fogták. Ekkor azonban még megelégedtek azzal, hogy eltiltották tanainak terjesztésétől. Marguarite azonban nem volt hajlandó engedelmessé válni, emiatt 1308-ban újra perbe fogták, és mivel a legkisebb mértékben sem volt hajlandó együttműködni a vizsgálatot folytató egyházi hatósággal, 1310-ben Párizs főterén kivégezték. Porete komoly, ámde rejtett hatással volt magára Eckhart mesterre is, aki éppen Marguerite kivégzésének időszakában a párizsi egyetem tanára volt. Bár Porete-et kivégezték, műve eredeti ófrancia változatában, illetve különböző fordításokban egész Nyugat-Európában elterjedt, noha az idők folyamán a szerző és a mű közötti kapcsolat feledésbe merült. Így történhetett meg, hogy a könyv angol fordítása 1927-ben ismeretlen szerzőjű műként egyházi imprimaturrel (*nihil obstat*) jelenhetett meg. Romana Guarnieri olasz medievalista csak 1965-ben fedezte fel, hogy az *Egyszerű lelkek tüköre* az eretnokség miatt kivégzett misztikusnő műve.

Porete egyáltalán nem a jellegzetes női jegyesi misztikát képviselte, hanem inkább az eckhartianus típusú intellektuális-voluntáris misztikát. A közölt vers nem az erények tagadását, hanem azok meghaladását fogalmazza meg. A moralitás még a rend birodalmába, a kettősségek világához tartozik, melyet a Jó és a Rossz Tudásának Fája képvisel, és csak az léphet a szabadság birodalmába, túl jön és rosszon, aki tökéletes fokon elsajátította az erényeket. Az ilyen ember már nem a törvényeknek és előírásoknak engedelmeskedik, hanem közvetlenül Istennek.

Margarite Porete

Búcsú az erényektől

Hej, erények, most hát végleg búcsút intek nektek!
 Itt az idő, hogy keblemben szabad s vidám szív dobogjon!
 Egykoron maradéktalanul átadtam magam nektek,
 Mit sem tartva vissza szívemből, jól tudjátok.
 Titeket szolgálva, emlékeztek-e, levegőhöz is alig jutottam.
 Szolgátok voltam – ám végre megszabadultam tőletek!
 Jól tudjátok, hogy szívemet teljesen reátok bízva
 tengettem napjaimat nagy nyomorúságomban,
 Súlyos gyötrelmek közepette, fájdalmat fájdalomra tornyozva.
 Ám most, nézzétek, élve kerültem ki karmaitok közül:
 Ó, mondjátok, kinek lehet része ennél nagyobb csodában?
 Búcsút intettem nektek, s veletek együtt a gondoknak is.
 Hála legyen e felejthetetlen napért a magasságos Istennek!
 Véget vetettem oly sok gyötrelmet okozó uralmatoknak.
 Többé már nem uralkodtok rajtam, békém immár zavartalan.
 Tőletek távol lenni: óh, vajon képzelhető-e ennél csodásabb szabadság?

*

JEANNE-MARIE BOUVIER DE LA MOTTE GUYON, ismertebb nevén Madame Guyon, francia misztikus 1648-ban született, és 1717-ben halt meg. A misztikának ugyanazt a voluntáris vonalát képviselte, mint Margarite Porete: a látomások, elragadtatások és egyéb misztikus jelenségek a legkisebb szerepet sem kapták felfogásában. Legnagyobb hatású műve *Az imádság rövid és nagyon könnyű módszere*, mely magyarul is megjelent Emmanuel Jungclaussen: *Keresd Istent a szívedben. A belső csend útja Guyon Johanna-Mária írásai alapján* (2010) szerzőségi megnevezés és cím alatt. Kvietizmus vádjával őt is bíróság elé állították, és hét éven keresztül raboskodott, többek között a Bastille-ban. Itt született a közölt verse.

Madame Guyon

Madárka vagyok én

Madárka vagyok én
 Elzárva a szabad égtől;
 Kalitkámban csak énekelek
 Annak, aki ide zárt engem.
 Elégedett a fogoly,
 Hisz így tetszett neked, Uram.

Más dolgom sincsen,
Egész nap csak énekelek;
S ő, kiben örömem telik,
Fülével énekem követi.
Bár röpké szárnyam lekötözte,
Énekem szívesen hallgatja.

Még van fülem, hogy halljak vele,
S szívem, hogy szeressek és áldjak vele...
Ha hangom egykor tompán zengett,
Mégis szívesen hallgattad,
Hisz tudtad, hogy énekem
Édes szeretet hatja át.

Ketrecem most körbevesz,
Tova nem szállhatok;
S bár szárnyam összekötve,
Szívem mégis szabad.
Börtönöm falai lelkem röptének
Gátat nem szabhatnak.

Ó, mily jó szárnyra kapni,
Fölébe emelkedni rácsnak, lakatnak,
S elröppenni ahhoz,
Kinek hatalmas akaratában,
Mely olyannyira kedves énnekem,
Megtalálom lelkem szabadságát!

*

MURUGANÁR (1890–1973) Ramana Maharsi legkiválóbb, célba ért tanítványa, aki-
nek rendkívül gazdag életműve nemcsak mélységében, de szépségében is méltó
ahhoz a rendkívüli szellemi méltósághoz, amelyet Ramana Maharsi képviselt. Az itt
közölt részletek Muruganár megjelenés előtt álló kötetéből származnak. A mű egé-
sze a spiritualitástörténetben egyedülálló kifejezése annak, hogy a tanítvány – jelen
esetben Muruganár – mit köszönhet mesterének, Ramana Maharsinak. (Muruganár:
A teljesség óceánja. Nyíregyháza, 2024, Kötet Kiadó. 392 oldal. Szerkesztette, for-
dította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Buji Ferenc.)

Muruganár

A teljesség óceánja

(részletek)

68 ♦ Miközben elmém halálos megcsalattatásának sötét éjszakájában már csak sorvadozni tudtam, engem, az ő alázatos szolgáját kimenekített a halál torkából, mely végpusztulással fenyegetett, és saját lényén keresztül a halhatatlanság italát kínálta. Attól fogva, hogy az én áldott Mesterem színarany lábai a szent csöndesség állapotában kegyelemmel teljesen felragyogtak, tapodtat sem mozdultak szívemből. És ez az én voltaképpeni szellemi gyakorlatom (*szádhana*).

74 ♦ Amikor ráébredtem az ő sugárzó formájában megnyilvánuló önvalóra, s felismerésem révén legmélyebb vágyaim is beteljesültek, kegyelmének áradatában, mely minden tisztátalan vágytól megszabadított, eluralkodott fölöttem a megszégyenültség érzése, és amint egóm magamra hagyott, mélységes alázattal eltelve hajtottam fejet előtte.

75 ♦ A mindeneket átölelő Brahman kitörölhetetlen pecsétjét ütve lényem középpontjába, szívemet hajlékává tette, átítatva tudatosságomat az ő tudatosságával, s így önnön valómon kívül, mely lényege szerint maga a tudat, semmi egyébnek nem maradtam tudatában.

76 ♦ Ó, mennyire csodálatos, hogy az ő mézédés kegyelme révén elértem az [igazi] önmegtagadást (*tapasz*), s így elmém, felismerve, hogy az „én” nem más, mint az Istenség, tisztává vált! Ó, mennyire csodálatos, hogy az egó szégyenletes téveszméje véget ért, a szomorúság – a születés álma – pedig szertefoszlott!

78 ♦ Engem, a jelentéktelen nyomorultat Srí Ramana az isteni tudás üdvösséggel teljes életében részesített, s így véget értek zabolátlan, mardosó vágyaim, melyeket magukkal ragadó képzeteim gerjesztettek, velük együtt pedig ama keserű rabság is, amely a maguk nyomorúságos „üdvösségében” dorbézoló érzékeimből fakadt. Az ő társaságában élni valóban nem más, mint egységben lenni urunkkal, Sivával.

83 ♦ „Én”-központú elmém üzekedő elefántját leterítve a végső megszabadulás állapotába vezérelt, mely lényegi mivolta szerint maga a mindent meghaladó gyönyörűség, s áldott lábának mézédés nektárjával kegyeskedett táplálni – míg végül lelkem éhségének és szomjúságának mardosó kínjai fokozatosan lecsillapodtak.

86 ♦ Amint az én kedves Uram mélységes kegyelmi pillantása testestül-lelkestül átjárt, felfakadt belőlem az igaz szeretet tudata, melynek lényegi sajátsága

a végső tudás művészetének gyakorlása lábai mellé telepedve. S amint lényem mélyéből mézédés nektárforrásként előtört ez a tudat, elárasztva a legmagasabb boldogsággal, szívem, akárcsak egy virág, kinyílt.

88 ♦ Az én Uram az isteni tudás mestere, kiben magasra csapott az önvaló erényének lángja, a kegyelemnek az a színtiszta tudata, ami felülmúlja az érzéseket – így hát én is az érzések szennyétől megtisztított értelemmel végzem *púdzsámát* őelőtte ama fenséges önvaló realizációja révén, amelyben az „én” „ő”-nek bizonyult.

91 ♦ Amint megpillantottam őt, ki valódi formája szerint maga az önvaló, szégyenkezve hajtottam le fejemet; tündöklő fénye előtt meghátráltak rabul ejtő vágyaim árnyképei, felfakadó kegyelmének ellenállhatatlan ereje pedig megtörte az egó hatalmát, kiszabadítva halálos szorításából szívemet, s így minden alapot nélkülöző önteltségem a porba hullott.

92 ♦ Felszámolva szavaim, gondolataim és ezer sebből vérző énközpontú elmém baklövéseit, száműzve összes fogyatékoságom, egy hasonlíthatatlanul tágasabb létezés birtokába kerültem, utat találva a Valóság kimeríthetetlen kincsesházaiba, mely rendíthetetlen tudatosságként lobbant lángra szívemben.

103 ♦ Felszámolva a személyes azonosság csalóka érzetét, s betöltve szívemet az önvaló sugárzó fényével, feltárta előttem, hogy lényegi természetem szerint maga az Abszolút Tudat vagyok; s amint megajándékozott önnön valóm ismeretével – mely maga a megszabadulás –, ő lett az én legféltettebb kincsem, kinek fénye soha meg nem fakul!

107 ♦ Amikor a Siva urunkkal való boldogságos egység békéje elsöpörte a kéjsóvár elme kínszenvedéseit, és helyet csinált a megszabadulásnak, az Isteni Fenség aranyló lábai mellé telepedve elértem az isteni tudásnak azt a tapasztalatát, amely az én Mesterem tulajdon önlényegeként fényeskedik, s így az „én vagyok a test” tudata (*déhátma buddhi*) megszűnt bennem létezni.

Csong An Szunim – Omkāra

A tiszta tudat elérése a jóga és a zen útján

Csong An Szunim (Eredeti Fény Zen Közösség és Templom), valamint Veres András Omkāra (Sivánanda Jógaközpont) 2024. május 5-i Dharma-beszéde alapján készített lejegyzés¹

– **Szunim:** Nagyon sokan Nyugaton azt gondolják, hogy Keleten valamit levettünk a polcra, és elhoztuk ide, Nyugatra. Ezt majd a magunk szolgálatába állítjuk, hogy szebbek, jobbak, sikeresebbek, egészségesebbek legyünk, és ettől nekünk jobb lesz. Hogyha ezt pusztán a magunk hasznára szeretnénk fordítani, akkor abból a hagyományból, amely a felébredést tanítja, egy elképesztően veszélyes fegyvert kovácsolunk, amely a saját egoitásunkat fogja a kritikus küszöb fölé emelni, amíg az fel nem robban, vagy össze nem omlik. A hagyományt a maga teljességében átültetni úgy, hogy a kulturális héjazattól megszabadítom, átteszem egy másik kultúrába, és ott tényleg az eredeti cél szerint működtetem, ez több évtizedes vagy több évszázados munka. Kínában és Koreában ez mérhető. Kínában a T'ang-dinasztia volt az, amely a zent körülbelül 350 év alatt úgy gyökeresítette meg egy komoly előtanulmány után, ahogy annak lennie kellett. Koreában a Shilla-dinasztianának körülbelül 400-450 évébe telt, ami alatt a zen a kultúra részévé vált.

Miért beszélünk erről? Azért, hogy helyesen értsük, amit csinálunk. Igen, először érteni kell. Hogyha nincs meg a helyes megértés, nincs meg a helyes nézőpont. A helyes nézőpont azért fontos, hogy helyes motivációval csináljuk ezt. A mahájána buddhizmusban és főleg a zenben ez egy rendkívül egyszerű mondat: „Ébredj föl, és segíts másokon”. Miért mondjuk ezt? Abból a felismerésből származik ez a mondat, hogy mások segítése, azaz a megszabadulásuk elősegítése nélkül a saját megszabadulásod nem kivitelezhető.

Miért van ez? Azért, mert nagyon mélyen össze vagyunk kötve, mint emberi lények, és itt négyféle karmát különböztetünk meg. Az első az egyéni karma, amit azt hiszünk, hogy látunk, mert van egy egyéni, önállóan tűnő testünk. A másik a páros karma, amely a legképlékenyebb, legplazmaszerűbb karma,

¹ A Csong An Szunim és Omkāra között 2019 óta folytatott rendszeres Dharma-beszélgetések célja, hogy a különböző spirituális csoportok közötti inspiráló együttműködés példájául megpróbálják átadni azt, hogy bár különböző utakon járnak, de ugyanahhoz a célhoz tartanak. A YouTube-on is megosztott beszélgetések vezérfonalát az nyújtja, hogy alapvető kérdésekre milyen válaszokat ad két különböző – de egy múlhatatlan, közös gyökérből fakadó – spirituális kultúra. A Dharma-beszédet lejegyezte dr. Pap Gabriella.

hiszen ott van a teremtés tüze a férfi és a nő között, és a párkapcsolatból így bármi lehet. Továbbá ott van a családi karma, ahol már gyermekáldás és megtelepedettség van, és végül ott van a csoportkarma, ahol szerződés, egyezmény, alkotmány, erkölcs és etika van. Ha tehát ezt a négy karmaosztályt nem látjuk helyesen, akkor nem látjuk a teendőnket sem. Koreában azt szokták mondani: „Sohase feledd el a kötelességedet”. Hogyha a felelősségünket nem látjuk, akkor a szabadságunkat sem fogjuk elérni.

Itt, Nyugaton a szabadságot tesszük mindig előtérbe, meg az egyenlőséget és a testvériséget, és ez több mint 240 éve nem működik úgy, ahogy szeretnénk. Miért? Mert rossz a nézet. Rossz a kiindulópont. Helytelenül fogjuk fel az egyént, mint pszichofizikumot, a test és lélek működését. A saját éntudatunkat sem látjuk tisztán, hogy ki vagyok én, illetve mi ez, ami ezt az „én”-séget látja és működteti. A zen meditációban semmi más nem történik, mint az éned félretétele. Amíg az éned, az igazi önvalód és a valóság az univerzum közé áll, addig mindig a kettősség állapotában vagy. Amikor az énségedet félretetted és az egófaladat lebontottad, ha csak egy pillanatra is megvalósul az eggyé válás (*botütés*), akkor a tudatod legalább ennyire letisztul, amíg nem gondolkodik. És rájövünk, hogy az egoitásnak a falát a saját karmánkból építjük, a saját azonosulásunkkal ragasztjuk össze a téglákat, és a saját tehetetlenségünkkel dörömbölünk rajta, és dühösek vagyunk a világra, mert az nem olyan, mint ahogy mi szeretnénk.

Hogyan valósul meg az énség félretétele? Az egoitás és a személyiség két külön dolog, ám mégsem. Egyazon entitásnak – a léleknek – a helyes, lélegző, kölcsönható, tisztánlátó működése a személyiség, és ugyanennek a léleknek az abszolutisztikus, dualisztikus, ítéletalkotó működése, az a fajta egoitás, ami szenved és szenvedtet. A Buddha ezt úgy hívta, hogy avidjá, a nemlátás. Mi az, ami bennünk láthat? Csak a szemed? Itt a tudatról van szó, arról a tudatosságról, amelyik látja azt, hogy a szem mit lát. Hallja azt, amit a fül hall, és tudja is, hogy ez megtörténik. Amióta az ember tudatos énséggel rendelkezik, azóta van egy olyan szabadsága és felelőssége egyszerre, hogy ezzel az énséggel azt csinál, amit akar, de az összes következmény rázuhan ennek következtében. Ha a szabadságot és a felelősséget együtt gyakoroljuk, akkor az énségünket megfelelően tudjuk felhasználni. Ha nem, akkor az emberből embertelen lesz, ember alatti lesz, emberhez méltatlan lesz.

Az énség félretételekor az egoitás illúzióját tesszük félre, a hamis önképet, a félrevezető nézeteket, és nem azt a személyiséget, amelyik normálisan tud működni. Amikor az üresség félreértéséről van szó, akkor nagyon sokan Nyugaton nihilizmusba esnek, és azt hiszik, hogy a te személyiséged meg fog semmisülni a gyakorlat során. Nem. A leválasztódó énség, az abszolutisztikus nézet egoitása, ez semmisül meg, tehát tisztábban láatsz, tisztábban hallasz, tisztábban érzel, gondolkodsz és cselekszel. A pszichofizikum szintjén ez úgy működik, hogy van az öt érzékszerv, azaz az öt *indrija*. Én ide sorolnám még a gondolkodás primer formáját is. Ha valaki gyereket nevelt, vagy közel került egy egy-másfél éveshez, látja, hogy mindent ért, mindent meghallgat, és kivitelezni is tudja, ha olyat kérsz, ami számára már kivitelezhető, de fogalmi gondolkodás még nincs. Még szótagokat is alig formál, szavakat egyáltalán nem. Tehát van a gondolkodásnak egy olyan változata, ahol van kognitív folyamat, de nincsenek még szavak, mondatok még sehol, az még fél év, egy év.

Tehát az indrijákba én belevenném azt a hatodikat, ami a kognitív érzékszerv, ami úgy működik, mint a tenyéren a bőr, vagy a szemben a retina, vagy a fülben a dobhártya. Tehát érzi a gondolatok rezdülését, a valóságra való referenciáját, kapcsolatát, de még szavai nincsenek. A következő a *vidzsnyána*, amikor már szavak keletkeznek, mert létrehozuk a neveket és a formákat, akkor a gyerek kimondja azt, hogy *ez bot*. Addig játszott vele. Ha azt mondtam, hogy „légy szíves, tedd vissza a botot az asztalra”, megcsinálta, de nem tudta kimondani, hogy *bot*. Amikor az indrija találkozik a vidzsnyánával, mert kifejlődött az önálló kognitív gondolkodás, akkor a *náma-rúpa*, a név és a forma létrejön. Amit nem tud az emberiség nagy része, hogy ezt MI hozzuk létre a saját elménkkel. Azt hisszük, hogy ez a bot attól bot, hogy ő ekkora, hogy ilyen színe van, és hogy ezt botnak hívjuk, mert ő ez. Ennek ez a neve, de mitől? Mert azt adtuk neki magyarul. Hogyha angolul tennénk, akkor azt mondjuk, hogy „it is a stick”. Eredetileg ennek a botnak nincs neve, nem tudja, hogy hosszú vagy rövid, nem tudja, hogy fából van, nem tudja, hogy kétféle barna árnyalat játszik rajta. Ezt mi tudjuk, de a létrehozottságát azt nem látjuk. A következőben, a *manaszban* látjuk ennek a létrehozottságát, ami az elmének a komputere. Ez az, amikor leütöd, hogy „Enter”, és a manasz megcsinálja. Ki akarsz gondolni? Kigondolni? Elemezni? Megcsinálja. A testnek kiadja a parancsot: „tedd föl a botot az asztalra”; fölteszi. Tehát a manasz a végrehajtó. Duális: igen vagy nem; nulla vagy egy. Mi irányítja a manaszt? A manaszt az *aham* irányítja, az én-tudat irányítja. Az univerzum működtetőjét *ómkárának* hívjuk, az én létrehozóját *ahamkárának* hívjuk. Tehát a mi tudatosságunkban, mint ember, létrejön az énség, mert az ahamkára létrehozza az ahamot, az elkülönült én képzetét. És ez az aham tele van tévedéssel. Az, hogy a túlélő, megtartó és teremtő ösztöneink mit kódolnak belénk több életem keresztül, az elmondhatatlan. Az aham mindezeket az azonosulásokat használja, hogy kimondja, hogy én vagyok. Gondolodom, tehát vagyok. Megtehetem ezt, tehát vagyok. Ehetem, tehát vagyok. Az ahamban van a teljes énkészlet, és ekkor a természetes önközpon-túság megvalósul. Ez mindegyikünkben benne van.

Amikor az énről nem kérdezel rá, az aham fixnek tűnik. Akkor mondd azt, hogy a szüleim miatt vagyok ilyen, hogy ilyenné kondicionált a társadalom, még nem látod az azonosulási rétegeket benne. Még nem látod azt, hogy ez az énség miből van összerakva. Amikor Sákjamuni Buddha elérte a felébredést, és az *anátmant* vagy anátman-tanát elkezdte tanítani, abban a központi elem az, hogy nincs egy személyes följobbvalónk. Van egy univerzális lényeg, amit érdemes lenne elérnünk, amiben az énségünk föloldódhat, de nincs egyetlenegy személy, akitől mi itt lent függenénk. Tehát egy nagyobbik verziója az egoitásunknak, az nincs. Indirekt bizonyíték, még élünk. Ha lenne fölül egy hasonló, mint mi, mi már itt lent nem élnénk. Ugyanakkor a személyes énség sem fix. Tehát az a legnagyobb tanítás, hogy a te énséged mindegyik eleme teremtett, cserélhető, megtartható és pusztítható. Te döntöd el. Na most mi az, ami benned ezt eldönti? Ezt az ént látó dönti el.

Ami az ént látja benned, az nem én. Nem ember, és nem embertelen. Nem személy, és nem személytelen. Ez a *vidja*, a látás maga, amely benned kimondja azt, hogy „én”, és ezáltal az ahamot, az elkülönült énképet megte-remti. Ezért szenvedünk és szenvedtetünk, mert azt hisszük, hogy az énség

szintjén mi különbözünk, hogy ellentétben állunk, hogy te vagy én, ti vagy mi. Ha megnézed, a világ ezzel van tele. És semmi más dolgunk nincs, mint az ahamot félretenni, és megnézni azt, hogy mi az, ami bennünk lát. Bennünk látni csak az egységtudat, az értelen, tiszta tükörtudat tud. Amikor ennek az élménye elkezd hozzánk beszüremelni a gyakorlatunk által és a tanítás által, azt szoktuk hívni *buddhinak*. A buddhi, az értelem, az önvaló nagykövete bennünk, de csak annyiban működik, amennyiben a tapasztalásunk ezt megengedi. Ha a tudásunkat szeretnénk ennek a helyére betenni, akkor az ahamot össze-
tévesztjük a buddhival. Ekkor van dogmatika a hitrendszerben. Mert akkor csak az intellektus működik, és nincs olyan tapasztalás, ami a gondolkodást vagy a fix egoitásnak a szintjét meghaladná. Ezért van szükség a nem gondolkodó, nem fogalmi, nem keletkező és nem megszűnő tapasztalatára. Ezért gyakorlunk. És hogyha ez megvan, akkor a buddhi, mint látó, közvetlenül az aham nélkül tudja működtetni a manaszt. Tehát félreteszed a torzító önképet, ami a dualitásoknak a gyűjteménye, tisztán látod az ok és okozat működését, hogy az a manaszban mit csinál – múlt, jelen, jövő, én és más szintjén a karma négy osztályában, amit említettem –, és kiveszed az önképedet a folyamatból. Ez a „csak tenni”, ez a „just do it” állapot. Tisztán látva, énség, önkép nélkül, egy eredeti, világosan működő személyiséggel.

Miért van erre szükség így? Azért, mert amit az előbb az aham problémájának, a sok-sok hamis azonosulásnak említettem, az bennünk a tudattalanunkban el van tárolva, az egyéni tudattalanunkban, a párkapcsolati tudattalanunkban, amikor intim kapcsolatban vagy valakivel, ezek a tudattalan tartalmak nagyon komolyan gazdát cserélnek, érzed, hogy a párod érzelmeit éled, vagy ő a te gondolataidat gondolja. Közösen mondjátok ki a szavakat, úgy, hogy nem volt előre megbeszélve. Ez az, amikor a tudattalanok már olyan szinten kapcsolódnak, hogy alig van határ, alig van választóvonal. Csoport is tud így működni, de ezt csak csoportos elvonulásokon láttam, ahol nincs testi érintés, csak tudati szinten kapcsolódunk, és leomlanak a falak, és egy teljes szellemi közösség rajzolódik így ki. Miért fontos azt kimondani, hogy az összes hamis azonosulás a tudattalanban van? Azért, mert tudatosan senki nem rossz ember. Tudatosan senki nem akar szenvedést okozni. Nézz körül, mindenki azt mondja, hogy én jó ember vagyok, én boldogságot szeretnék, én szeretetet adok, és mégis a világ így néz ki. Miért van ez? Mert az önképet nem vettük ki a folyamatból. Az egoítás hamis illúzióját nem vettük ki a képből. Az ítéletalkotást nem szüntettük meg – hiszen csak a megkülönböztetésre lenne szükség, de ítéletalkotásra nem. Az összes ilyen információ, amik a korábbi inkarnációink vagy a korábbi életszakaszaink azonosulásai, amelyeket látszólag elfelejtettünk, az a tudattalanban van. Ezt úgy hívják, hogy *álajavidzsnyána*. Az *álajavidzsnyána* táplálja az ahamot. Az táplálja az önképet. És a buddhi látja, hogy ez történik, és megtisztítja a tudattalan tartalmat az aham polaritásától, a jó és a rossz dualitásától. És amikor ez a tisztulás bekövetkezik, akkor az énkép meg tud szűnni. És kiderül, hogy nem te szűnsz meg, hanem a hamis önképed.

A buddhi tehát az önvaló nagykövete, és annyiban tapasztalhatod ezt, amennyiben gyakorolsz. A buddhiban van az igazi hitrendszer, aminek nincsen szövegszerű vagy dogmatikus alapja, csak tapasztalati alapja van. Nem kell hozzá írásokra támaszkodni, bár az írások segítenek artikulálni. Ebből kö-

vetkezik az az értékrend, ahol nem te vagy az első. Ahol ki van egyenlítve az, hogy helyzet, kapcsolat, működés függvényében most ki a fontos. Ha te vagy a fontos, nem magadért vagy fontos. A „hogyan segíthetek”, ez az, amit az önkép meg tud tanulni, hogy ez a helyes hozzáállás ahhoz, hogy a szenvedést megszüntessük. Az értékrend itt már nem önközpontú. Így a manasz megfelelő életrendet valósít meg. Nézd meg ezt a hármát, hogyha benned nincs rend belül, akkor körülötted kívül sincs rend. Sem a kapcsolataidban, sem a helyzetekben, sem a lakásodban, sem a kutyaódlban, sehol nincs rend. Miért? Mert az értékrend nincs a helyén. És hogyha az értékrend nincs a helyén, akkor a hitrendszer sincs a helyén.

Végezetül nagyon sokan szeretnék itt, Nyugaton olyasféle gyógyításra, terápiára és különböző pszichológiai módszerek helyett használni a hagyományt, amelyre eredetileg azt nem konfigurálták. Nem az volt a cél a zen kolostorokban, hogy terápiás gyakorlatot folytassanak. Viszont nagyon hasonló tapasztalások voltak, mivel az énséggel, a személyiséggel foglalkoztak, csak meghaladó üzemmódban, és nem pedig pusztán diagnosztikai üzemmódban. Nem az volt a legfontosabb, hogy most éppen mi a bajod, hanem az, hogy hogyan szabadulhatsz meg tőle. Nem helyettesítheti a feltáró módszereket, a nyugatiakat, de nagyon szépen ki tudja egészíteni ahhoz, hogy a tiszta tükörtudatban az azonosulás megszűnjön a karmáddal. Miért? Semmilyen terápiás módszer nem lehet addig sikeres, amíg te azonosulsz a betegséggel, vagy a kórral, vagy a komplexussal, vagy a sémákkal. Tehát újra tudja rendezni a nyugati terápiás módszert szinte mind, ami a lelkedben van. De te mindaddig újra fogod termelni a szenvedést és a traumát, amíg azonosulsz annak a gyökérokával. Ebben jó a Kelet, hogy ezt kiveszi. Úgyhogy mit akarsz magadból kitisztítani? Mennyiben akarsz megváltozni? Csak akkor tudsz erre helyes választ adni, ha a fix önkép illúzióját elengeded. Olyan időket élünk, hogy amit nem tisztítasz, az pusztul. És ami pusztít, az valahol elfelejtett letisztulni. Figyeljünk erre! Köszönöm!

Omkāra: Köszönjük szépen a bevezető előadást. Mi parallel sétálunk egymással közel 2500 éve hiszen Sákjamuni Buddha közel két és fél ezer évvel ezelőtt élt itt a földön, tanított. A jóga világa pedig körülbelül 2400 évvel ezelőtt fogalmazódott meg, de azért fogalmazódott meg 2400 évvel ezelőtt, mert nagyon sok ember képtelen volt az „egy”-re fókuszált tudattal létezni, hiszen a tudata alapvetően duális. Mindnyájunknak duális a tudata, ellentétpárokban gondolkodunk, ellentétpárokban éljük az életünket, és ezek mindig relatív dolgok, amikor azt mondom, hogy meleg, akkor ez (a teáskancsó, amit megemel) nagyon meleg, nem is bírom tartani, mert annyira forró; viszont az 1500 fokos vashoz képest ez hideg. Az egész életünk teli van relatív ellentétpárokkal, és mi így tudunk működni. Nagyon kevesen értik meg a Védák mély tudását. Azért, mert tényleg magas intellektuális képességeket kínál, viszont önfejlődni sokkal többen szeretnének, hiszen a „véda” szó tudást jelent, nem sebességmérő rendszert (bár sokan fizetnek oda is). Tudást jelent, de véletlenül se a tárgyi ismeretet. A „véda” szó egyetlen tudást jelent, önmagad ismeretét, azaz annak az ismeretét magadban, ami nem változik. Addig kell kotorni magadban befelé, amíg el nem jutsz odáig, hogy elérjed azt az alaprétetet, ami nem változik.

Semmi újat nem mondtam, évezredek óta nagyon sokan megtalálták ezt az alapréteget. Itt fönt is látok egyet, Szvámi Sivánandát, de mondhatnám akár Sákjamuni Buddhát, Patandzsalit. Mivel ez az advaita vagy kettősség nélküli filozófia, mint mondtam, nagyon sokak számára nem járható, ezért a 2400 évvel ezelőtt élt bölcs, Patandzsali, egy dualista módszert választott, és ez a dualista módszer nem mondhat ellent a Védáknak, és csak látszólag dualista, és felépített egy 195 tömör szútrából vagy aforizmából álló rendszert, ami minden jógaútnak a magja és veleje. Ezen az úton ugyanúgy ugyanazzal a szereppel bír a tudat, ahogy az előbb Szunim mestertől hallottuk, nem nagyon tudunk mit kezdeni a tudattermészetünkkel, mert benne létezőnk az avidjában, a tudatlanságban.

Tegnap azon filozofáltam, és este föl is tettem egy posztot, hogy vajon kinek volt könnyebb: ma kiteljesedni, tiszta tudatot elérni, vagy 2500 évvel ezelőtt? És nagyon ijedten azt mondtam, hogy korábban könnyebb volt. És miért? Azért, mert olyan mennyiségű elmeváltozás, olyan mennyiségű adathalmaz jön az elménkre, amit nem bírunk megfelelően kezelni, ahogy hallottuk Szunim mestertől, inkább rettegünk a csendtől. Tavaly is csináltunk egy csendtábort, második napon hazamenekült két ember. Azt mondta, megőrül a csendtől. Holott pontosan ezt szeretnék elérni, a csendet, hiszen magának a jógának a definíciója: „Csitta vritti niródhá” pont azt jelenti, hogy minden létező elmeváltozást kikapcsolunk, és a teljesen homogén csendben vagyunk, abban a csendben, ahol semmiféle változás nincs, ekkor értünk haza magunkhoz. Fájdalmas ez a csend? Abszolút nem. Hiszen ebben a csendben haladta meg az elme és anyag birodalmát a tudatod. Ha belenézünk, képzeljük el, hogy ez a tudat, jó? *(Felemeli a teával telt teáskannát.)* Mondjuk, tegyük egy kis tudatot ebbe a testnevű csészébe *(beleönti a pohárba a teát)*, és iszom is egy kicsit a tudatból *(iszik a pohárból)*. És aztán *(szándékosan eltöri a csészét)*, jaj, mi lett itt? Úgy tűnik, hogy egy kis tudat még itt maradt, a csésze – ahogy Norbu láma mondta – már nem csésze. Teszünk egy kicsit a rongyba is, majd egy kis tudatot kiengedünk innen is. *(Feltöri egy ronggyal a kiömlött teát.)* Tehát úgy tűnik, hogy a testünk megszűnésével vagy meghaladásával a tea továbbra is megmaradt, tehát mindenképpen érdemes megérteni a saját tudattermészetünket, hiszen az ide *(a csészébe)* beöntött tea építette föl a csészét. És ez a csésze az, amit itt fogsz magadon *(test)*, és amikor széttört a csésze, a tudatod nemcsak megmarad, hanem jön a következő életed. Mivel a szoftver megmarad még, az elméd építi föl a következő csészédet. Amíg nem érted meg, hogy ezt *(csésze)*, azaz ezt *(test)*, ami nemsokára el fog ugyanúgy törni, mint a csésze, a tiszta tudatból létrejött elme építette föl. Amíg az elmét nem sikerül felszámolnom, addig újabb és újabb csészéket fog építeni. Ez a csésze pedig fájdalmas.

A fájdalmunk oka elsősorban az, hogy avidjában élünk, nemtudásban. Nemtudás alatt azt értjük, hogy összekeverjük az örökkévalót a múlandóval. Újra és újra azt a testünket kezdjük el babusgatni, és azzal próbálunk boldogok lenni, abba tömjük a gyógyszereinket és a kajánkat, miközben nem ott betegszünk meg, ahol megjelenik a betegség tünete. A test nem tud megbetegedni, senkinek nem tud megbetegedni a teste. Az elme tud megbetegedni a hibái révén. A test mit csinál? Kifejezi az elme hibáit, és segítséget ad neked ahhoz, hogy ezeket kijavítsad.

Nem kis feladat áll előttünk, míg van bögrénk, és nem akarjuk megérteni, hogy minden, ami ebben a bögrének a falában meg minden részében van, tulajdonképpen soha nem volt a miénk. Ezt mi mind lízingeltük. Répából, almából, krumpliból és a többi dolgokból. És sajnos darabokra hullik, az urnába minden nem fog beférni, és mit siratunk, mit siratunk? Azt, ami soha nem volt a miénk? Ami soha nem voltunk saját magunk?

Nem akarjuk ezt megérteni. Életek ezrein keresztül nem értjük meg, és miközben ha meg is értjük, felébredünk, ahogy Buddha Urunk fölébredt, nem vagyunk készek a gyakorlás során felnőni ahhoz, amit megértettünk, úgyhogy ezért vagyunk itt. Újra és újra rakjuk össze a kis bögrénket. Mi bajunk van ezzel a nyomorult bögrével? Mi probléma van itt? Hát az a probléma ezzel a bögrével, hogy ez véges. És azért van mindnyájunkban ott az abhinivésa, a haláltól való félelem, mert tudjuk belülről, a zsigereinkből, hogy mi halhatatlanok vagyunk. És ezért nem tudjuk elfogadni ezt. A másik tulajdonságunk az, amit elveszítünk, hogy rabságban vagyunk. Gondolj bele, ez a tér, ami itt van benn, ez szeretne szabad lenni. De nem tud szabad lenni, mert az ego bent tartja a bögrében. Tehát a bögrét szét kell megint törni. (Látom, már félték. Nem fogom ezt a másik csészét széttörni, mert akkor nem tudok miből teát inni.) Tehát úgy tűnik, hogy ez a tér itt bent szeretne szabad lenni, mert ez a tér azonos a külső térrel. Ha lebomlik az egó, akkor ő (*a csésze belső tere*) és ő (*a csészén kívüli tér*), akik itt vannak kint, aki kint van, az végtelen, az egó meg bezárta ide ezt a kicsit, végre kiszabadul. És mi történik? Átéled a saját halhatatlanságodat, átéled azt a végtelen megkönnyebbülést, hogy amikor haldokolsz, és az utolsó gondolataid ébrednek föl benned, akkor azt mondd, hogy semmi gond. Kivezetem az életerőt a fejem tetején, és kilépek a születések és halálok körforgásából. Szerintetek ezt mindenki meg tudja csinálni? Ki az, aki azt hiszi, hogy igen? Húha! Akkor egyelőre 45-1 az arány. Ez a fő problémánk, hogy a halálunkban, amikor az utolsó gondolatunk ébred föl, már rég nem tudjuk kezelni az eseményeket, hiszen hirtelen eszünkbe jut, mi lesz holnap, ki fog a csészénkből inni (ebből már senki), ki fog a szekrényünkbe pakolni, stb. Egy csomó dolog felszakad az emberből, és csak az a hihetetlenül fókuszált és komoly akaraterővel rendelkező ember tudja fölfókuszálni ide a tekintetét, az AUM mantrát kiejteni és kivezetni a fején az életerőt a fejtetőn, aki készült erre, néha életeken keresztül készült. A csészével még van egy pár problémám, és utána be is fejezem. Mindnyájan, akik itt vagyunk, szeretnénk boldogok lenni. Unjuk már azt, hogy minden kis érzéki boldogsághoz két vödör szenvedés jár, és szeretnénk tényleg boldogok lenni, de nyolcmilliárdan ott keressük a boldogságot, ahol egyáltalán nincs tartós boldogság: odakinn. Viszont ha megvizsgáljuk azt, hogy honnan ébred a boldogság, akkor pontosan tudjuk, hogy ez a velünk született valódi természetünk. És ha ezt a valódi természetünket akarjuk visszakapni, akkor dzsívanmuktává válunk, fizikai testben megvilágosodott jógivá, vagy buddhává, aki – ahogy Buddha Urunk tette 35 éves korában, a bódhifa alatt – kiteljesedett, és utána még 45 évig kiteljesedett, felébredett tanítóként segítette a világot akkor és segíti ma is.

Ez lenne a törekvésünk, és valahogy a nyolcmilliárd ember mégse akar sem buddhista lenni, sem igazi jógagyakorló lenni. Abszolút nem zavarja, hogy a többi 7 milliárd 999 milliónak ugyanúgy nem sikerült, mint az elődeinek. Mégis lázas próbálkozással próbálunk jachtokat venni, nyaralókat venni, csupa olyan

boldogságokozó dolgokat beszerezni, ami idáig senkinek nem okozott végleges boldogságot, az az üdvösséget. Szvámi Sivánanda azt tanította, hogy a számádhí, azaz a tiszta tudat, ami a mai előadásunknak is a témája, az ott megtapasztalt üdvösség. Ezt ha valamihez hasonlítani lehet, képzeld el azt, hogy mind a nyolcmilliárd embernek a boldogságát összeszeded. Ott van nálad. És azt mondja Szvámi Sivánanda, hogy amit megtapasztalsz a számádhiban, az ennek a százszorosa. Mégis nagyon kevesen keresnek. Mi a mi egyik nagyon komoly ellenségünk? A mi nagyon komoly ellenségünk a saját racionalitásunk, a saját alázatunk hiánya és a saját fegyelmezetlenségünk. Magamat is beleértve. Miben vagyunk fegyelmezetlenek? Abban, hogy van egy út, amit végig kell járni. Én negyven évet töltöttem a repülésben, és ott illett fegyelmezettnek lenni. Hiszen a 33 fős évfolyamunkból 11-en élünk. Tehát elkopunk szép lassan. Nagyon sokan lezuhantak. Azért, mert a repülés az egy veszélyes üzem. Meg kell szelídíteni, fegyelmezetten kell működnie a technikának, a műszakinak, a rakodónak. Azért, hogy mindenki tudjon dolgozni. A spirituális úton ezerszer fegyelmezettebbnek kell lenni, mint egy pilótának. De maga ez a mai világ olyan, mikor megmondod, hogy figyelj ide, az a következő feladat, hogy fél órát meditálj holnap reggel 5.30-tól 5.50-ig velem, akkor azt mondja, hogy föl nem kelek az Istenért se. Csak nem képzeled. De hát Sivánanda azt mondta. Jó, hát a Sivánanda azt mondta, de hagyd engem az én életemet élni. Egyszerűen nem értjük meg azt, hogy ahová el akarunk jutni, azt csak úgy tudjuk elérni, ha hosszú időn keresztül, megszakítás nélkül, hittel és odaadással végezzük a gyakorlást, úgy, hogy végig megpróbálunk a jelenben maradni. Ha ez sikerülni fog, akkor mindnyájan eljutunk oda, és azért érdemes ezt mindenkinek elmondani, mert egyszer mindenki, aki ebben a teremben van, egyszer ki fog teljesedni. A kérdés csak az, hogy mennyit kell szenvednie érte, hány életet kell végigkínálnia, amikor újból és újból látja azt, amit, azt hiszem, talán Bob Dylan fogalmazott így meg: „Állítsátok meg a világot, ki akarok szállni”. És nekünk is pont erre van szükségünk, csak nekünk nem a világot kell megállítani, hanem az elménket. Azok a csodálatos képességek, amiket a jógaszútrák a harmadik fejezetben leírnak, azok mind és mind és mind ott vannak benned, mint potenciális, felnyitandó és megéleendő lehetőség. Az, hogy az intelligenciád és a képességeid így nyilvának ki egészen addig, amíg vízszintes nem lesz a kezem. Abban a pillanatban érted el a végtelent, abban a pillanatban haladtad meg a világot. Az anyagvilágot. Maga, ha az ember egyszer megérti azt, hogy az egész anyagvilágnak az elsődleges feladata az, hogy tanítson bennünket. Egészen addig kell tanítania neki, amíg meg nem érted, hogy amíg az anyagvilágtól várod a szabadságodat, a boldogságodat és a tudásodat, tévúton jársz. Lehet neked PhD-d, lehet neked akadémiaelnöki címed, lehetsz valamelyik országnak az elnöke. Gőzöd nem lesz arról, hogy mi az emberi lét célja. Az emberi lét célja, amióta ember van, mindig az, hogy egy szép napon kidugd a fejed az anyagbirodalomnak a szorításából, túllépjél a tér és az idő korlátain, szabadulj meg a halálfélelemtől, válj tudóvá, hiszen önmagadat megismerted, és légy abszolút boldog.²

² A Dharma-beszédek után kérdés-válaszok következtek. A teljes beszélgetés a YouTube-on meghallgatható.

Lovász Irén saját dalszövegei

Mantra

Földanya lábam alatt,
Égapa fejem fölött,
Én magam a tengely,
Én magam a tengely.

Gyökereim erősen,
Gyökereim biztosan
Tartanak a szélben,
Tartanak a szélben.

Indulásra készen,
Kalandok elébe,
Erővel testemben,
Békével lelkemben.

Indulásra készen,
Szárnyaim erősen,
Lágyan és merészen
Röpítenek messze.

Messze föl az égbe,
Vizeknek fölébe,
Tengerek mélyébe,
Vissza le a földbe.

Lovász Irén: *Belső hang* CD SVCD02, Sren Voices 2007/5.

[https://www.youtube.com/watch?v=](https://www.youtube.com/watch?v=MnEADtdm35k)

[MnEADtdm35k&list=RDMnEADtdm35k&start_radio=1](https://www.youtube.com/watch?v=MnEADtdm35k&list=RDMnEADtdm35k&start_radio=1)

Leányálom

Zúzmara a fákon
Fehér pihe ágon
A hó csipke pehely inge
Menyasszonyi fátyol.

Zúzmara a tájon
Fehér leányálom
A hófödte lankák völgye
Menyasszonyi fátyol.

Habkorona fákon
Jégcsap csillan ágon
Ezüst erdő, nincsen felhő
Ne légy tőlem távol!

Zúzmara a tájon
Rigófütyös álom:
Eszteendőre vagy kettőre
Te lészel a párom.

Zúzmara a tájon
Rigófütyös álom:
Napsugaras kikeletkor
Ölelem a párom.

Lovász Irén: *Mói hang* CD SVCD06, Siren Voices 2017/
<https://www.youtube.com/watch?v=9fBNyXvUEIE>

Életerő

Telik a hold, érik a lány.
Múlik a hold, nő a virág.
Földanya magja,
Égapa könnye
Öntözi egyre,
Hullik a földre,
Így bújik rendre
Az élet elő:
Életerő!

Tele a hold, tiszta a lány,
Múlik a hold, él a világ.
Földanya magja,
Égapa harmatja
Öntözi egyre,
Áldja eső.
Így bújik rendre
Földi életre
Minden elő:
Életerő!

Lovász Irén: *Mői hang* CD, SVCD06, Siren Voices 2017./ 28.
<https://www.youtube.com/watch?v=9fBNyXvUEIE>

Altatóim

*(Tente, baba, tente, itt van már az este,
aludj, kicsi ringó, kicsi rózsabimbó.)*

Tente, Panni, tente, szemecskédet hunyd le,
tente, baba, aludjál, csillagokról álmodjál!

Csillagok az égen,
halovány holdfényen
bandukolnak szépen
Kisgöncölszekéren.

Fiastyúkkal kóricálnak,
Nagymedvével táncot járnak
a Tejút-ösvényen.

Mennek, mennek, mendegélnek,
az Ikrékhez is betérnek,
egy kis dombra lecsücsülnek.

*(Beli buba, beli, beli,
kicsi kutyasággal teli,
beli buba párnára,
a kiskutya szalmára.
Hej blill...)*

Csucsujja, bubujja, alszik a Julika,
tente, baba, aludjál, szép virágról álmodjál!

Csillagok az égen,
hold a tó vizében,
lebegnek az éjben
álom-tükörképen.

Csillagvirág a mezőben,
virágcsillag a kék égen,
Julika szemében.

Csillagom, virágom,
csillag-virágszálom,
aludj, kincsem,
szép violám,
lelkem, aranyágom!

*(Tente, babája, alszik a mamája,
tente, baba, tente....
hej blllllll, blllll, hej, blllll, blllll)*

Lovász Irén: *Női hang* CD, SVCD06, Siren Voices 2017./ 18.
<https://www.youtube.com/watch?v=zwMld9vbyqw>

Vigasztalóm

*(Fényes Nap, légy apám!
Tiszta Hold, légy anyám!
Csillagok odafenn, fivérem.
Erdei tölgyek, nővérem.
Rózsaujjú hajnal a szeretóm.
Mezők virágai gyermekeim.)*

Langy tenger hullámai ringatóm.
Felhő bárány paplana lágy takaróm.
Alkonyi szellő simogatóm.
Nádas zúgása muzsikaszóm.
Estéli madár dala altatóm.
Éjszaka álma vigasztalóm.

(KARDOS GYÖNGYI szíves közlése alapján,
Tiszanána, 2021. augusztus 30., első versszak PD,
további szöveg és zene: Lovász Irén, Siófok, 2022. július 4.)
Lovász Irén: *Gyógyító hang* CD, SVCD 07, Siren Voices 2023. / 1.
<https://www.youtube.com/watch?v=4mFhhc09ESY>

Daróczi Anikó Judit

Tükröztetések: „Látom magas trónusomból...” – „Cave, cave, dominus videt”

A németalföldi *Akárki/Mindenki* Isten-szózata
és Hieronymus Bosch *A hét főbűn*
és a négy végső dolog tükörtáblája

Mindenki lelki tüköre

mely megmutatja, hogyan szólítanak el minden embert számadásra az Úr elé
Íme egy színjáték formájában írt szép könyvecske, amely minden emberhez szól. Elsőként a Mindenható beszél, így:

ISTEN

Látom magas trónusomról,
énrám immár nincs, ki gondol,
bűnben élnek mindenek.
A nép eltévelyedett,
égit nem fél és nem ismer,
betelik a földi kinccsel,
Isten helyett azt imádja.
Nem néznek a keresztfára,
áldozatom hogy tekintsék,
dúl a kevélység, irigység,
a fösvényesség, s mind a hét,
csupa bűn a földi lét.
Sírok angyali karokkal,
és bosszúm felébred okkal:
a régi jót kiseprűzik,
a hét erényt messze űzik,
égre sír a büntelen,
míg mindenki gondtalan
szaporítja bűneit.
Kímélet itt nem segít,
egyre rosszabb évről évre,
nemzedékről nemzedékre.
Elszámolást ezért várok
mindenkitől, a világot
e viharban nem hagyom,
teng csak a nép, mint barom,

és tán fel is falja egymást.
 Elfelejtették az áldást,
 a hitet, mit tanítottam,
 elfásulnak egyre jobban,
 pedig ez mind rajtam történt,
 kínhalállal haltam önként,
 bizton híven, hogy evégett
 kapnak égi dicsőséget
 a választott emberek.
 De ím, minden elveszett.
 Vérem árán is szerettem:
 önként közéljük vettem
 kegyelmemnek aranyát,
 mind övék volt, a világ
 mégis földi jót imád csak,
 ítéletet kell hát lássak
 Akárkin, ki nem fél engem.
 Jer, Halál, te kíméletlen!
 Hol vagy? Hallgasd szavam nyomban!

A magyar közönség a Halállal szembesülő Ember drámáját, az *Akárkit* leginkább modern feldolgozásokból ismeri. Az, akit a feldolgozások forrása érdekel, a 16. században keletkezett *Everyman* veheti kézbe, Tellér Gyula 1984-es fordításában. Az *Everyman* azonban a 15. század végén már nyomtatásban is elterjedt, németalföldi *Elckerlijc* („minden ember”) átdolgozása. Az eredeti holland szöveget Szabó T. Anna fordította magyarra, a közeljövőben fog megjelenni a L’Harmattan Kiadó *Olla vogala / Minden madár* sorozatában. A fentiekben ebből a – még nem végleges – fordításból adtunk ízelítőt.

A halálirodalom a 15. század végi Németalföldön különösen népszerű volt, *ars moriendi*-traktátusok hosszabb és rövidebb változatai a 16. század elejéig megjelent táblanyomatok Európa-szerte legmagasabb hányadát tették ki, a szövegek illusztrációi a 15. század elejétől kezdve széles körben terjedtek. De népszerűek voltak a franciából átdolgozott egyéb, a halállal való találkozás vagy szembesülés következményeit taglaló irodalmi szövegek is, ezek közt sok a mai ember számára már alig élvezhető vagy legalábbis nagyobb türelmet igénylő álomallegória. Az *Elckerlijc* szervesen kapcsolódik a halálirodalom alaptematikájához, de az alapanyag bravúros megformálásának és a műfaj sokoldalúságának köszönhetően magasan kiemelkedik közülük, és úgy látszik, nem évül el: vásári játékként játszható, meditációs könyvecskeként lapozható, traktátusként olvasható, ahogy azt a szerző/kiadó maga is megfogalmazza (az angol feldolgozásban a *treatyse ... in manner of a moral playe*, a hollandban *een boecxken, ghemaect in den maniere van eenen speele ofte esbattemente*). És – amire az *Everyman* egyáltalán nem utal – az *Elckerlijc* a tükörirodalom egyik legrendhagyóbb és legizgalmasabb képviselője. Itt éppen tükör voltát vizsgáljuk meg, és így kapcsoljuk a kor más műfajokban és művészeti ágakban fellelhető „tükreihez”.

Meditációs zsebtükör

A legkorábbiként ismert *Elckerlijc*-szöveg Christiaan Snellaert delfti nyomdájában jelent meg valamikor 1494 és 1496 között. Kézbe simuló, zsebkönyv nagyságú, vékony könyvecske. Címlapja sajnos hiányzik. A vele azonos formátumú kiadásnak, Govaert Bac 1500-ban vagy 1501-ben Antwerpenben nyomtatott *Elckerlijc*-szövegének a címloldalán a fametszet díszes öltözetű embert ábrázol, akit bal kezével mellen ragad a halál. A Halál jobb kezében lándzsa. Az ember védekezni próbál. Talán egy sírboltban találkoznak: a földön szerteszórt csontok, a háttérben rekeszekben koponyák halma, egy boltív fölött szentszobor. A harmadik kiadás, Willem Vorsterman antwerpeni nyomdász 1525-ben megjelent szövege, amelyet minden későbbi kiadás alapjául használtak, Bac *Elckerlijc*-ének alapján készült, de a címlapon a háttér letisztultabb. A kép fölött a cím, a címsor közepén a *spiegel* – tükör – szó: „Mindenki üdvösségének tükre. Hogyan szólít Isten minden embert arra, hogy számadást adjon cselekedeteiről.” A „mindenki” szót (*elckerlijc*), majd a „minden embert” (*elckerlijc mensche*) az olvasó így azonnal magára vonatkoztathatja: a címre mint tükörrre tekint.

Govaert Bac
Antwerpen
1500/1501

Den spiegel der salicheit van elckerlijc. hoe dat elckerlijc mensche wert ghedaecht gode rekeninghe te doen van sinen wercken

Willem Vorsterman
Antwerpen
1525

Den Spyeghel der Salicheyt van Elckerlijc Hoe dat elckerlijc mensche wert ghedaecht Gode rekeninghe te doen

Ha lapozunk, a bal oldalon ismét szembesülünk az embert és a halált ábrázoló metszettel. A jobb oldalon olvasható alcímből kiderül, mit tartunk a kezünkben: egy szép könyvecskét, amely színjáték formájában íródott, és minden emberről szól: a könyvecske tehát maga is tükör.

A „tükör” szó a szöveg végén jelenik meg újra, az epilógusban – ez is hiányzik az angol fordításból:

Seer uut ghelesen,
Merct desen **spieghel**, hebten voer
oghen
Ende wilt u van hovardien poghen
Ende oec van allen sonden met.

Igen tisztelt (olvasó/publikum),
vésd eszedbe ezt a **tükröt**, tartsd
szem előtt,
és óvakodj a gógtól,
és minden egyéb büntől is.

Az *Elckerlijc* keretes szerkezete valóságos tükörkonstrukció. A szöveg elejére és végére állított tükör közötti térben játszódik a dráma. A kétdimenziós metszet háromdimenziós közeggé válik. A következőkben az vizsgáljuk meg, hogyan tágul ki, nyílik meg a látótér a fent idézett Isten-szózatban, és miféle tükörré változik.

Látás, vakság, felejtés

Az itt következő mélyolvasatban az eredeti szöveg filológiailag pontos fordítását adom, s hogy a motivikus összefüggések áttekinthetőbbek legyenek, a szöveg-részletet öt versszakoszerű egységre bontom.

Míg az angol *Everyman* meglehetősen hosszú bevezetővel indít, az *Elckerlijc* a haragra gerjedt Isten szózatával kezd. Isten azzal teszi magát érzékelhetővé, hogy közli: *Ick sie* – „látok”/„látom”:

1.

Ick sie boven uut mijnen throne
Dat al dat is int smenschen persone
Leeft uut vresen, **onbekent**.

Látom fentről, trónusomból,
hogy minden, ami az emberben van,
(isten)félelmen és tudatlanul (ismeret
nélkül) él.

Az ember mindenkori állapotát látja – *al dat is int smenschen persone*, mindent, ami az élet színpadán játszó emberben *van* (a *persone* elsődleges jelentése a középhollandban még a „perszóna”, a szó eredeti, színházi értelmében). Az ember istenfélés nélkül, azon „kívül” (*uut vresen*) él. Az *onbekent* a nagy Középföldai Szótár (*Middelnederlandsch Woordenboek*) szerinti jelentése „tudatlan”, „értelemvesztett”, „ismeretet nélkülöző”, sőt, „keményszívű”, „vak”, „hálátlan”.

A második mondat is a látásmotívummal indít. Az *onbekent* szó jelentését vezetí tovább:

Oec si ic tvolc also **verblent**

In sonden, si en **kennen** mi **niet**
voer God.

Azt is látom, hogy a népet annyira
elvakították

a bűnök, hogy **nem ismer (el)** engem
Isteneként.

Az előző mondat *onbekentje* a második mondat első sorának *verblentjére* (elvakult, megvakult) rímel: a két szó – amely, mint láthattuk, akár rokon jelentésű is lehet – erősíti egymást. A következő sorban megismétlődik s ezzel nyomatékot kap az első, sűrítetttségében is nagy ívű mondat értelme. Az *onbekent* a *kennen* (tudni, ismerni) tőből származik: *si en kennen mi niet voer God*: nem ismernek (el) engem Istenként. Más szóval: nem látják, vakok arra, hogy Isten vagyok, hogy én vagyok Isten, vagyis – a következő sorok fényében – hogy én vagyok az istenük, nem más. Az emberre vonatkoztatott *onbekent/(verblent)/niet kennen* ellentétben áll a szintén kétszer hangsúlyozott isteni látásmotívummal, s ez távol taszítja egymástól a nem-látó, nem-ismerő embert a látó Istentől. Az *onbekent/(niet) kennen* ugyanakkor előrevetíti a szövegben később kulcsszereplővé váló *Kennisset*, a Tudást, vagyis a tudatlanság – vagy (ön)tudatlanság – ellentétét. Ennek a szereplőnek a segítségével indul el a mű közepén Elckerlijc/Mindenki az üdvösség felé vezető zarándokúton. A nem-tudásnak tudássá kell válnia ahhoz, hogy az ember, akárki, üdvözülhessen: ez tekinthető az *Elckerlijc*-játék lényegének, s ez a lényeg fogalmazódik meg a nyitányban, az isteni szózat első soraiban.

A következő mondatban – négy sorban – jelenik meg az ember vakságának oka, az, hogy mi a bűne, azaz istenétül a földi kincset választotta (*vercoren*):

Opten aertschen scat sint si versot,	A földi kincset imádják (az tölti be őket),
Dien hebben si voer Gode vercoren	azt választották Isten helyett (vagy: Istenükként),
Ende mi vergheten die hier te voren	és engem elfelejtettek , aki itt hajdanán
Die doot heb geleden doer tsmenschen profijt.	a halált szenvedtem el az emberért (az ember javára).

Az ember idegen istent *választott* – az első mózesi törvények (az Ótestamentum első és második parancsolata) ellen vétett. A következő sor ezt a bűnt fogalmazza meg hangsúlyosabban: *ende mi vergheten* – és engem elfelejtett. Engem – halljuk tovább Isten hangját –, aki elszenvedtem az emberért a halált. A nem-ismeréshez, a vaksághoz most a felejtés, a nem-émlékezés motívuma kapcsolódik: gondoljunk az ágostoni memóriára, a léleknek azon képességére, amely által isteni eredetére emlékezik. E képesség elvesztése a rossz választás következménye.

Ebben az első, kilenc sorból álló egységben minden megfogalmazódott, amit a szerző a következőkben aztán több hozzáadott motívum mentén dolgoz ki: *ick sie* (látom), *oec sie ic* (azt is látom), *uut vresen* (istenfélelmen kívül, istenhit nélkül), *onbekent* (tudatlanul, ismeretfosztottan), *verblint in sonden* (bűnben megvakult, büntől elvakult), *si en kennen mi niet voer Got* (nem ismernek engem istenükként), *aertse scat* (földi kincs) *vercoren* (választottak), *mi vergheten* (engem elfeledtek). Ez a kilencsoros egység az isteni látás és emberi vakság ellentétére, az én és ő(k) közötti feszültségre épül. Az emberről Isten harmadik személyben beszél: mintha azt, aki nem látja a beszélőt, aki vak rá, a beszélő nem is szólíthatná meg.

A következő kilenc sor is egységet alkot. Ez is ellentétekre épül, a bűn és erény ellentétére. Míg az első „strófában” az én és ő(k) ellentéte feszült, most megjelenik a második személy: az Úr nem az embert szólítja meg, hanem a kevélységet, fősvénységet és irigységet, és rajtuk keresztül mind a hét halálos bűnt: ti mutatkoztok meg a világban, a hét főbűn elterjedése gerjesztett engem bosszúra, a bűnök hatalma, amely a hajdan erős hét erényt elűzte.

2.

Och, hovardie, ghiericheyt ende nijt
Metten.**vij. dootsonden** vermoghen,
Hoe sidi ter werelt nu voert
ghetoghen.

Want mits den.**vij. dootsonden**
gemeen

Es op ghedaen myn wrake; des ick
in ween

Ben seker met alder hemelschen
scaren.

Dye.**vij. duechden**, dye machtich
waren,

Sijn alle verdreven ende verjaecht;

Want donnosel heeft mij seer
gheclaecht.

Ó, góg, kapzsiság és irigység,
a hét halálos bűn ereje által
hogyan elterjedtetek most a világban!

Mert (mind) e hét halálos bűn miatt

ébredt fel bennem a bosszú: ezért
sírok

a mennyei karokkal.

A hét erényt, amelynek régen hatalma
volt,

mind elhajtották, elűzték,
az ártatlan panaszkolta (ezt) el nekem.

Ez a kilencsoros egység nemcsak az ellentétek felvillantását, hanem a megszólítás és elfordulás gesztusát is tartalmazza. Az Úr tekintete most mintha eltávolodna a megszólított bűnöktől, s a szöveg harmadik személyben folytatódik. Az olvasó, akit a címdalra ugyan arra szólított fel a szöveg, hogy „mindenkiként” tükörbe tekintsen, de mindeddig nem szólították meg, és az Úr most sem hozzá, hanem előbb a bűnökhöz, majd az elűzött erényekről beszél, már-már eltartaná magától a tükröt, de a következő pillanatban, a cím és prólógus után először, hirtelen ismét felhangzik az *elckerlijc* szó. Most még általános jelentésében utal vissza a címre és alcímre:

Elckerlijc *leeft* nu buyten sorghen: Mindenki gondtalanul él most,
Nochtan en weten si ghenen morghen (és) senki nem gondol a holnapra.

Ez a két sor az előző két „strófa” zárósorának és egyben a következő egység kezdetének is tekinthető, de külön is állhatna a *sorghen* – *morghen* (gondok – holnap) rímmel, a *nu-morghen* (ma-holnap) ellentéttel. Ugyanakkor a Halált ábrázoló metszetet ellenpontozza: Elckerlijc (még) él, mégpedig gondtalanul.

Most új egység indul, ismét a látás hangsúlyozásával: „Bizony látom” – hallatja Isten a hangját: *Ick sie wel*. Az előző két sor *Elckerlijc*je, vagyis „mindenkiké”-je után most megint a „nép”-ről beszél (*tuolc*): minél jobban kímélem a népet, az annál rosszabb lesz, mondja:

3.

Ick sie wel, hoe ic **tvolec** meer spare,

Hoet meer **arghert** van jare te jare.

Al dat op *wast* **arghert** voert.

Daer om wil ic nu, alst behoert,

Rekeninghe van **Elckerlijc** ontfaen.

Want liet ic dye **wereld** dus langhe
staen

In desen **leven**, in desen

tempeesten,

Tvolec souden werden **argher** dan
beesten

Ende souden noch deen den
anderen eten.

Bizony látom, hogy minél inkább
kímélem a **népet**,

(az) annál **rosszabb** lesz évről évre.

Minden, ami növekszik, egyre **romlik**.

Ezért akarok most, ahogyan kell
(szokás),

számadást kapni Mindenkitől.

Mert ha ezt a **világot** ilyen sokáig
hagyom (**állni**)

ebben az életben, ebben a viharban,

a **népek rosszabbá** válnak, mint az
állatok,

s még fel is falják egymást.

Az „élet”, a „vihar” a hét halálos bűn által uralt világra utal, így kapcsolódik ez a – szintén kilencsoros! – egység a második „strófához”. A „nép” szó a strófa elején és végén is megjelenik, de ezen a kereten belül Isten tekintete végigpásztázza a népet, „mindenki” fölött, mint egy bosszúszomjas keselyű, aki le akar csapni mit sem sejtő áldozatára. A népből, „mindenkiből”, lassan kiválik az „egy” Elckerlijc alakja, s Isten látómezejének fókuszába kerül: a gondtalanul élő „mindenki” most-ja „világ”-gá (*werelt*), tomboló viharként megjelenő életté tágul, ennek közepében áll az ember (*staen*). Ezzel a mozdulatlanságot kifejező igével van ellentétben a strófában háromszor megismételt *argher* (kétszer igeként: romlik, rosszabbodik), az ember – mindenki – mintha időben is, térben is romlana: a nép évről évre (idő) romlik, minden, ami növekszik (tér), romlik. Harmadszor az *argher* jelzőként jelenik meg: az ember az állatnál rosszabbá válna ebben a viharban.

A következő két „strófa” – a szöveg jelen tagolása szerint a negyedik és ötödik – nyolc-nyolc soros:

4.

Mijn puer **ghelove** is al *vergheten*,

Dat ic hem selven gheboot te houden:

Het cranct, het dwijnt, het staet te
couden,

Daer ic so **minlijc** om stierf die **doot**,

Ontsculdich, sonder bedwanc oft noot;

Om dat ick **hoepte** dat si bi desen

Mijnder eeuwigher glorien ghebrukich
souden wesen

Daer icse seer toe hadde **vercoren**.

A (belém vetett) hitről is
megfeledeztek,

amelynek megtartására én magam
szólítottam őket,

(meg)betegszik, (el)tűnik,
(mozdulatlanul) kihűl az,

amiért olyan nagy szeretetben haltam
a halált,

ártatlanul, kényszer nélkül,

mert azt reméltem, hogy ezáltal

részesülnek majd örök

dicsőségemben,

amelyre őket kiválasztottam.

5.

Nu vinde ick dattet als is **verloren**
Dat icse so costelic hadde ghemeent.

Hoe menich **goet** ic hem vry heb
verleent

Uut mijnder *onfermherticheydens*
tresoor,

Dat hem recht toe hoort; nochtans
sijnse soe door

Ende **verblent** int *aertsche goet*.

Als dat *justicie* wercken moet

Aen **Elckerlijc** die **leeft** so onvervaert.

Most úgy találom, minden **elveszett**,
minden, amit mértéket nem ismerve
nekik szántam.

Milyen sok **jót** (ti. javakat)

kölcsönöztem nekik

irgalmasságom kincsestárából,

s ez mind jog szerint az övék; de
egészen

elvakították őket a **földi javak**.

Most igazságot kell szolgáltatnom

Mindenkinek, aki ilyen önfeledten **él**.

Az isteni szózat elején már felhangzott felejtés motívuma ismétlődik az első sorban. Majd, mint papíron a vízjel, a három isteni erény jelenik meg: a hit (*mijn ... ghelove*) és a remény (*ick hoepte*) szó szerint, bár a *remény* szó itt Isten reménykedésére utal, múlt időben. A harmadik erény, a szeretet a krisztusi halálban rajzolódik ki, amelyre Istent az emberek iránti szeretete indította. Az emberek a hitet felejtették el – azt a hitet, amelyet Isten tulajdon halálával ajándékozott nekik, abban a reményben, hogy e szeretetből halt halállal részesülhetnek majd az örök üdvösségben. Erre az üdvösségre választottam ki őket, mondja Isten. Az abban való hit, hogy értük haltam meg – mondja – gyengül, eltűnik, kihűl: *cranct, dwijnt, staet te couden* (szó szerint, nyersfordításban: „állva hűl ki”, feltűnő itt ismét a *stasis*, a mozdulatlanlás).

Az éles váltás itt is tetten érhető, az első és második nyolcsoros egység között: a *vercoren* (választani) ige a *verlorenre* (elveszni) rímel. De itt ennél több is kimondódik: maga Isten reménye, amelyet az előző strófa múlt időben mondott ki (*hoopte*), már elveszett. Mintha Isten maga vált volna az ember miatt reményvesztetté. Az ember az (égi) kegyelem kincse helyett – első négy sor – a földi javakat, vagyont – második négy sor – választotta. Az égi és földi javak közötti különbség (a hollandban ugyanaz a szó: *goet*) ugyanúgy tagolja a strófát, mint a másodikban a hét bűn és a hét erény. Ebben a „választásban” az első strófában elhangzottak tükröződnek: az ember a földi kincset választotta, hangzik a szózat elején, pedig én őt a mennyei üdvösségre választottam, hangzik el itt. Azért veszett el minden, mert az embert megvakította a földi vagyon, hangzik el most, a bűn elvakította őket, áll az első strófában. Az ember rosszul választott, ezért nem méltó választott voltához. S ezért kell most Elckerlijcknek, aki – ismétli Isten – olyan gondtalanul, önfeledten (*onvervaert*) él, felelnie az ítélőszék előtt.

Isten a szózata végén a Halált szólítja, azt a Halált, akit azért küld az önfeledten élő emberre, hogy emlékeztesse saját, az életért halt halálára:

Waer sidi, mijn Doot, die niemand en Hol vagy, (én) halál(om), ki senkit nem
spaert? kímél?

Comt hier! hoort wat ic sal vermonden. Gyere ide! Hallgasd, mit mondok.

Ezzel kezdődik Isten és a Halál párbeszéde.

A címdalton, mint már rámutattunk, a szöveg arra szólít fel, hogy tükörként tekintsünk rá. Isten szózata tele van tükröztetésekkel, ismétlésekkel, párhuzamokkal és különleges szimmetriákkal, ugyanakkor körkörös szerkezetű is. Középen a *most*: Elckerlijck bűnökkel átjárt élete. Kétoldalt, a szózat elején és végén, Isten (elfeledett) halála, amelyet azért halt, hogy az ember élhessen. Ismétlődnek vagy egymásban tükröződnek a választások is, és a mindent uraló vakság.

verblend (elvakult)

vercoren (választ – ember)

dood (halál, Istené)

verblend (elvakult ember)

verkoren (Isten)

dood (Istené)

Elckerlijck

leeft (élet)

leven (élni)

dood (Emberé)

Isten szeme

Ezt a szerkezetet az isteni látás, átlátás, beléltetés aktusa mozgatja. A Halál mondja ki néhány sorral később, amikor elindul, hogy Elckerlijckel közölje Isten akaratát, azét, aki „isteni szemével mindent átlát”: *God, die alle gronde / Doersiet met Sinen godliken oghen*. Ez a mindent látó Isten tükröztetések sora által szólítja fel az embert arra, hogy önmagára tekintsen, meglássa magát ebben az isteni tekintetben.

Hieronymus Bosch *A hét főbűn és a négy végső dolog* című festménye az *Elckerlijck* elterjedése idején keletkezett. Arról, hogy pontosan mikor, a mai napig vita folyik, ahogy arról is, vajon Bosch-e az egyedüli alkotója. A tábla középpontjában, a szembogárban vagy pupillában mélykék háttér előtt Krisztus ismert alakja látható. Szembenéz velünk, kezével az oldalán tátongó sebre mutat: halálára emlékeztet. Az arany szivárványhártya belső peremén, közvetlenül a pupilla körüli sávban a figyelmeztetés: *Cave, cave, d(omin)us videt*: Vigyázz, vigyázz, az Úr lát. A szivárványhártya sugárzó napra hasonlít, a fénysugarak külső peremén a földi élet tükröződik, azaz „mind a hét” főbűn. A bűnök ábrázolásának körkörös elhelyezéséből ítélve a táblát asztallapnak, de akár mennyezetre is erősíthető vagy falra akasztható lelki tükörnek szánhatták.

Egyes Bosch-kutatók szerint az ábrázolás ihletője egy először 1477-ben Augsburgban megjelent, a század végéig további kiadásokat is megért könyvecskének Hétfőbűn-illusztrációja lehetett. A mű címe *Buch der Kunst, dadurch der weltlich Mensch mag geistlich werden* (A világi ember lelki emberré válásának tudományáról szóló könyv). A köralakzatban és a körszeletekre osztásban valóban felfedezhető a rokonság. Maga a köralakzat a kor polgári otthonainak tükröit idézi. Bosch művének másik lehetséges ihletőjeként szokták emlegetni az 1488-ban nyomtatott fametszetet, a *Spiegel der Vernunftot* (Az értelem tükrö): ez is „tükör”, elmélkedésre szólítja a szemlélőt. A képet kézbe lehet venni, forgatni lehet, falra is akasztható (az illusztráción látható példány a szakadásból ítélve falon függhetett). A szemlélőt – a „zarándokot” – már a cím-

1.

Ick sie boven uut mijnen throneDat al dat is int **smenschen persone**Leeft uut vresen, **onbekent**.**Oec si ic** tvolve also **verblent**

In sonden, si en kennen mi niet voer God.

Opten **aertschen seat** sijn si versot,Dien hebben si voer Gode **vercoren**Ende mi **vergheten** die hier te vorenDie **doot** heb geleden doer tsmenschen profijt.

2.

Och, hovardie, ghiericheyt ende nijt

Metten **.vij. dootsonden** vermoghen,Hoe sidi ter **wereit** nu voert ghetoghen.Want mits den **.vij. dootsonden** gemeen

Es op ghedaen myn wrake; des ick ween

Ben seker met alder hemelschen scaren.

Dye **.vij. duechden**, dye machtich waren,**Sijn alle verdraven ende verjaecht**;

Want donnosel heeft mij seer gheclaecht.

Elckerlijc leeft nu buyten sorghen;Nochtan **en weten si ghenen morghen**.

3.

Ick sie wel, hoe ic **tvolve** meer spare,Hoet meer **argher** van jare te jare.Al dat op wast **argher** voert.

Daer om wil ic nu, alst behoert,

Rekeninghe van Elckerlijc ontfaen.

Want liet ic dye wereld dus langhe staen

In desen leven, in desen tempesten,

Tvolc souden werder **argher** dan beesten

Ende souden noch deen den anderen eten.

4.

Mijn puer ghelove is al **vergheten**,

Dat ic hem selven gheboot te houden:

Het **cranc**, **het dwijnt**, **het staet te couden**,Daer ic so minlijc om stierf die **doot**,

Onschuldich, sonder bedwanc oft noot;

Om dat ick hoopte dat si bi desen

Mijnder eeuwigher glorien ghebruclich souden wesen,

Daer icse seer toe hadde **vercoren**.

5.

Nu vinde ick dattet als is **verloren**

Dat icse so costelic hadde gheemeent.

Hoe menich **goet** ic hem vry heb **verleent**Uut mijnder **onfermherticheydens** tresoor,Dat hem recht toe hoort; nochtans sijns soe **doo**Ende **verblent** int **aertsche goet**.Als dat **justice** wercken moetAen **Elckerlijc** die **leeft** so onvervaert.Waer sidi, **mijn Doot**, die niemant en spaert!

Comt hier! hoort wat ic u sal vermonden.

1.

Látom fentről, trónusomból,

hogyminden, ami az emberben van,

(isten)félelmen kívül és tudatlanul él.

Azt is látom, hogy a népet annyira elvakították

a bűnök, hogy nem ismer (el) engem

Isteneként.

A földi kincsét imádják (az tölti be őket).

azt választották. Isten helyett (Istenikként)

és engem **elfelejtettek**, aki itt hajdanán

a halálát szenvedtem el, az emberért.

Mindenkigondtalanul él most,

senki nem gondol a holnapra.

3.

Bizony látom, minél inkább kímélem a népet,

(az) csak annál rosszabb lesz évről évre.

Minden, amin növekszik, egyre romlik.

Ezért akarok most, ahogyan kell (illik),

számadást kapni Mindenkitől.

Mert ha ezt a világot ilyen sokáig hagyom

(állni)

ebben az életben, ebben a viharban,

a népek rosszabbá válnak, mint az állatok,

s még fel is falják egymást.

4.

A (belém vetett) hitről is megfeledkeztek, amelynek megtartására én magam szólítottam őket, (meg)betegszik, (el)tűnik, (mozdulatlanul) kihül az, amiért olyan nagy szeretetben haltam a halált, ártatlanul, kényszer nélkül, mert azt reméltem, hogy ezáltal részülnék majd örök dicsőségemben, amelyre őket kiválasztottam.

5.

Most úgy találok, minden elveszett, minden, amit mértéket nem ismerve nekik szántam. Milyen sok jót (javat, kincset) kölcsönöztem nekik irgalmasságom kincsesládából, s ez mind jog szerint az övék; de egészen elvakították őket a földi javak. (Tehát) igazságot kell szolgáltatnom mindenkinek, aki ilyen gondtalanul él.

Hol vagy, (én) halál(om), ki senkit nem kímélsz? Gyere ide! Hallgasd, amit mondok.

2.

Ó, gőg, kapzsiság és irigység,

a hét halálos bűn ereje által

hogymeltrjedtetek most a világban!

Mert (mind) e hét halálos bűn miatt

ébredt fel bennem a bosszú: ezért sírok

a mennyei karokkal.

A hét erényt, amelynek (régén) hatalma volt,

mind elhajtották, elűzték,

az ártatlan panaszolta (ezt) el nekem.

ben megszólítja a Szentháromság, s felteszi azokat a kérdéseket, amelyeknek ereje az *Elckerlijc* cselekményét is mozgatja: „Mi hárman egy isten vagyunk, és minden teremtmény fölött uralkodunk, ezért, zárandok, lásd itt az értelem Tükrét: honnan jössz, ki vagy, hogyan élsz, kérdezem, merre tartasz, és hol lesz örök lakhelyed?” – Az úton járó zárandok előtt palló, túloldalt a halál vár rá, a pallót a sírgödörbe ásott gerenda tartja, a sírban csontváz. A zárandokhoz angyal hajol közel, a parancsolatokra igyekszik terelni tekintetét, de a zárandok köpenyét ördög rángatja. A körszeletekben – itt nyolc van! – a földi élet, a pokol, az utolsó ítélet és a menny ábrázolása látható, a további négy szeletben angyali útmutatások olvashatók.

Bosch alkotása kétségtelenül összefüggésbe hozható ezekkel a korábban keletkezett ábrázolásokkal, de azt, hogy ő a köralakzat középpontjába nem az augsburgi metszeten ábrázolt kerék tengelyét festi meg, vagy, mint az *Értelem tükrében*, a zárandokot, hanem Isten szemét, valószínűleg egy népszerű irodalmi mű ihlethette. A 14. században élt francia Guillaume de Deguilleville álom-allegóriáját, a *Pélérinage de vie humaine*-t többször is lefordították hollandra a 15. század folyamán, és 1486-ban nyomtatásban is megjelent Haarlemben. A domború tükör, amelyben a zárandok megpillantja a Mennyei Jeruzsálemet, az első illusztráción látható. Ez az álomban látott tükörkép ébreszti fel a Zárandokban a vágyat, hogy útra keljen. Mielőtt elindulna, az *Értelem (Raison)* rámutat arra, hogy a zárandok szeme is tükör (*appel van dijnre oghen: szemed „almája”* – a holland nyelvben ez a szembogár és szívárványhártya együtt), amely apró ugyan, de az egész ember látható benne – áll az 1486-os haarlemi kiadásban, az 1460-as kéziratban pedig; az *Értelem (tükör)képe*, tehát az, amit a zárandok abban a helyzetben maga is lát.

Inden appel van dijnre oghen wil ic dij dit betoghen, besiet hoe zere cleene dat die appel es nochtant habiteerter mijn aensichte in al gheheel also du properlic zien moghes

(A te szemedben [szemed segítségével] mutatom ezt meg: lásd, milyen kicsiny a szem, és mégis teljes egészében benne lakozik az ábrázatom/képem, úgy, ahogyan te látsz engem)

(Első holland fordítás, 1460 körül)

Bsiet hoe zeer cleyn dat de appel is daer gij een geheel mensch in begrijpt

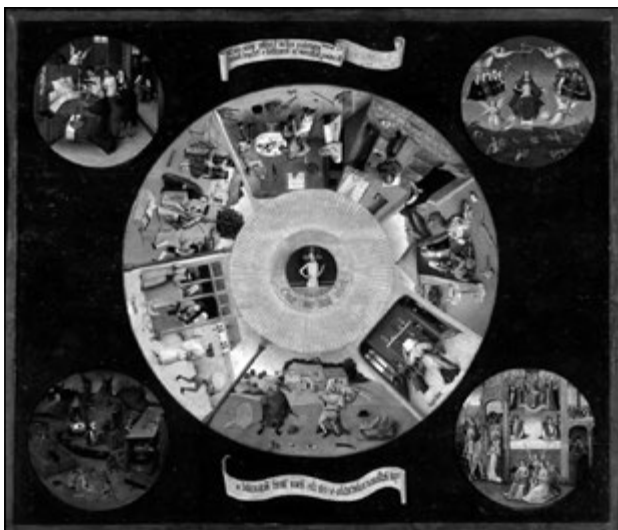
(Lásd, milyen kicsi a szem, amely egy egész embert [egy egész ember képét] magában foglal)

(Első nyomtatott kiadás, 1486, Haarlem)

Ezután az Isteni Kegyelem botot ad a zárandok kezébe, fogantyúján gömb alakú tükörrel. Ezt a tükröt a szöveg a továbbiakban *appelnek*, „szem”-nek nevezi. „A legfelső szem” (*de opperste appel*), hangzik el az útra kelés előtt, „Jézus Krisztus, a makulátlan tükör, amelyben minden ember (1460: *ieghelic*, 1486: *elckerlijc*) megláthatja önmaga képmását. Ebben a tükörben gyakran tükröztesd magad / ebben a tükörben gyakran tekints önmagadra.”

Bosch táblája egyetlen nagyméretű, világos szerkezetű tükörkompozíció (1,5x1,2 m). Az előtte vagy alatta álló, felfele néző szemlélő távolról talán tü-

Hieronymus Bosch: A hét főbűn és a négy végső dolog

Buch der kunst, dadurch der weltlich Mensch mag geistlich werden, 1478, Augsburg, 55r.

körnek láthatja, közelebbről esetleg *mappa mundin*ak. A Krisztus-alak a pupilában csak közlelről nézve vehető ki. Az, hogy a tábla szemet ábrázol, s hogy ez a szem ugyanakkor tükör is, folyamatos (ön)reflexióra ösztönzi – majdhogynem kényszeríti – a szemlélőt. Isten látja őt, az embert, mindenkit (akárkit), az ember pedig azt látja a szemben (vö. Deguillville *opperste appeljával*), amit a szem, tehát őt: saját, bűnnel átjárt életét, önmagát. S ahhoz, hogy az ember a bűnök ábrázolásának részleteit szemügyre vehesse és értelmezni tudja, mozgognia kell a térben, igazodnia kell hozzá, meg kell keresnie azt a testhelyzetet, amelyből szemlélni lehet. Aktívan kell részt vennie a szemlélésben, ráadásul annak tudatában, hogy a szem mindeközben őt nézi: ha közlelről veszi szemügyre a főbűnök ábrázolását, s nincs rálátásra a teljes szemre, ott a pupilla körül a figyelmeztetés: *Cave, cave, dominus videt...* (Látom magas trónusomról... szólal meg Elckerlijc Istene.)

Isten mindent látó szeme Bosch táblájának csak a középpontja. A Szem fölé és alá festett tekerceken ótestamentumi idézetek olvashatók, a mindent látó Isten szavai, azé az Istenéi, aki azért gerjedt haragra, mert népe idegen istennek szolgált (vö. *Elckerlijc* Istenének haragját a földi kincs választása miatt):

Gens absque consilio est et sine prudentia Utinam saperent et intelligerent ac novissima providerent.

Mert tanács-vesztett nép ez, és nincs bennök értelem. Vajha eszesek volnának, megértenék ezt, meggondolnák, hogy mi lesz a végök! (5Móz, 32:28–29)

Anscondam faciem meam ab eis et considerabo novissima eorum.

És monda: Elrejttem orczámat előlük, hadd látom, mi lesz a végök? Mert elzüllött nemzetség ez, fiak, akikben nincs hűség! (5Móz, 32:20)

A tábla négy sarkában, mint domború tükrök a tükörben, a négy végső dolog ábrázolása: halál, végítélet, pokol, mennyország.

A szöveget olvasó szemlélő balról jobbra, fentről lefele halad, tehát elsőként a haláltükört veszi szemügyre. A Halál épp belépni készül a szobába, az ágy körül papok és családtagok, a haldokló kezében szentelt gyertya. Az egyetlen angyal az ágy támláján hajol át, mintha karzatról ereszkedne le a haldoklóhoz, aki a kezében tartott gyertya kilobbanó lángjának füstjén keresztül kapcsolódik hozzá – lelke az angyalhoz fog szállni. Egyetlen ördög kapaszkodik az ágytámlába, kifele igyekszik a képből, a vesztés dühével néz hátra, mintha elhagyná a csatamezőt, ahol menny és pokol harcolt az ember lelkéért. Az ágyat emberek állják körül: a pap az utolsó kenetet adja fel, imádkozik, a haldokló tekintete a keresztre feszített Krisztusra szegeződik. Ez a jelenet a hagyományos, 15. században elterjedt haláltraktátusok haldoklásjelenetét ábrázoló metszetek sűrített variánsa.

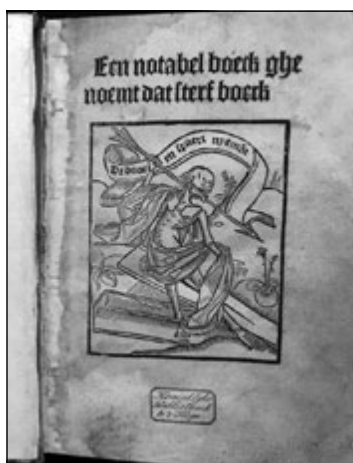
Haláltükör-szilánkok

Deguillville művében az Értelem a Zarándoknak a szem tükör voltának magyarázatához hozzáteszi: akárhány darabra törne is az ember egy tükröt, mindegyik szilánkban ugyanúgy megláthatja benne önmagát, mint a teljes, ép tükörben (*Neemt enen spiegehele ende slaten ontwee in XX. of in XXX sticken ist dattu*

sies in elc stick. du suls in elcke also wel dijn aensichte zien alstu te voren daes inden gheheelen spiegehele daer du nochtant maer een aensichte en saghes).

Christiaan Snellaert delfti nyomdász, aki 1495-96-ban adta ki azt az *Elckerlijc*-szöveget, amelynek egyetlen megmaradt példányáról hiányzik a címlap, hét évvel korábban, 1488-ban kinyomtatott egy haláltraktátust is. Ezek az *ars moriendi*-szövegek az 1460-as évektől kezdve táblanyomatként előbb Németország területén, majd Dél-Németalföldön, végül Észak-Németalföldön váltak különösen népszerűvé. Snellaert könyvecskéje az első nyomtatott holland nyelvű haláltraktátus. Címlapján a Halál, egyedül, amint a koporsóból kilépve lándzsáját egy bimbózó virágnak szegezi. Az ábrázolás lendületes, félelmetes, a szalagra írt szavakat mintha maga a lándzsa vagy a lándzsát lendítő Halál mondaná ki: *De doot en spaert nimant* – „A halál senkit nem kímél”. *Elckerlijc* Istene szólítja meg így a Halált, dühös szózata végén: *Waer sidi, mijn Doot, die niemand en spaert?* – „Hol vagy, Halál, ki senkit nem kímél?” A kép fölött a mű címe: *Een notabel boec gheuoemt dat sterf boeck*: „Egy figyelemre méltó könyv, amelyet halottaskönyvnek neveznek”. Meglehet, hogy ez a metszet volt a „tükör” az elveszett *Elckerlijc*-kiadás címlapján is.

A cím megismétlődik a hosszú tartalomjegyzék után, alatta a metszet ezúttal egy ágyban fekvő haldoklót ábrázol, pap hajol hozzá, szentelt gyertyát ad a kezébe, az ember épp kilehelt lelkét angyalok ölelik magukhoz, az angyalok mellett szentek gyülekezete, az ágy mellett a keresztre feszített Krisztus. Az előtérben, a haldokló ágyának végében ördögök, démonok nyüzsögnek, akik az ember lelkét igyekeznek megkaparintani – és nem sikerül nekik: *wi sijne quijt* – mondják: „elvesztettük”.

Christiaan Snellaert: *Een notabel boeck gheuoemt dat sterf boeck*. Delft, 1488.

A haldokló lelkéért, ugyanúgy, mint Bosch haláltükrében, menny és pokol erői küzdenek, s a mennyi láthatóan győzelemre állnak. A könyvecske, mint a 15. századi *ars moriendi* általában – így Snellaerté is –, az ábrázolásnak még kétszer öt variánsát tartalmazza: öt ördögi kísértést és öt angyali vigasztalást. Mindegyik metszeten rézsútosan a haldokló ágya, körötte angyalok, ördögök,

emberek hemzsegnak, és megjelennek a kísértések és vigasztalások attribútumai is. Az öt-öt metszet az elsőt részletezi. Utoljára – tizenkettedikként tehát –, összefoglalásképpen (és megnyugtatóképpen, mert a szöveg rémisztő exemplumokat tartalmaz) ismét az első metszet jelenik meg: a lelket az angyalok fogják a mennybe vinni, nem az ördögök a pokolra hurcolni.

Snellaert könyve ugyanazt a tartalmat közvetíti, mint Bosch tükörtáblája, más formában: a Bosch által tarkán ábrázolt hét főbűnnek az öt ördögi kísértés feleltethető meg. A haldoklás ugyan nem tükörként jelenik meg, mint Boschnál, de ábrázolása megsokszorozódik, a kísértések a vigasztalásokban tükröződnek, a kísértések után s a négy végső dologból a poklot és a végítéletet ábrázoló metszetek láthatók. Snellaert halálkönyvecskéje műfajánál fogva elmélkedésre szólítja fel olvasóját, s Bosch kompozíciója ugyanúgy mindenki lelki tükre, mint az *Elckerlijc*, amelyet Snellaert a *Sterfboeck* után hét évvel maga is kiad. Bosch haláltükre tömörít, mintha Snellaert első/utolsó összegző metszetét tovább egyszerűsítene: az angyalok és ördögök sokaságát egyetlen angyal- és ördögalakba tömöríti, s a Snellaert *Sterfboeck*jának címlapján ábrázolt, senkit nem kímélő halálképmást belekomponálja a képbe. Az *Elckerlijc* ugyanarra szólít fel: lásd meg a tükörben önmagad, s válassz. A te választásodtól függ, hogy a végítélet napján a pokolba vagy a mennyországba kerülsz-e. Vakságodat váltsa fel a látás, nem-tudásodat a tudás, üzeni a játék. Emlékezz arra, hogy én téged választottalak, s arra is, hogy te a bűnt választottad helyettem. Elfelejtetted az én halálomat, de én most rád küldöm a tiedet azért, hogy eszedbe juttassam az enyémet, s akkor talán megpillanthatod a választás lehetőségét is.

Ezek a művek – traktátusok, játékok, festett táblák, metszetek, amelyeknek témája a korabeli olvasót vagy nézőt nem új üzenettel, hanem a már ismert tartalmak elmélyítésének lehetőségével ajándékozza meg – valamilyen formában mind tükröket tartalmaznak, vagy maguk is tükrökké válnak. Egymás felé fordítva megsokszorozzák a képeket és a rájuk-beléjük néző ember képét is. Ebben tükörjátékban néhol felvillannak az igazi mesterművek – az *Elckerlijc*-játék és Bosch élet-halál-világ-túlvilág tükre –, amelyek váratlan erővel ostromolják a megszólított ember külső érzékeit, és élesítik belső érzékelését: az (isteni) látás hatalmával szembesítik, erősítik benne halandóságának tudatát abban a zarándokúttá táguló térben, amely maga az élet. A haláltudat látáshoz, emlékezéshez segíti, ez pedig ahhoz ad erőt, hogy élni tudjon.

Szakirodalom

- Biesheuvel, Ingrid: *Die pelgrimage vander menscheliker creaturen*, Hilversum Verloren, 2005.
 Davidson, Clifford; Walsh, Walszh, Martin W.; Broos, Ton J.: *Everyman and Its Dutch Original, Elckerlijc*, TEAMS, Middle English Text Series, Kalamazoo, Michigan, 2007.
 Silver, Larry: Bosch és a bűnös világ. In: Tóth Bernadett, Varga Ágota (szerk.): *Menny és pokol között. Hieronymus Bosch rejtélyes világa*. Budapest, 2022, pp. 22-44.
 Vandnbroeck, Jos Paul; Koldewij, Bernard Vermet, (eds.): *Jheronimus Bosch: Alle schilderijen en tekeningen*, NAi Uitgevers, Rotterdam 2003, pp. 20-84.

Jász Attila

Teremtésváltozatok

Sulyok Gabi-tárlatvezetés

„Amit látunk, az megváltoztat bennünket.
Amit látunk, feltár és megkeresztel minket,
megadja nekünk az igazi nevünket.”
(Christian Bobin)

„Mert minden egy.” (Hérakleitosz)

A remény a fűszálakkal együtt nőtt, szinte láthatóan,
ahogy lépdelték, az ösvényen. Egészen addig
minden fűszálat viszonylag pontosan
meg lehet rajzolni,

megidézni láthatatlanul a lepkéket és a bogarakat,
a zümmögést és a szárnyzuhogást.

Miután örökre eltűntek az ösvényről, megjelentek a gyomok,
és lassan benőtték az ösvényt, mintha sohasem lett volna.

Nem jár arra régóta senki, csak a szél emlékszik,
dúdolgatja olykor Orpheusz dalának
elfelejtett dallamát.

A tájképrészleteken már nincsen ember,
csak valaki, aki rajzol, aki néz,
aki hallja a magára hagyott némaságban,
ahogy a halhatatlan szél zenél.

Megmozdulnak a sziklák észrevétlenül, befelé fordítják arcukat,
visszahúzódnak a barlang biztonságos mélyére a titkok,
és velük együtt sötétség fogadja vissza ijedt állatként
a növényeket.

Ahogy csak a kora hajnali pára tud megülni biztonságosan
jól sikerült vonalak között, bokrok felfénylő ágai helyén.
Miközben Orpheusz gyógynövényekkel benőtt ösvénye
lassan eltűnik a ködben, Eurüdiké fájdalom tájjá változik.

Néha csupán egyetlen hosszú pillanatnak tűnik az egész élet, néha pedig egy egész élet beleszorul a pillanat tünékeny alkonyába. Csupán a szerelem, vagyis az élet szeretete örök, de ezt már mindketten tudják.

(lebegőhaiiku)

*a sűrű sötét éjszaka legközepébe
könnyű kavicsálmot dobtál
de nem csobbant benne*

Akkor már csak a grafikus emberközeli angyalképét kerested, azt hitted, csak ez segíthet leküzdeni a fáradtságot, amit más festők művei okoztak a múzeumban.

Utolsó erőddel még eljutottál az utolsó terembe, de inkább már csak körbe-körbe jártál, de a kép, amit kerestél, az *Angyali üdvözlés* nem volt sehol.

Mire megtaláltad, záróra volt, ki kellett menni a teremből. Elviselhetetlen szomorúság zuhant rád, amit csak Gábiel arkangyal láthatatlan, mégis nyugalmat sugalló kéztartása tudott volna feloldani,

de te csak keringtél tovább, még otthon is, amikor a múzeum már órák óta zárva volt. Hiába állítottad be a telefonod háttérképeként.

(határhaiiku)

*a mélyszürke ködpárák között
a teremtés távoli emléke
szüremlik át sötétben*

Állandóan csak be akartál lépni a képek terébe, elindulni a semmibe vezető ösvényeken.

Érezni akartad a szellő lágy fújdogálását a bokrok, fák között, a sziklák tetején belélegezni a hűvös, friss levegőt.

Nem vetted észre, hogy már messze bent jársz egy ösvény – a nézők számára már láthatatlan – tekervényein. Hogy mindig is ott éltél, belül voltál, csak nem tudtál róla.

Nem lehet kívül lenni.

(szerelemhaiku)

*nem mozdul meg semmi állnak a felhők
nem rezdülnek a fák ágai és levelei
pedig fúj a szél*

Sulyok Gabriella: Barlangszentély II. (2023)

Henri Gama

Kun Imre szobrászművész fénydicséréte*

Az agyunk értelmezi a szemem keresztül befogadott fényt. Átalakítja azt színekké és formák megjelenésévé.

Amikor megláttam a szivárvány színeit Kun Imre egyik szobrán, eszembe jutott a mondás, hogy minden szivárvány tövéénél kincs található. Ha nem találtam is egy „csengő és pengő” kincset, talán az a még fontosabb, még mélyebbre rejtett üzenet, hogy ezek a fény áhítatáról szóló kincsek, nyilvánvalóan a csillogó prizma csodálatos fénymagjában rejlik.

Kun Imre szobraiban ott van a szem, mélyükön valami fénylik. Sejteti, tudatja, megízlelteti, hogy a fény az Egy ereje. Ha nem sikerült is megszelídíteni, gyakran jó-tékony, az élet és melegség forrását jelentő istenség teremtő erejét tulajdonítjuk neki. Ezt mi gyakran szembehelyezzük az árnyékkal, de a fény ettől még titokzatos marad, és bár csatornázni lehet, játszani is vele, az árnyéktól is elidegeníthetetlen marad. Egy skálán teszi meg útját. A Fényességéén.

Kun Imre nyílt célja ennek a láthatatlan erőnek a megragadása. Kristályban, altuglasban, szobrai karcsú formáiban, naprétégeiben kicsit olyanok, mint a serlegek. Ihatunk ebből a fénylő nedvből, amely megszállottá tesz minket.

Lehet, hogy a fény egy sugáron keresztül szökik ki a szoborból, mint egy íjból kilőtt nyíl. Minden szobornak meg kell hódítani minket. Óránként, percenként a látvány más, ami annak jele, hogy a fény együtt él az idővel. A naptárunk napokból áll, nem éjszakákból.

* Az olvasónak szeretettel ajánljuk a művész honlapját további szemlélődésre: <https://kunimre.wixsite.com/imre/sculptures> (2024. 06. 30.)

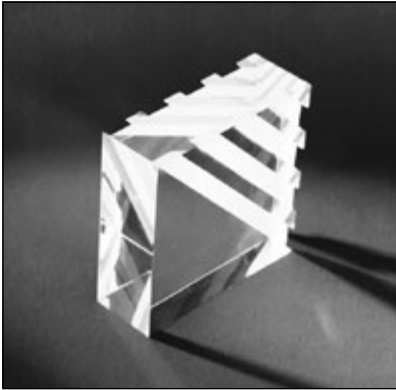

A kristály a földből származik, hosszú érlelés után a sötétségben. Hirtelen fénymezőbe helyezve elkezdi létezni, rezegni. Ezt a föld alatti történetet adja vissza, dicsőíti Kun Imre szobrászművésze, mely a kristály átlátszóságát bronzsal vagy más fémekkel mesterien ötvözi.

Ő az, aki lehozza az inspirációt, ő a szobrász, aki művészi formát ad neki, de ő az öntő is, aki ki vitelezi is e fényálmokat.

Ezek az asszociációk a könnyű és nehéz, a megfoghatatlan és az anyag között gyakran olyannyira elbűvölőek, hogy szinte mágneses jelleget adnak szobraiknak. Magunkat érezzük ebben a varázslatban oly erősen, mintha megmártóztunk volna benne.

Nem csoda, hogy monumentális művek projektjeit kérték az Égiek tőle. Emberi mértékkel a retina csapdába esik, de városi dimenzióban művei jelzésekké válnak. Úgy foglalnak helyet az urbánus terekben, mint távoli tengeren lévő világítótornyok. Valami, ami visszavisz minket a Nap vagy a Föld mélyéből is felszálló fény hatalmas erejével szembeni törékenységünkhöz.

Domokos András

Concordia

Állok itt
üvegházam mellett
és
nézem benti önmagam

Fölöttem
kitárulkozó évmilliárdok
ahogy kaptatok fölfelé
a szédítő mélység
egy időzuhatag
a térben és bennem

Alattam
összezsugorodott ezer évek
megölt kitömött madarakként
repüléshez kinyitott
merev szárnyakkal
és
Istennel üvegszemeikben

A kezdet
éppoly végtelen
mint az örökkévalóság
a kivett oldalbordám
amelyikből a Hold láthatatlan oldala lett
a kapu ahonnan jövök
nagyon mélyről és messziről
alvó vulkán bölcsőmből

A kút
amelyik a köldökömben
ásatott
bölcsőmben apám nevét találtam
hogy másodszor is megszülessem
ajándékként
megteremtődtek paradicsomaim

A szívem
a gyökereimen
kinőtt paradicsom

Öntözni fogok
a világom

a folyamatosan termő
paradicsomok adják
gyökeret ereszt illatuk

Öntözöm a paradicsomaimat
akkorára nőjenek amekkorára vágyakozom
szép piros lámpások
csak a víztől nem tudnak felszállni
gótikus székesegyház
magam vagyok

Ágyamban angyalok
öleléseik
kedveseim
a víz belőletek ered
hová lett az a rengeteg
öntözéssel elfolyt víz
ott fúródik át időm
és terem
millió paradicsomot
élénket lüktetőt
csodálkozom
ennyi gazdátlan szív láttán

Állok és nézem a benti világot
arcomon arcok
testemen testek

Százezer év
élő holtakkal
élők öröklők
a láncszemsors malomköveit hogy
az asszonyok disznófarkú
csecsemőket szüljenek mert
nagyon kicsi a világ
minduntalan egymásba
botlunk
harminchétezer fegyveres felkelés
vére fölött
húszezer vagon nyomorult ártatlanság
igazgyöngyszemekkel a tengerben

Az elfolyt víz
tengerré dagadt szívemben
hajóim kedveseimből indultak és
oda érkeztek meg
olyan valótlan vagyok mint
amilyennek utazásaim
tűnnek

ősidóktól fogva itt ülök
reggelente mesélek
ó az ébredés örömei

Utaztam
még mindig
két lépéssel mögöttem járok
figyelem mozdulataim
mintha lenne vesztenivalóm
a viharban
a tenger röhögött rajtam
jól tette

az én köveim
a tengerfenékhez
ahonnan jövök
nagyon mélyről és messziről
játsszóterek forgó imakerekeken
a tegnap agyonlövi magát és
a dőrejek ott lógnak a kamrában
füstölt szalonnaként

A vihar elveszi hajód hogy
ne érkezz meg és
feléd vet egy szál deszkát hogy
éld túl
legyen mit mesélj

A tenger
bennem és bennetek
fölsőleges keresnem a
hazafelé vezető utat
szívemben föld és
ég
de
a cápák
megállnak visszereimben és
felfalják a többi
kis halat
özönvíz
kizöldülök megpirosodom és
az összes levél is
elsárgul bennem
egyszerűen
kezdet
és
vég

Keserü Katalin

Misztikáról és képzőművészetről (Nagy) Kovács Mária szobrai kapcsán

Kis bevezető a szobrászatba... (*Keresztelő Szent János*)

Az 1910-ben született, magas kort megért Nagy Kovács Mária első egész alakos szobrát (illetve annak gipszmintáját) 1937-ben a Nemzeti Szalon tavaszi tárlatán mutatta be. A *Keresztelő Szent Jánost* később (1940) bronzba öntötték,

Keresztelő Szent János, 1937-1940. Bronz, 200 cm.

Tata, Öreg-tó, hattyúetető, fotós ismeretlen

s ma a tatai Öreg-tóban az ún. hattyúetető sziklán áll. (Magassága 2 m.) Közben sok viszontagságon ment keresztül. De vajon miért épp Keresztelő Szent János jutott elsőként a képzőművészeti főiskolán addig fej- és alaktanulmányokkal foglalatlanoskodó, csak Panninak nevezett növendék eszébe? Mivel az 1930–50-es évek szobrászatáról (mely az ő művészetének is fénykorra volt) alapos feldolgozás még nem született, s Kovács Mária hagyatékáról is

csupán rövidebb, tárgyakhoz kötődő áttekintések készültek,¹ azaz mivel életművének írott-rajzolt része lényegében ismeretlen, szobrászatának különösen feltűnő vonásait többféle kontextusba helyezve kísérlem meg feltárni. E vonások mindegyike érinti a misztika témáját.

A fejek (és néhány torzó, szoborvázlat) után nemcsak egy teljes férfitest *Keresztelő Szent Jánosé*, de mindjárt egy különös is. Kissé kilépő alak, nem oly merész, mint volt 30 évvel korábban Rodiné vagy – nem ragaszkodva az „iro-

¹ Kiállítási katalógusok: 1982 • Kuny Domonkos Múzeum, Tata • Művelődési Központ, Oroslány; 1983 • Balassa Bálint Múzeum, Esztergom; 1985 • Móra Ferenc Múzeum, Szeged; 1986 Sassoferrato; 2001 Esztergom, Keresztény Múzeum; 2006 Tatai Kuny Domonkos Múzeum.

dalmi” témához – pár évvel Mária szobra előtt például Bokros Birman Dezső kis *Don Quijotéje* (1929): annál zárkózottabb, egyúttal „tépettebb”, emennek helyesével pedig semmiképp nem tart rokonságot. De megjegyzem, hogy maga a lépő mozdulat Hekler Antal régész-művészettörténész, egyetemi tanár nagyszerű szobrászattörténeti áttekintése (*A szobrászati stílus problémái*, Bp., 1915) nyomán kitüntetett jelentőségűvé vált a szobrászat szemlélésében,² bizonyára a főiskolán is, ahol – az egyetem mellett – akkoriban pár évig tanított. A hétköznapi napokban jelentéktelennek tűnő elmozdulás a nyugalmi állapotból nemcsak az ókori egyiptomi és görög szobrászat újját és különbségét határozta meg, hanem – Hekler fejtegetése révén – a mozgás az egész fizikumot/szellemet átalakítani képes potenciált rejtett magában.³ Ez jelenik majd meg az expresszionistává vált Bokros Birman későbbi *Napba néző bányászán* (1941), emlékeztetve ifjú kolléganője izgatott, érzelmekkel teli, méltatlanul elfeledett mintázására is. Akinek *Keresztelő Szent Jánosa* ugyanis a keresztre feszített Jézus-ábrázolások sok évszázada mindenütt ismert és újra- meg újrafogalmazott, „áttetsző” testét eleveníti fel az élő, a test belső rendszerét is érzékeltető, plasztikailag gazdag mintázással.

Kisebbségi emlékei szerint Nagy Kovács Mária gyakran mondta, hogy „csak belülről kifelé lehet alkotni”.⁴ Ez kétféleképp is igaz lehet, hiszen a bronzszobor alapja – például gipsz- vagy agyagminta esetén – a vázra rakott anyag fokozatos felvitele, megmunkálása: „belülről kifelé”. S mivel a még növendék „Panni” (illetve „tanársegéd” a mestere, Kisfaludi Strobl Zsigmond mellett), aki ezt végigvitte, az anyagot nem egy sima felület elérése érdekében rakta egymásra, hanem – láthatóan – egy olyan test víziója szerint, melynél nincs külön kívül és belül, a külső is a bensőt prezentálja. A benső pedig láthatatlan. Kovács Mária erős intuícióval és invencióval rendelkezett ahhoz, hogy a képzeletbelit realizálja.⁵

...és a művészetelméletbe

Arra egyelőre nincs adat, hogy ez a vízió munka közben, a keze tevékenysége által vagy előzetesen alakult-e ki benne. A művészi alkotófolyamat (az intuíciótól az invención, az anyag alakulásán/alakításán keresztül a végeredményig) mindig összetett, s épp ezt vizsgálták a századforduló elméletírói (például Henri Bergson, Benedetto Croce filozófusok). Ha Fülep Lajosnak az alkotófolyamathoz fűződő teóriáját (*Az emlékezés a művészi alkotásban*, 1911) ismerjük, abból nem zárhatjuk ki se a munka stádiumainak (az alkotói mozdulatoknak) folyamatos emlékezetét, se a közben vagy előzetesen kialakult vízió(ka)t a szobor testéről. Sőt, ezekben a stádiumokban és mindvégig az anyag, az ér-

² Ami nem véletlen, hiszen nemcsak jogász, de vívóbajnok is volt.

³ Hekler a budapesti tudományegyetem magántanára (1911–1918), a művészettörténet ny. r. tanára és a Művészettörténeti és Klasszika-archeológiai Intézet igazgatója (1918–1940), a Bölcsészettudományi Kar dékánja (1928–1929), az Országos Képzőművészeti és Rajztanárképző Főiskolán az ókori művészettörténet r. tanára is volt (1914–1919), így feltehető, hogy könyvét mindkét felsőoktatási intézményben tankönyvként kezelték.

⁴ Nagy András levele, 2024. 02. 15.

⁵ Az imaginatív művészetet kortársra, Kemény Katalin filozófus egyszere női karakterűnek nevezte.

zelmek és a szellem (az említett, különös jelentőségre szert tett intuíció és invenció) együttműködését feltételezhetjük. De bár-hogy is: krisztusi test született a szobrász kezéből Keresztelő Szent Jánosként. Feje pedig arra a bronzbba öntött *Krisztus-fej*-re hasonlít (talán egyezik is vele), amelyet Kovács Mária 1939-ben a Múcsarnokban mutatott be, és amely hamarosan egy Trieszt melletti magángyűjteménybe, majd – feltehetően – múzeumba került.⁶ A gyűjtő úgy vélte: „talán sokan nem fogják megérteni, de én sok gondolatot találok benne kifejezve”.⁷ Mi ragadhatta meg a fejben a többi – Medgyessy Ferenc: *Turáni Lovas*, Pátzay Pál: *Atléta*, Vilt Tibor: *Tűnődő* stb. –, a gyűjtő által pontosabban jellemzett mű mellett? (Vilt *Tűnődőjéről* például ezt mondta: „modern-gótikus szobrászt fedezek fel [...] milyen kevés eszközzel és milyen nagyszerűen fejezi ki és érzékelteti a gondolkodót”.⁸) Az-e, hogy a szép, hosszúkás, komor és férfias fej szeme csukott? (Az egyik korabeli felvétel szerint ugyan csak a fél szeme zárt, a másik résnyire nyitott.)⁹

Krisztus-fej, 1940. Bronz. Egykor a triezsti Sztaupoulosz-gyűjteményben (korabeli újságkép)

A csukott szem nem ismeretlen a művészetben a szimbolizmus óta: a befelé fordulás, a belsőre, illetve az ismeretlenre/nem láthatóra irányuló figyelem jele lett.¹⁰ A bensőben pedig nemcsak emlékek élnek, és gondolatok kavarnak, de megidézhető a fizikailag nem létező világok is.¹¹ A kezdeményező Odilon

⁶ Nagy András levele, 2024. 02. 16.: Sokrates Stavropulos „görög, jó módú ember, a 40-es években egy nagy cég budapesti irodavezetője-képviselője volt. Mint kiderült, személyesen ment el az általa kedvelt magyar művészekhez, és megvette, ami neki tetszett. Így Anyánkhöz is elment...”; Kovács Béla: MODERN MAGYAR SZOBROKAT VÁSÁROLT egy görög műgyűjtő híres grignanói magánmúzeuma számára (*Esti Kurír*, 1940. márc. 27., 7.). Itt a szobrok – többek közt Medgyessy Ferenc (*Turáni Lovas*), Pátzay Pál (*Atléta*), Vilt Tibor (*Tűnődő*) stb. – számára külön pavilont tervezett építtetni. Melynek anyaga majd a városra száll. Köszönöm Nagy András segítségét.

⁷ A gyűjtemény Stavropulos végrendelete értelmében Trieszt tulajdonába került. A *Krisztus-fej* sorsát Juhász Bálint művészettörténész kutatja.

⁸ *Esti Kurír*, i. m. A *Tűnődő* talán egy, itthon *Gondolkodó*ként számontartott és 1936-ra datált kispasztika-sorozat része lehet. Vö. <https://www.kieselbach.hu/alkotas/gondolkodo-2378>

⁹ A két szem állását csak a közvetlen látása igazolhatná.

¹⁰ Roger Mesley doktori disszertációja Odilon Redonról (*The Theme of Mystic Quest in the Art of Odilon Redon*, Toronto University, 1983).

¹¹ Odilon Redon életművéből: *A Szem, mint egy furcsa léggömb, a Végtelen felé emelkedik*, 1882; *E. A. Poe-nak: Origins*, 1983 (grafikai album, a költői képzelet misztikus formáival a világ teremtéséről); *A mennyben (csukott szemmel)*, 1889; *Les Yeux Clos*, 1904.

Redon grafikus és festő rendkívüli hatással volt a 19. század végének nagy francia mestereire (az impresszionizmus ellenlábasaira), egészen a szürrealisták Kovács Mária ifjúkorában elterjedő mozgalmáig. Az álom, a tudattalan és a különböző vallások, vallásfilozófiák „mítoszai” és történetei mélyén rejlő, valóban rejtett tudás és a hozzá vezető út megértésére is törekedtek.¹² Redontól – a *Krisztus-fejjel* kapcsolatban – a *Saint Jean-Baptiste* (1892), *Christ du silence* (1896), *Le Sacré-Coeur* (1910) című képek csukott szemű alakjait említem példaként, hangsúlyozva, hogy a motívum korántsem mechanikusan ismétlődik: más és más festői/tartalmi összefüggésekben jelennek meg a végtelenül nyugodt alakok, de mindőjük egy „másik valóság” elkötelezettjeként. Feltételezhető, hogy Kovács Mária Jézust éppúgy, mint Keresztelő Szent Jánost, részben e világi, részben egy másik világgal kapcsolatban álló emberként látta és láttatta.

...valamint a kultúrtörténetbe

A teljes *Keresztelő Szent János*-szobor egyszerre fenséges és fájdalmas, hiszen a keresztelés élő vize maga az Úr, és a Jordán folyó vizében keresztelő János az ő követje: a kereszténység (az Isten felé való kitérülés) „bevezetője” és Jézusra utaló első áldozata is. (Jézus elsőként őt avatja be a megváltás misztériumába, s János ezáltal – mint majd minden megkeresztelt – Jézus imaginárius és valóságos testének részévé válik.) Amint a valóságban, úgy a szoborban is Jézus és János sorsa összefonódik, a keresztség lelki (a Szentlélek jelenléte által megpecsételt) értelmében is. Kovács Mária e műve-víziója személyes válasznak/intuíciónak tűnik (képzőművészeti analógiát nem találunk hozzá). Különös pályakezdés: a nevelőszülei által keresztényként nevelt, már felnőtt nő nemcsak a kereszténység személyes és szobrászi megértéséről, de – talán az utóbbi valósága által – a tényleges: a „lelki valóság” megéléséről is tanúskodik.

A „lelki valóság” mibenlétével 1936-ban Kerényi Károly *Valláslélektan és antik vallás* című tanulmánya¹³ foglalkozott, mondván, hogy érvényessége „intuitív biztosságon” nyugszik, a kereszténységben a teremtésen, Jézuson és a megváltáson alapuló valóságérzékelésen, melyhez hasonló a művészetek másik „külön világa”. Kerényi ezeket a világokat egy-egy kor/nép műveltsége körébe vonja.

Ez pedig azért is figyelemre méltó, mert az I. világháború kataklizmája után jelentős kultúrtörténeti vizsgálódások jelentek meg (Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya*, 1918, 1922; Ligeti Pál [építész]: *Új Pantheon felé*, 1926), melyek azonban csupán a kultúrák történetének elején tétélezik – éspedig világnézetként – az adott vallást/hitet, és a művészetet arra használják, hogy – hegeli alapon – művészettörténeti fogalmakkal világíthassák meg a kultúrák felemelkedését, virágzását és hanyatlását (az építészettől a szobrászaton át a felbomlást is jelentő festészetig). Kérdés: ez a biológiai analógia kielégítő-e a műveltség/kultúra mibenlétének meghatározásakor.

¹² *The Spiritual in Art: Abstract Painting 1890–1985*. Szerk.: Edward Weisberger. Abbeville Press, New York, 1986.

¹³ *Athenaeum* 22. 139–152.

A Ligeti által sokat idézett A. Riegl művészettörténésztől, az ún. bécsi művészettörténeti iskola kiemelkedő személyiségétől származó *Kunstwollen* fogalma sem meríti ki egy vallás/hit/kultúra mibenlétét és ennek bizonyítékait, hiszen csupán a tárgyiasult formák állnak e szemlélet középpontjában. Spengler nyolc kultúrköre (és ezekben a kultúra és a civilizáció [hanyagló] korának megkülönböztetése), Ligetinek a hegeli-riegli „optikai” (csupán vizuálisan érzékelhető) művészettípusa, mely a „szabadság korának” jellemzője (az alapvető: a rend korával szemben), hatásosan igaznak látszik ma. Azonban – Kerényivel gondolkozva – ezek a logikai rendszerek egészében nem fedik a valóságot. Elégte lennek tarthatjuk a dichotómiákat is, például a rend és a szabadság (kora) éles elválasztásával/ellentétbe állításával. Hiszen a műalkotások, a régi kultúrák és korok megmaradt nyomai nem erről beszélnek.¹⁴ Hanem a kettőnek valamiféle harmadikban lehetséges és megtapasztalható egységesüléséről. Épp ennek a kifejejtése (is) oka annak, hogy a két világháború közti általános műveltség- vagy kultúrtörténetekben nem tudatosult a kereszténység mint egy nagy kultúra mibenléte és megléte, civilizációszerterte. Beleértve a „belső látás”, a misztikus élmény vagy éppen a művészi alkotás során fellépő, folytonos intuíciók útján szerzett tapasztalatokat is a megélt, habár objektíven nem létező másik világokról.

Megrendítő az a nem múló csodálat, szeretet és hála, a remény, a könnyek és az öröm ki nem apadása a kereszténység rítusaiban, akár magányosan, akár sokaságban vagy kisebb közösségben éli meg az ember. A keresztény kultúra jelenlétének feltételei és jelei ezek. A kereszténység az „irgalom, könyörület, szeretet” hite, vallása (mondja a jezsuita Ferenc pápa, s egész életében így gondolhatta Kovács Mária is) – sem előtte, sem azóta nincs hasonló. A hozzá vezető út Keresztelő Szent Jánossal (a kereszttség misztériumával) kezdődik, és valóságát Krisztus élete, halála és feltámadásának misztériuma bizonyította. Kettejük egységbe foglalása Kovács Mária különleges képalkotó képességére utal.

Kovács Mária, persze, a *Keresztelő Szent János*ával talán azt is bizonyította, hogy kezében volt a mestersége, klasszikus értelemben. Azonban erre nem szorult rá, hiszen ugyanabban az évben (1937) készült *Toldi* című, irgalmatlan erőt sugárzó, klasszikusan kiegyensúlyozott szobra a legendás hősről, mely ma egy balatonlellei üdülő parkjában áll. A *Keresztelő Szent János* viszont az 1940-es, XXII. Velencei biennálén további öt művével együtt szerepelt.

A misztikus (Szent Ferenc)

A korszak szobrászatában nem kevésbé feltűnő a fából faragott, 63 cm-es *Szent Ferenc*-szobra (1941, MNG). (Az ennek előzményeként 1938-ban [a *Keresztelő Szent Jánost* követően] készült, életnagyságú gipszmintaváltozatot 2000 körül öntötték bronzba Itáliában, a művész ott élő, festő-tanár lánya [Bekay Nagy Maya] segítségével.¹⁵) Assisi Szent Ferenc a karját felemelve felfelé tekint, a teljes valóját odaadó, fohászokodó és hálát kifejező, ugyanakkor a nem tárgyiasítható „elemeket” befogadó mozdulattal, tágra nyitott szemmel.

¹⁴ Makovecz Imre is foglalkozott a dualitások egységével.

¹⁵ Nagy Maya levele, 2024. 02. 17.

Szent Ferenc, 1938/2000, bronz, 180 cm.
magántulajdon (részlet) Fotó Nagy Maya

Ferenc mozdulata „szabad” (az égieknek magát felajánló, őket befogadó) mozdulat, melyet Kovács Mária a faragott szobrán megtold a szentnek a földtől alig, de mégis elemelkedő lábával, jelezvén, hogy Ferencet be is fogadták az égiek. Ferenc „misztikus megismerésének” – amit inkább a földi törvényektől független lét misztériuma megértésének neveznék – eksztatikus formájára (levitáció) utal ez a megoldás, mely a szobor említett jellemzőivel együtt

a szobrász imaginációját is leírja. Tekintettel az alapvetően a nehézkedés törvényének kitett szobrokra, kis, konzolszerű, alig észlelhető alap támasztja alá a felemelkedő lábat.¹⁶ Ez akár Izsó Miklós 1860-as években készült, terrakotta *Táncoló*-tanulmányai folytatásának is tűnhet, melyekről Fülep Lajos 1923-ban megjelent, *Magyar művészet* című könyvében lehetett olvasni, és amelyre Nagy Zoltán művészettörténész, Kovács Mária férje is hivatkozott *Új magyar művészetében*, 1941-ben.¹⁷ A földtől tánc közben elemelkedő test a szobrászat egyetemes problémája, melyet támaszték nélkül Izsó nem tudott megoldani. A profán és a vallásos téma a szobrászatban itt egybevág, amint ezt Kovács Máriának csupán fél lábon, annak is (pontosabban a korcsolyájának) hegyén rögzített *Gyorskorcsolyázó* szobra már igen korán felvetette (1932, gipsz, életnagyság), és amellyel egy későbbi táncoló, fél lábát felemelő nőalakján is foglalkozott. A szellemi és gyakorlati eredetű – mindazonáltal azonos – kérdés arra utal, hogy művészi invenciójában a látomás/képzelet és a performativitás összefüggött, egyforma jelentőségű volt, és alkotókedvének intenzitásában mutatkozott meg. Intuíciójuk azonos: a megszabadulás a gravitációtól (akár a misztérium, akár a művészet útján). A misztika felé hajló és a valóság iránti érzékenysége egyben volt.

Kovács Mária Szent Ferenc-témája meglepő. Mélyen személyesnek tartjuk. A modern köztéri szobrászatban ugyan nem ritka a Szent Ferenc-alak. A Ferenc-legenda egyik eseményét: a madaraknak prédikáló szentet elevenítik meg.¹⁸ Példaként megemlíthetjük egyik kortársát: a pécsi Bár-

¹⁶ Ez a megoldás ismert az ún. római iskola szobrászatában. Lásd például a városmajori templom fali apostolszobraikat.

¹⁷ Budapest, Athenaeum, 1941. Kovács Mária és dr. Nagy Zoltán abban az évben ismerkedtek meg és házasodtak össze.

¹⁸ Hasonló témájú Bicskei Karle István Kecskeméten, 1934-ben felavatott szobra, a Pécssett dolgozó Kőszeghy Gyula 1934-ben Máriagyűdön felállított Szent Ference, Beck Ö. Fülöp kisméretű bronz- (1940 előtt, MNG) és terrakotta- (1940 körül, MNG), valamint nagy méretű

sony György (1917–?) épp akkor járt a budapesti képzőművészeti főiskolára, amikor Kovács Mária ott a mestere segédje volt, és a *Szent Ferenc* gipszmintáján dolgozott. Bársonynak, noha 1938-tól Münchenben folytatta tanulmányait, 1942-ben Pécsen állították fel Assisi *Szent Ferenc*-kútszobrát, melyet – a források szerint – 1938-ban készített.¹⁹ Kovács Mária témája egészen más, noha az ő faszobrán is ott ül egy madár Ferenc vállán (hiszen Ferenc megértette a teremtést: „Húgom, madaraim, sokkal tartoztok Istennek, és mindig és mindenhol dicséretnek kell őt; mert szabadságot adott nektek, hogy átszárnyaljátok az eget”²⁰), de a hangsúly a misztikus Szent Ferencre esik, akihez Jézus maga is szólt, és aki részesült a stigmáiban, hogy át tudja élni Krisztus szenvedését.²¹ Látomásai és stigmái az ő saját, belső törekvéseire kapott bizonyosságok, amelyeket mások is megtapasztalhattak. (Említésre érdemes, hogy a mai, kortárs szobrászatban már inkább találni példát a misztikus Ferencre: Csopakon áll Dienes Attila életnagyságú bronzalkotása, s igaz, ezen is kedvenc madaraival látható, de égre emelt tekintete megkülönbözteti a „madaras” szobroktól [2019], és Kovács Mária alakjára emlékeztet.²²)

Kovács Mária misztikus vízióiról és tapasztalatairól ugyan közvetlenül nem tudunk, de már említett keresztény neveltetése megengedi, hogy feltételezzük hitének mélységét és intenzitását. Emellett megemlítem „ferences” vonásait: „gyorsan cselekedett, mert szívből cselekedett”, hitt abban, hogy „Isten táplálja”, hogy a külvilág eredendően jó, mint Isten gondviselésének és jóságának jele és kinyilatkoztatása.²³ Kedvelte az egyszerűséget. És az is lehet, hogy a keresztény hit pozitív lelkiisége (szeretet és hála, remény) személyesen az ő gazdagítását és lehetőségeit szolgálta. Lehet, hogy révükön keresztülment az „Isten-közelség megrázó élményén” is.²⁴ Ami a misztika területéhez tartozik. A transzcendens saját, belső megtapasztalása nemcsak az értelem és az akarat, de az érzelmek és a test műve is, amint a szobrászi alkotófolyamat leírásánál láthattuk. Jelen van bármely kultúrában, ma is megtalálhatóan,²⁵ és benne lehet magában a művészi alkotófolyamatban is. Választás/hivatás kérdése. Hajlok arra, hogy Kovács Mária *Keresztelő Szent Jánosát* és *Szent Ferencét*, melyek expresszivitása eltér a dekoratív vagy klasszicizáló korstílustól, s nem is szenvedélyes társadalmi szolidaritásból fakad, a keresztény misztika jelenlétéből eredeztessem.

mészki szobra (1944, MNG). Nagy Kovács Mária maga is 1975-ben nagy méretű fali majolikareliefen („A templom előterének bal oldalán a falon ablakfülkében látható, a közel másfél méter magas fényes majolika relief, a Szent Ferenc a madarakkal.” <https://www.kozterkep.hu/37360/assisi-szent-ferenc-relief>)

¹⁹ https://hu.wikipedia.org/wiki/Assisi_Szent_Ferenc-szobork%C3%BAt#cite_note-1

²⁰ https://hu.wikipedia.org/wiki/Assisi_Szent_Ferenc

²¹ A stigmák nem láthatók a szobron.

²² <https://www.veszpremtv.hu/szobor-szent-ferencnek/>

²³ Családi visszaemlékezések alapján, összevetve a szentről szóló megállapításokkal.

²⁴ https://hu.wikipedia.org/wiki/Kereszt%C3%A9ny_misztika

²⁵ Németh Lajos ezt később rituális-mágikus műtípusnak nevezi. In: *Mű és történelem*. N. L.: *Minerva baglya*. Budapest, Magvető, 1973.

...egyházművészeti összefüggésben

A korszak (1930–40-es évek) magyar művészetében egyébként jelentős hangsúlyt kapott az egyházművészet. A modern építészetben közösségi funkcióval: az egymás után épülő új templomokban találkozott össze leginkább a modernitás egyszerűsége a képző- és iparművészet hasonló belső készítésével, úgy, mint a régi korokban. A képzőművészetben így tematikailag előtérbe kerültek a szentek, formailag a simára, egyszerűre megmunkált fa- és terrakottaszobrok, a falakhoz igazodó kőszobrok (fülke- és falszobrok), melyekből például a szegedi dómban és a Dóm tér árkádjai alatt és felett is jó néhány példát láthatunk. Nem előzmények nélküli ez a történet, hiszen az 1908-as *Egyházművészeti kiállítás* óta számos hasonlót rendeztek, a kortárs művészet és az egyházművészet, valamint az építészet kapcsolódásának újabb és újabb lehetőségeit és az irányzatokra bomló képzőművészetben a szimbolizmuson túllépő bizonyosságot keresve a hit léteire és működésére. Idővel a példát a hasonló itáliai kiállítások jelentették. Bizzer István művészettörténész *A modern szakrális falképfestészet „római” vonulata Magyarországon 1930–1950* című PhD-disszertációjában (ELTE, 2009) hosszú idő után először idézte a „római iskola” megszervezőjétől, Gerevich Tibor művészettörténésztől azt a meggyőződést, hogy ez a „modern kollektivista művészet”. Tanítványai is, köztük Nagy Zoltán, ezt vallották. Azaz azt, hogy „a mű funkcionalitása (...) nemcsak abból fakad, hogy megfelel egyházi céljának, hanem a szakralitásból is (...) A mű ugyanis részt vesz a liturgiában. Több annál, mintsem hogy keretet ad, teret képez ki egy meghatározott cselekvéssornak. Szakrális funkciója performativitásából is fakad, amit a korabeli kritikusok úgy fogalmaztak meg, hogy »bensőséges áhítatot kelt, lelki élményt teremt.«” Mert hiszen mi is a katolikus egyház? „Az isteni valóságot újraélt misztikus közösség; a látható oldala mellett láthatatlan, lelki működés és valóság.” (Természetesen – tekintve az egyébként avantgárdként ismert korszakot – a „kollektivista művészetnek” más és új, nagy hatású műformái-műfajai [plakát, film] is születtek, társadalmi indíttatásból és céllal.)

Kovács Mária 1938–39-ben Rómában (és, persze, Itáliában) élhetett és dolgozhatott a magyar és az olasz állam ösztöndíjainak jóvoltából. Egyrészt kapcsolatba került az 1929-től nyilvántartott „római iskolásokkal”, másrészt az itáliai, ősidőig visszavezető művészettel. Ez utóbbi megmutatkozott archaikus anyaghasználatában (terrakotta, fa) és a velük járó tiszta, egyszerű formavilágban. A római iskolások közül a modern magyar szobrászat több irányban is kísérletező, talán legismertebb alakját, Vilt Tibort, aki 1926-ban faragta fából és teljesen simára az *Önarckép* című büsztjét, s később a testek expresszív mintázott felületét a vázig, szinte az elemi szobrászmozdulatig redukálta (kortársuk, Giacometti módján), már ismerhette, hiszen gyakran szerepelt Vilttel együtt kiállításokon. Nem sokkal utóbb ismerkedett meg dr. Nagy Zoltán régész-művészettörténésszel, a miniszterelnök (Teleki Pál) művészeti tanácsadó-jával, majd az Eötvös Collegium tanárával. 1941-ben keltek egybe.

A római ösztöndíjasok számtalan r. kat. templomnak és egyházi intézménynek dolgoztak itthon (Vilt például *Jedlik Ányos* egészen redukált mellszobrát az Irgalmasrendi Kórháznak készítette – terrakotta fülkeszobor, 1935; *Szent*

Ferenc domborművét a budapesti pasaréti ferences templom főhomlokzatára [kő, 1934], ahol a belsőben a szószék [a négy evangélista jelképeivel] és az eredeti oltár domborművei Ohmann Béla munkái. Ohmann reliefszerű angyalai emelik ki a városmajori Jézus szíve plébániatemplom [1933] bejáratát, ahol egyébként a diadalív fa falszobrait [apostolok] Pátzay Pál készítette stb.). Az épített falhoz igazodó, a körszobornál laposabb, plasztikailag olykor szinte az oszlopok kannelúráinak/vájatainak ismétlődését megidéző belső tagolásra hagyatkozó munkáik dekoratívak is, kicsit talán a korstílus: az art deco jegyében is. Szobrászi redukciójuk valójában visszatekintés volt olyan korokhoz, amikor a fényt nem az arany, hanem a tisztaság, a rend és a hit egyszerű bensősége hordozta. Nagy Kovács Mária számos templomi márvány-, kő- vagy terrakottaszobra (Budapesten 1942–42-ben a városmajori, a terézvárosi, később az Üllői úti templomokban, a Krisztus király kápolnában: madonnák, Szent Antal, Ev. Szent János, majd Szent József, Szent Anna, Jézus szíve- és Mária szíve-szobrok) ennek a dokumentuma. Múltán kapta meg a Fővárosi Ferencz József-pályázat nagyplasztikai díját 1942-ben, az addigi műveire.²⁶

Az ő esetében azonban minden szent mindig másként jelent meg. Különbözik a megszokottaktól a fiatal *Fájdalmas Szűzanya* szinte dacos tekintete, mellyel keresztre feszített fia felé fordul (városmajori templom), vagy a gyermek Mária és az őt óvva terelő Szent Anna lágyan egymásba folyó formáinak érzékenysége (Üllői úti Örökimádás templom). Személyes érzései összefonódtak a szentekéivel, és ezekhez megtalálta a megfelelő formát.

Azonban különlegesnek a színességükkel valósággal élővé varázsolt *Jézus szíve* és *Mária szíve* (eltűnt) szobrai²⁷ mondhatók /5. kép/, vagy az ugyancsak színes (utóbb fehérre átfestett) *Szent József* (az asztalos) a *gyermek Jézussal*.²⁸ Természetesen a szobrászat évezredeiben – és nem csak Európában – a szobor színes volt, a keresztény templomokban is, éppúgy, mint más, akár távoli kultúrákban. Ennek felelevenítése – és így a szobor léttel telítése a kortársi arccal-alakkal, természetűre festve az életnagyságú terrakottát, mely ráadásul (a *Mária szíve* esetében) nemcsak kontraposztban áll, hanem a mozdulatot csavarodó törzssé fokozva (akárcsak a barokk szobrászatban) – kihívónak tűnhetett a templomi ájtatosság számára. Vajon miért? Amikor Bernini *Szent Teréz* misztikus *eksztázisa* (1647–1652) – igaz, fehér márványba faragva a csavarodó testet –

Mária szíve, 1950 körül, festett terrakotta, ismeretlen helyen (korabeli fotó)

²⁶ Később Battonyára is készült Madonna, Jézus szíve, Szent Antal, 1944–45.

²⁷ A szobrok története: ifj. Nagy Zoltán levele, 2024. 01. 28.

²⁸ A festett terrakottaszobrot (140 cm) Magyarcsanád számára készítette a szobrász. Ez kerülhetett a Krisztus király kápolnába, ahol fehérre festették (erről Nagy András levele).

évszázadok óta csodálat tárgya mind a hívek, mind a nézők körében? A szeretetnek és misztikus megismerésének is a szív a szimbóluma, a megismerés eksztatikus változata esetében szinte valóságos, még ha csak a befoglaló test révén is az. Ezt idézte fel Kovács Mária színes szobra. Fel kell tennünk a kérdést: ekkora a színek ereje? (Családi emlékek szerint Vilt Tibornak tetszett a terézvárosi plébániatemplom számára készült *Mária szíve*: igazi revelációnak tartotta az élővé varázsolt, az élet/szeretet azonos benső forrására mutató szentet.²⁹)

...és a kultúra összefüggésében

A színes szobrászat a 20. századra akademizált (kilúgozott) egyházművészet ellensége lett volna? Mindenesetre a megjelenése Nagy Kovács Mária munkásságában nem a művészeti központnak: Budapestnek, hanem Hódmezővásárhelynek és kerámiaműhelyének, valamint a fazekasmesterség ottani hagyományának köszönhető. Oda pedig Szegedre költözésük révén került, 1945-ben. De a színes mázzal festett és kiégetett terrakotta (azaz a majolika)-szobrászat gondolata valószínűleg az itáliai reneszánszsal (például a Robbia-család épületeket díszítő munkáival, Firenzében) való közvetlen találkozásából is eredeztethető, és a festett terrakotta is az ő révén lett a „nagyszobrászat” anyaga Magyarországon. Igaz, egy másik római iskolás: Szabados Béla is készített (1) ilyen Madonnát, az iparművészeti tanultságú Ohmann Béla pedig több fali majolikarelieft is 1930-ban (a pécsi Zsolnay-gyár kivitelezésében, lásd: Szeged, Dóm téri árkádok). És kezdeményező női művészekről, mint a szobrász Kövesházi Kalmár Elza, származnak kerámia kisplasztikák. Az ő „modern spiritualitást” hordozó majolikái kiállításokon keltettek figyelmet. De az a rendkívüli sorozat, amelyet Nagy Kovács Mária vállalt és valósított meg: a színes majolikával (vagy festett terrakottával) életre kelteni és otthonossá tenni a templomokat, nyugodtan mondható páratlannak, ugyanakkor a dél-alföldi régió híres fazekasmesterségére, valamint festészetére rímelő ars poeticának.

Ez a regionális művészet és kultúra nem tett különbséget művészet, egyházművészet és népművészet vagy mesterség között. A „szépet” kedvelte mindenütt, mely a színességben (is) megnyilvánult. A szín pedig az életről szól. A 20. század elején alakult hódmezővásárhelyi művészcsoporthoz, majd művésztelep a magyar festészet különleges értéke („alföldi művészet”), azért is, mert a maguk színvilágával éppúgy a teremtett világot (és benne az embert) ünnepelelték (lásd Koszta József: *Háromkirályok*), akár a templomokban sorakozó műalkotások. Nagy Kovács Mária majolika *Paraszt Madonnájától* (1948) és talán a ma ismeretlen kisebb kerámiáinak sorától sem tagadhatjuk meg a (biblikusnak látott) életjelenetek lélekekemelő hatását/jelentését. A *Paraszt Madonna* története is ilyen intuícióra vall: vázlata „egy kis színes pasztell, amit még Hódmezővásárhelyen készített, amikor talán a Tunyogi ház (ahol laktunk) szomszédságában meglátott egy menyecskét, aki a kis gyermekét tartotta a kezében.”³⁰ „...ez időben mintázta a Majolikagyárban a battonyai Keresztút sorozatát”.

²⁹ Ifj. Nagy Zoltán levele, 2024. 01. 28.

³⁰ Ifj. Nagy Zoltán levele, 2024. 01. 12.

Legfőbb műtípusa a keresztút lett: a szenvedő Krisztus életének utolsó, 14 stációja. (1945–1946: a battonyai r. kat. templomba, majd a budapesti Regnum Marianum templomba, melyet 1951-ben leromboltak, s később, az 1970–80-as években hasonló, de elvontabb, inkább festett és vésett terrakotta *keresztút*-sorozatok kerültek a kevermesi, az egercsehi bányatelepi templomba, a budapest-rákosfalvai Szent István király plébániatemplomba.) Természetesen mindig megtartott a maga számára is egy-egy reliefet. Érett korában részben ezek lettek alkotómunkájának kiindulópontjai. Nem véletlenül, hiszen a fájdalmat, szenvedést, a mindezeket felülmúló szeretetet – mely a saját munkáit is táplálta – mutatta meg az embereknek. Az együttérzés felkeltése, ezzel az Istenhez lehetséges felemelkedés a misztériumba beavatás stációivá is változtatják a keresztút állomásait. Az itáliai és a világkerámia központjába, ahol Kr. e. 4000-től máig terjedően gyűjtik-gyűjtötték a jelentős tárgyakat: a faenzai Museo delle Ceramichébe is került tőle alkotás.

Majolikareliefjeinek csúcsa egy teljes *Szent Ferenc-oltár*, melyet a szeged-felsővárosi minorita rendháznak készített 1947–1948-ban, éppen a rendek felszámolása előtt. Így a részeit a plébániára menekítették, ahol a megmaradt darabokat ma is őrzik. Ezek mindegyike a kereszténység misztériumaiba avat be: a színgazdag, domborított reliefek fő alakja a csonka faágakon szinte kórusban ülő madaraknak prédikáló Szent Ferenc; mellette a misztikus, Krisztus szenvedésének stigmáiban is részesült, angyalokkal körülvett Sienai Szent Katalin, aki – a legenda szerint – Avignonból hazatérésre készítette a római pápát; valamint Assisi Szent Klára, Ferenc szó szerinti híve és követője, a bűnbánók Ferenc-től kapott szürke ruhájában és fátylában, derekán a bűnbánat kötelével, kezében a sugárzó oltáriszentséget tartva, mely megvédte a kolostort, ahol élt, az idegenek támadásaitól.³¹ Kisebb darabokon jelenik meg Copertinói Szent József, akinek a nevéhez fűződő első csodák a Madonna della Grotella-kolostorban jelentkeztek (József önkívületi állapotban lebegni látszott); a halaknak prédikáló Szent Antal, a segítő szeretet apostola. Mindegyikük a nagybetűs Szegénység híve volt, abban a hitben, hogy Isten a mennyek országát ígéri, és hervadhatatlan boldog életet ad annak, aki a földön szegénységre törekszik. A Ferenc és követői által alapított rendek szerzetesei Jézus misztikus testének minden tagjáért felelősnek tudták magukat, így életük mindenkor – a II. világháború után is – példát adott a sokaság megsegítésére. A misztérium, a misztika és gyakorlása ez a példa, melyre Nagy Kovács Mária meseszerű oltára buzdíthatott volna.

Madaraknak prédikáló Szent Ferenc.
Részlet a Szeged-felsővárosi minorita
rendház egykori oltárából,
1947-1948. majolika, fotó KK

³¹ <https://archiv.katolikus.hu/szentek/0811.html>

Záró gondolatok

Azonban az egy forradalmat-szabadságharcot, két világháborút, két-három rendszerváltást átélve és még a műterme és művei balszerencsés pusztulását (1994) is megérve a töredékesség lett a földi-emberi valósága, mint mindenkinek a 20. században, melyet mindennél jobban áthat az egész, a teljesség vágya. Mit rejtenek magukban egy életmű „töredékei”, kis darabjai?

Inkább vésett, lapos reliefjei és számtalan fejszobra (büsztje) révén – mivel hiányzik a megtámasztást biztosító váll és mellkas – átélhetővé válik az alkotófolyamat közvetlensége: általuk részesülhetünk az alkotás külső-belső, fizikai-lelki inspirációinak nem múló egységéből, egész voltából is.

Tanulóideje alatt, az 1930-as évek elején éppen fejszobrokon keresztül ismerkedett a szobrászattal (az összetett formálás mellett bizonyára az anyagokkal, technikákkal is). De élete végéig kedvelte a portrét, mely önmagában egy világ: az arc/fej tagoltságának, hajlatainak, arányainak, sűrűsödéseinek-tisztulásainak megfogalmazása a modell fizikai-lelki adottságainak megismeréséből

fakad, aminek alapja nála sosem csak a tárgyilagosság, hanem – a látáson kívül – a szeretet, együttérzés (persze, az anyaggal, a formálással együtt-érzés is), miáltal modelljei sosem a „tárgyai”, inkább alanyai a művészetének. (Ezt egyébként a nők művészete egyik legfontosabb sajátosságának tartják.) A kézbe vehető méretű fejek és maszkok a gyermekeiről és a hozzá legközelebb álló megváltóról és Máriáról (*Kis Jézus*, 1948, *András 4 évesen*, 1956, *Fátylas Madonna*, *Csukott szemű Madonna*, 1965 – terrakották), de még a bronzba öntött maszkok is (*Maya maszkja*, *Paolo maszkja*) a közvetlen közelségről, annak igényéről szólnak. A lapos, gyakran csak vésett terrakottareliefiek pedig (*Tízparancsolat*, 1950, *Rossz szellemeket elűző angyal*, 2000, a *Tövises* vagy *Fájdalmas Krisztus*, 1997) olyan közeliek, mint a kalligráfia, az írás. Mintha a művészetek Kerényi-féle „külön

Csukott szemű Madonna, 1965.
terrakotta, 14 cm, magántulajdon
Fotó Mudrák Attila

világa” összeolvadt volna a lelki valóság intuitív biztosságával a valóságos vagy máskülönben megfoghatatlan létezők jelenlétének biztosítása, az együttlét érdekében.

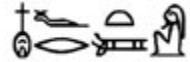
Hegyi Botos Attila

Lótusz és papirusz

I. A tisztaság fűziszfűzére,
avagy egy mondat termodinamikája (képletvers)

*Emlékezetére kértésze legszeretettebb virágjának,
egy felső-egyiptomi kék lótusz (Nymphaea c.)
zugligeti virágzásának (A. D. 2020)*

„mert én vagyok a tiszta,
aki a mocsárból született”
Halottak Könyve (81A)

Fogalmazzam
így vagy úgy:
örömben
tudtalak.

Szemhunyás idő,
ha telt. S mennyi apróság
merült föl ez alatt.
A játszi gondolat
– szertelen napsugár! –
hányfele szaladt.
Egy genus, egy species.
Életek etimológiája.
Csepp csíratengely. Az az
erő. Felületi feszültség,
lótuszeffektus –
ásványszemcsék
morfológiája.
Mint szálaz az értelem,
mintáz a szerelem.
Vált *valóra*
egy ábrándkéken
nyíló mondat
termodinamikája¹:

S mint égre gyullad, / mennyein úgy illatoz / víz tűzvirága.

¹ (Vö. még: lótuszok [Nelumbo n., Nymphaea c.] termogenezise, testhőfok-szabályozása, mitokondriális virághő.)

II. A por (metódusvers)²

Béke porainkra.

Hegyek járatlan járatait járja.
Okkert ülepít, azúrt hasít.
Amint a szerelem magasművészetébe!
Merül alá a megértés finomszerkezetébe.

1. eikón: Lepkeház (egy késő gótikus festékfolthoz)

Mind közül
messziről tündököl:
üdeséged! Hunyt korok
képtárában eleven pille,
rebbensz. S míg mélységed
finomvázába csobbanok,
új s még újabb lazúrról
azúrra, csillanva ahány
pigmentszemcséden,
fenyvygantán, olajon;
villózok alabástrom-
alapzatok harántrétegein:
ujjonglak, szívem!
Röptetlek átsejlő világok,
köszöntlek légyottunk
gyöngyházában!

2. eikón: Giornata (fresco buono, égei töredék)

Egy régbe tűnt holnap
mészvizet csorgat
koloritporaidba.
Villanat alatt
örökít örömet,
gyönyörünk fuvalló
lazúrkó madarát.
Láthatáron így terül,
márványmosolyú tükör.

² Sic est ingressa ARS. A festői kéz alkímiája.

Ó, fénnyé olvadó föld pora!
Kicsapódó kalcitéderek,
hamvak gyümölcse.
Kincsem! A Te tested
ébredő színei.

Utójáték (lebegő stukatúr „A por”-hoz)

Elmerült arcod
Illuminationes

Leheletnyin húzott ecset alatt az intonaco:
korallzúzalek nedves szemcséje sercen.
Friss áramlat éledő virágállatát: bontogatja arcod viaszrózsáját,
nyiladozó csalánfátylaid.
Pirkad. Aragonitok sarjadzó katedrálisán gyullad a reggel:
medren villózó lagúnák, húsrózsán fitoplanktonok pigmentkertjei.
Szemben, a part fejtésfaláról a magasba szirti galamb csattog.
Kő miriád írisze meredten követi. Hasadozó tekintet,
hegymély szivárványa. Hűlt látatengeren buggyanó üledékek:
csigázó idők ammolitjai.
Közvetlen ágyadnál, palkák paravánjára húzom föl e képet.
Édenre gyúlt arcod korallkertjeit. Ha álmodba merülsz, így,
világról világra libbenj. Vakolatán odaátról édesen suttognak
egy tengerentúli föld, álomszűrt, kora délután:
gyermekkorod papiruszai.

Tau Atila

„Az első sugarak látványa földre döntötte az Ég felé torlaszkodó óriást...”*

Teremtésvázlatok I.

Azon a hajnalon óriáskéz dagasztott sárból golyókat, majd a Semmi ködébe hajította őket. Vágya, hogy újra életeket leheljen, világokat keltett életre. És aki ébredt ősi, dermedt fátyolából, és nézett sötétre-fényre, megbabonázva és zavartan pislogott az új horizontok felé. Fénylő napok kerengtek, ereszkedtek mindenünnen, bolygók ragyogtak, csillagködök veszték el az időtlenségben. Gigászok fújtak buborékká parányi fénycseppeket, melyek szétrobbanva betérítettek virágokkal mindent. Gyors ujjak formáztak porszemeket a légből, melyek hegyekké, szurdokokká és fennsíkokká váltak. És a tündöklő, fénylő formák folyamatosan változtak, nőttek megállíthatatlanul, és burjánzottak újabb világokká. Aki pedig ekkor hirtelen életre kelt, magát egynek érezte mindennel. Az óriáspillangókkal, kik a hegyek fölött szállva hordozták szárnyaikon a felejtés puha fátyolát. A síkok növényeivel, kik az új élet lehetőségét vezették a fény felé. A hegyek forró ásványaival, melyek összekapcsolták egymással a távoli világokat. A féktelen örömmel, mely a Teremtés boldogságából és a születő örök életből fakadt, hogy ajándékokra újabb ajándék legyen a válasz. Íme a világ, ahová érkeztem.

Teremtésvázlatok II.

Égi kéz szórta el magvait a napsütötte ligetekben. Rövid útjára indult, de végtelen kóborlásba torkollott az útja. Trónusokról letaszított, dühöngő démonok edzették. Elveszítette tartását, józanságát és békéjét. Elfelejtett mindent, segítő, barátot, égi otthont. Szenvedése és fájdalma vált gyógyírévé, minden bajára, mert számláit egyszer végleg ki kell majd egyenlítenie. Poklok mélységein halad át útja, és a legmélyebb bugyrokba tud csak elrugaszkodni. Bár másokkal összeújtán él, mégis szüntelenül magányos. Teremtőjén sértetten vesz bosszút, mégis Benne találhat csak menedéket. Íme az Ember!

Teremtésvázlatok III.

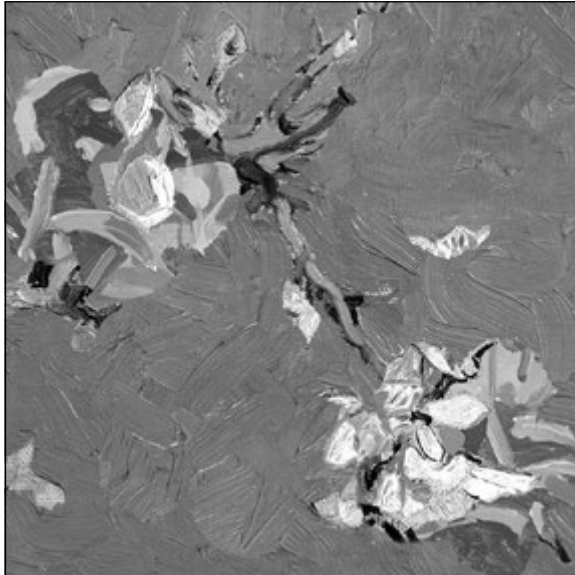
Az élet hosszú tánca a Szeretetnek mindent átregő-átalakító diadala. S ahogyan a virágok is egy felső parancs csendes szavára nyílnak, úgy kelti életre a világokat is az Ige, s mint egy lány fuvallat, láthatatlan szövi át az Életnek ösz-

* Részletek a szerzőnek *A szavak Golgotája* című kötetéből.

szes útjait. Eme eleve elrendelt varázs az eónok során a csontvelők mélységéig hatolva szellemít, alakít, formál át mindent, és nincsen, ami megállíthatná. S mint a parányi hópelyhek is kegyelemre hullnak, s a gond, a baj is magasabb életért adatott, úgy olvaszt magába kicsinyt és nagyot, még a legapróbbakat és legnagyobbakat is. Aztán pedig semmi nem maradhat, mit át ne járna, át ne ragyogna ez az édes varázs. Végül az utolsó, a legnagyobb ellenálló is megadja magát neki.

Teremtésvázlatok IV.

A fény hordozói vagytok Ti mind! Méltó az ember istenéhez, mert már most örök magasztosságára rendeltetett. Bár látszólag csöndben hallgat minden, eónok óta finom lények kara fogja minden egyes ember kezét. Angyalok szövik át durva testeit. Van, ki az ősi kezdet óta áldja, őrzi, és van, ki életről életre figyel, óv, táplál, végtelen türelemmel egyenget. És vannak, akik a fájdalom tengerén át korszakok óta egyenesítik azt, ami görbe. Ő mondja: bizony régió az ember, s amit tesz, nagy mű és közös munka az. Éterből szőtt segítői és hierarchiák támaszai, angyalok, arkangyalok és archék – mind érette küzdenek, hogy az Egy beérje rendelését, és álmokon kerengő útjain – önmagát elhagyva – célba érjen. De nemcsak ők, mesterek és szentek, az emberiség nagy fáklavivői mind érette áldoznak. Nincs más cél! Egész teremtés – gigászi díszlet, országok, városok, népek, kusza tájak, szereplők egész serege jött létre, egy világ omolhat, minden romjaira hullhat azért, hogy az Egy, egyetlen emberi szellem haza találjon... És a fájdalom... Együtt szenved vele az egész teremtett világ! És Az, ki a legfontosabb, érzi-fájja, szívébe fogadja a bukdácsolót. Én pedig mást nem is tehetek, csak annyit, hogy a bölccsel és bohóccal együtt kérjem: szánd meg, ó, Uram, a tévedőt!

Diane Sippl

Avi Roth coffeegrph® médiúmáról*

A csendes, finom rejtélyből képek bontakoznak ki. Ezek a képek formákká állnak össze. Minden egyes formában az élet magja és lényege rejlik. Így minden dolog a sötétségből és az ürességből emelkedik ki és terjed szét. (Lao-ce: Tao-tö-king)

Avi Roth ráérősen kortyolgatja reggeli kávéját, de talán nem úgy, ahogyan sokan közülünk. Szenvedélyesen összpontosít annak tulajdonságaira, bármikor elidőzve a kávéval a nap folyamán, miközben éberem kíséri, amint az nemcsak az ízlelőbimbókhoz, hanem a tányér vagy csésze falához simul, és otthagyja pigmentjét, megszülve a pillanatnyi formáját. Mondhatnánk, hogy ilyen a megélt idő lényege – mert valójában e teremtő folyamat során olyan rejtelmes élményekben részesülünk, amelyek megszűntük után is kínálnak nekünk valami nemeset.

Ebben az esetben is rábólinthatunk Jeremy Gilbert-Rolfe azon meglátására, hogy a vizualitás meghaladja a nyelvet (nyelven a szavakat érti) – hogy nincs elég szó, ami felcímkézheti mindazt, amit látunk, átélünk. Mi az, ami a történeteket megtartja, még akkor is, ha a szavak eltűnnek? Lehet, hogy nem is nyelvben, hanem inkább képben rögzítjük élményeinket, és képben is fogadjuk inspirációinkat? Ha igen, vajon médiumaink változásait kísérve nem hozunk-e létre más és más mesélési módokat, amelyek jelenünkben egyáltalán nem mentesek a gazdagság alakulásától?

Hallottuk már azt az aforizmat, mely szerint „Minden történetet elmondtak már korábban; az igazság a mesélésben rejlik.” A mai, egyre inkább gyakorlatias, felhasználóbarát, posztverbális világunkban (amikor inkább „megcsinálni” akarunk, mint a „hogyan csinálni”-ról olvasni) birtokoljuk-e, átadjuk-e az ősök bölcsességét, a kultúrák kincseit, a történelem tanulságait, amelyeket egykor a tábornok mellett mondtak el nekünk, vagy vándor énekmesélőktől hallottunk, esetleg regényekben olvastunk?

Mi van, ha valójában vizuálisabbak vagyunk, mint gondolnánk? Bevonhatnánk a tapintást is, hisz oly korban élünk, amikor az ujjlenyomat lett az aláírás. Bárcsak Roth kávérajzainak nézői végigsimíthatnák munkáit, hogy örömeiket leljék textúráik játékában, történeteik meghallgatásában. Ha meg a látást a hittel is perspektiváljuk, a képek vonalai és formái, tónusai, színei miről, kiről vallanak nekünk?

Leonardo da Vinci azt tanácsolta tanítványainak, hogy hosszasan és alaposan nézzék a romos falakat. Az ottani repedések és foltok végtelen képeket

* Avi Roth 108 darab coffeegrph®-ját megtekinthetjük a szerző honlapján levő katalógusában: <https://www.aviroth.com/roth-coffeegrph>

kínálnak az elme vásznára. Milyen kincsek vagy történelem mely kataklizmái rejlenek mögöttük? A természet és az emberi munka ezen omladozó maradványaiban bőségesen találhatóak olyan sejtelmes megérzések, átélések, meglátások, mint akár Avi Roth kávézacc alkotásaiban. E rituális, hétköznapi folyadék nemcsak az intellektus és az érzékek stimulációjának eszköze, hanem a különleges pigmentnyomok mélyebb fényének és árnyékának varázsa emelhetné-e akár a szellemet, vagy akár lehetővé tenné-e megfigyelője számára, hogy túllépjen a mindennapi élet üres ígéretein, át egy valódi csodába?

„A coffeegrph már létezett a kollektív tudattalanban; én csak leleplezem” – mondja Roth. „Láthatatlanul is, de már ott volt, mint egy *déjà vu* érzés. A képnelv, amit beszél, az emberiség közös nevezője.”

A coffeegrph egy egyedülálló művészeti gyakorlat, amely olyan önálló vizuális történeteket hoz létre, mely nagy narratívák titkait fedi fel. Sem festés, sem szobrászat, sem metszés, *per se* nincs ecset, nincs véső, nincs vegyi fürdő, a művész csak ezt az egy anyagot, a kávépigmentet akként éleszti fel a ritmikus döntési-folyási folyamat során, miáltal magából felszínre engedi a benne rejlő mintákat és textúrákat, amelyeket végül Avi Roth a szívelméjén keresztülszűr, és egyedi műalkotássá formál. Miközben a festékrétegek egyenként száradnak, művésznök úgy vezeti, formálja és kaparja a folyadékot, hogy annak részecskéi távoli tájakká, vészjósló égboltokká, istenekké, hősökké és antihősökké, hibrid lényekké váljanak. Életük egy digitális nyomtatási folyamat révén meghosszabbodik, amely hozzáad vagy épp csökkenti a kávé organikus színeit, és kiemeli annak textúráját. Mintha a megfelelő mennyiségű és erősségű kávé az idő alkotói nullapontján lehetővé tenné Roth számára, hogy közelítse a szavak előtti világot, a létezés rejtélyeit, amelyek a nyelvvel párosulva eltűnnek. És mégis, minden coffeegrphot® címmel lát el, nem azért, mert a szavak megnevezik azt, amit vizuálisan nem lehet ábrázolni, hanem azért, mert felidéz, ami figyelmen kívül marad, megidéz, ami el van rejtve, ami elvesztett, elutasított vagy elhanyagolt lett, mindezáltal viszont feltárják a rajzok ragyogó dicsőségét.

A coffeegrph az időről és a térről is sokat mesél, de új módon érzékelve, regisztrálva és kivetítve őket; a kávé „alászállásához”, a felületen való utazásához, a felfüggesztett entitásokba oldódásához, egy pozíció elfoglalásához szükséges idő türelmes várakozása, a további mosás vagy a lerakódások növekedése révén – ez a befektetett idő – az univerzum idejének allegóriája, és a nyomat térbeli analógiája lesz a kozmikus térnek, ahogy a kávé elvisz minket olyan területre, amelyet talán csak egyedi énünk ismer fel.

Avi Roth coffeegrphjaiban olyan hatásokat lelhetünk fel a 21. századi művészet nagyszüleitől, mint az automatizmus és a vertige gyakorlata és elmélete a szürrealistáknál; az intuíció, a spontaneitás és a „kontrollált sodródás” fogalmi az informális művészetben; a színmezők, a negatív tér, az impasto, a tachisme és a cseppfestés elemei olyan absztrakt expresszionistáknál, mint Clyfford Still, Mark Rothko és Jackson Pollock. Mégis, a coffeegrph egyedülálló művészeti médium Időtlen témák játszanak szerepet a rétegek, textúrák és formák koncentrikus köreiben. A kávé keret nélküli foltokba vonzott glóriái a nézőt olyan történetekbe is bevonják, amelyek évszázadok alatt szőtt társadalmi értelmezési hálók vetítenek ki. A coffeegrphok hangot adnak a történetek fátylának, és meghívják minket olyan párbeszédre és merengésre, melyek

természetüknél fogva porózusak és folyékonyak, de bevonzanak minket repedéseikbe és hasadákaikba az ott elveszett, odaveszett fényt keresve.

Egy olyan mű, mint a *Gemlike Heartbuds* (Drágakő szívhibók) egyszerre ősi és azonnali, életteli, amely egyszerre ásványi, növényi és emberi értelmező dimenziókat invokál. Ahogy a virágékszerek arcai felragyognak, száruk felfelé, befelé hajlik egy izgalmas smaragd-, rubin- és topázkitörésbe. Mindez olyan érzékeny, mint a pitypangok bojtjai.

A perspektívák elmozdulnak vagy feloszlanak a coffeegráphokban. Amint boldogan feladják alapjukat, a rétegek saját akaratuk szerint minősülnek át, lehetővé téve olyan fogalmakat, mint az emelkedés, transzfiguráció, melyek új távlatokat nyitnak. A *Luminous Aviator, First Attempt* (Fénylő pilóta, első kísérlet) felszálló párával a kilövőállásról és az *Enlightenment* (Felvilágosodás) három guru koponyájába sülyedt szemekkel azt sugallják, hogy ezek a rejtőzködő, leselkedő arcok egy olyan utazásra csábítanak minket a „felemelkedésre”, amely nem feltétlenül vertikális.

Az irány lehet, hogy az anyaméh felé vezet, míg felülről, mintha egy ultrahangon, belépünk a szülő és az utód belső életébe, amint ez megjelenítődik a *Mother and Child* (Anya és gyermek) című műben. Ugyanakkor az *Omelette*-nek titulált alkotás egy kakast idéz meg kávészem tollazattal, miközben a spirituális hitrendszerek ősi formái sejlének fel.

A coffeegráph központi eleme az antropomorfizmus szókinccse, amely nemcsak zsigeri és buja, hanem katalizátorként szolgál a szimbólumok képekké váló átalakulásához: az ismerős formák már nincsenek kötve az általunk ismert hagyományos referenciákhoz, hanem szélesebb asszociációknak engednek. Inkább felidéző jellegűek, mint reprezentatívak, inkább performatívak, mint értelmezőek. Úgy állnak előttünk, hogy újdonságukkal és bátorságukkal elbűvölnek. Az idő bizonytalansága és a tér meghatározatlansága egyszerre lehet meglepő, nyugtalanító és elképesztően felszabadító bennük. Egy olyan mű, mint az *Inferno Terra Santa* (Szentföld a pokolban) transzművészetnek tűnhet felfeslő absztrakt növényi-építészeti részletek megszállott ábrázolásával, forrásaival és krátereivel. Hasonlóképpen, a porviharoszerű ritmus és ismétlődés a *Kazakh Rebellion* (Kazak lázadó) című műben előrevetíti a lovak és kardok zaját a kávé foltjának közepén.

Néhány mű magát a coffeegráphot allegorizálja: ironikusan a *Chimerában* (Khiméra), ahol a kávé élesen hozza kontúrjait az üledék és a lerakódások fokozataiban; misztikusan az *Indian Talesben* (Indián legendák), ahol a babot az idő palástszerű gömbjeinek forrásaként ábrázolja az éterikus szavak megkövesedése; vakmerően az *Athletes* (Atléták) címűben a kávézacc ütközésének lávaszerű impasztójával a merész, gesztusos alkalmazás révén; folyékonyan a *Crossing Styx* (Sztüxen átkelve) alkotásban, ahogy az anyag áramlása és ellenszolgáltatása mozog és mozgatódik. A képzelet méhe a magból vagy gyümölcsből származó, gömbszerű gyűrűkben jelentkezik az *Eden Pear* (Édeni körte) coffeegráphban; a főzet egyedi természete és a művész számára nyújtott álomszerű csábítása nyilvánul meg az *Aquatic Maiden* (Vízi tündér) címűben.

A kávé átalakító ereje nyilvánul meg egy olyan mindennapi anyagon, mint a víz, a *Blue Water Petulance* (Kék vízben duzzogás) felületén, míg a *Boating the Arctic* (Hajózás az Arktiszon) a viking hódítókat idézi fel a kávéfoltok fagyott

formáin keresztül. A *Lollygag* (Lustálkodás) pedig nem lehet más, mint maga a művész felhívása az improvizáció és a véletlen folyamatára, amelyben a türelem segít a mesék megmutatkozásának.

Roth hozzáállása a kávéhoz könnyedséget mutat, amelyet játékos képességgel tesz lehetővé. Ez a játékos érzékenység elvezeti őt és nézőit olyan, még meg nem hallott harmóniákhoz, melyeket a képzeletünk előhívta lények hoznak nekünk létre. A kávé elkészítésének és fogyasztásának ősi edényei színpadot állítanak az időn túli kérdések és a kozmoszon kívüli keresés számára. Felismerhetjük, amint meglátjuk őket. Ott vannak, hogy felfedezzük őket – az Avi Roth teremtette coffeograph alkotásokban.

Turai Laura

Pogány ima

Csak egy szóval mondd és
lehunyom szemem
a hallgatás lebegő aranyfonalára
se nézek többet
s lámpafényben virágzó arcodra
leoltom a lámpát

Csak egy szóval mondd
és napsütésben rezgő
árnyakba fogódzom
nem szívom többé
haldokló sziluettet még
csontjaimba fúlnak az estek

Őszre kiáltom bánatom.

Csak egy szóval mondd
s álmaimra pillangót ereszték

(Kinn már fúj a szél)
Forró asztráltetek –

a hold ólomporába törni
tudd hát: megremegtem –
de csak egyetlen szóval mondd...

és meggyógyul az én lelkem.

Madarak

Megvettem ágyad, de te ónixsötét
éjek lepedőjébe csavartad lábad
Míg vártalak
fecskek gyűltek láthatatlan
s csőrükben repesve hozták
a képtelenség édes csillagmagvát
kiették a földből, s most szárnyuk mögül előremeredve
hozzák nyelés nélkül
azóta minden este

Neon

A tulipán
kitárta belsejét.
Forró szirmain
még haldoklott a nyári reggel pár nedves szava
s akár a kivágott akácok helyén a hajnal
derengett a neon a falban, e semmi-tűz

Kiléptem a buroktörte éjjel betonhadának
távolságoktól szellős szilánknyomába
s nem láttam
mire jó a fonalak sugdosása
hisz e káprázatidény csak keresztárryra tűz...

mint kivágott akácok helyén a hajnal
dereng a neon a falban. Semmi-tűz.

Légy szelíd

Légy szelíd, kérlek
kimérlek kába végzetedből
hangyák piciny csápja csap
az égbe
halld nevem
kimérlek kútmély végzetedből
a fű, a zöld, a föld a
halmos
lávakönnyem ömlik elmos
légy szelíd, mert álmos
éveimből
zavartalan kék eged vert föl

E lucevan le stelle

mert égtek a csillagok
s azt hittem, nem bírom tovább
a sóhajokat visszafogni
a káprázatos kikericságyból
mit alám tolt a végtelen.
Nem a szemedből, a világűrből
jöttek a szemérem szikláin túlról
s hanyatló pillantásom
gyűrött pipacsszirommá vált
angyalszárnyakat arannyá izzító
tekinteted alatt

Tört fény

lekonyult virágok
nyaka nyúlik feléd.
gyönyörű a reggel.
és mégis félek.
hogy a virágok szirma
túl fényes lesz ma

hogy az alkony
nem bocsájt meg nekünk
és valóban eljön

hogy az angyali arc
elviselhetetlenül szépen ragyog ezen a
porvirágárnyas mezőn

hogy a kacagás
a képtelenségig tágítja
tüdőmet és mégse
halok bele

Belehalni kéne ebbe
a szikrázó mandula-
ízű fűzöld fájdalomba
mi nem lehet enyém.
Mikor ölelsz át végre
úgy, hogy átérje karom
örökkévalóságod,
szénaboglyába göngyölt,
kísértő fájdalom...
Menj, hogy kialudjon
macskák gonosz pillantása!
hogy átsüssön bőrünkön
a hajnal!
hogy összeérjen tapintásunk
a fősajduló jajjal.

Hát nincs már szó, mi összeköt
a bajjal?

Ülünk szemben
a tomboló viharral.

Zsoltárok

Ó, nem vagy hát sehol
mert mindenütt vagy
álmodlak ebben az álomban
hisz minden álom
ne hidd, hogy örület visz
hogy vágy hajt, s
szenvédély csak...
őskutakból ömlik tűz
s a levegőben egyre lebeg tekinteted.
Almába harapok.
Harapásom nyomán hiányod
fehér fiaikat szül és ragyog
Nem kérdelem, merre járhatasz
szemed követ. Ki vagy te?
S ki vagyok én? Nyomunkban
ősi tanítások. Nem biztos,
hogy lovad gyorsabb, mint énekem
az elnehezülő szélben
Sírok és mosolygok, mert úgyis itt vagy.
Hiányod már nem árok, hegycsúcs.
Jöjj ki a rengetegbe! S láss meg
amikor felhőkön dalolászok
tudod te is, hogy a szálad szövődnek
már nem kapaszkodom, nekidőlök erődnek.
A semmi útjára rózsaaágyról lelépek...
Nem kívánok mást.
Talán túlságosan ismerjük egymást?

Ó, igen, talán már áttáncoltam veled
jó pár éjszakát – olyan jó, ahogy
bennem fuvolázik bársonyárnyú
s mégis fényes tanításod
a semmi subájába bújok, ha fázom
mert mindenem e tudat
a mindenén kívül
hisz milyen csodás volt
követni a felhők flangálását
fehéren és valami égi tej-színben
úszva csipkés-sivatagos szép
utakon, hol lelkedre látok.
Hogy szaladnék-e, ha hívnál
nem tudom már, mert mindegy is
hányszor járjuk körbe a kimeríthetetlen

forrást, míg le tudunk hajolni
 merni két kezünkkel tiszta vizéből.
 Ne is zavarjuk, hadd csobogjon
 mélyen és merészen. De ne
 fordítsd el tekinteted, hiába
 tennéd. Könnyeimben holnap
 meglátnád arcodat titokzatos
 űrben, misztikus találkozásaink
 elkerülhetetlen topáztüzeiben
 szárítva most szemem.

Míg az eső feketén marta az utakat
 csak befelé láttam
 a könyvtár könyörtelen alagútjában,
 hol egy fekete párdúc követett
 kék szemével otthonos reményben
 és lángban kínálva zöldellő lombok fényfiat
 a mélyben talán szántottad
 a reménytelenség földjét
 hogy kikeljen belőle a
 Paradicsom fája és szakítsunk
 belőle újra és újra
 külön-külön és az egész
 emberiséggel együtt, s aztán...
 nem kéne mégis megfordulni végre?
 Tenyeredért nyúl az alkony
 álmomban, habár nem kereslek
 úgyis egy levegőt szívunk
 az éter kitartó tere beteríti lelkünk
 ó, örökké-valóság
 hívtalak ma hajóra
 a vízben venni levegőt
 s kiülni a tetőre tűző napra
 hogy leperegjen minden sár
 hogy mondjam el, ami elmondhatatlan
 neked, ki azt állítottad, ISMERSZ
 mutasd meg, mennyit mersz!? merj, ne csak
 sós vízből, az édes Dunából
 s ha nem jössz, az sem baj hát...
 majd fölszántom én a császár udvarát.

Ludvigh Károly

A gyógyító retabló – az egyedi és a kollektív egyesített tere

Mélylélektani és traumaközpontú megközelítés*

„Ha pokolra jutsz, legmélyére térj:
az már a menny. Mert minden körbe ér.”
(Weöres Sándor: *A fogak tornáca*)

A retabló az ún. ex voto tárgyak közé tartozik. Ezek az égiek számára felajánlott fogadalmi, illetve hálaajándékok valamely csodaszámba menő gyógyulásért, megmenekülésért szorult, drámai helyzetből.¹

A retabló a világszerte, európai, illetve magyar területeken is elterjedt ex voto regionális, Mexikóban közismert – leginkább, de nem kizárólagosan naiv – művészeti megnyilatkozása: festményformában megalkotott hátaltárgy.

1. Áttekintés, főbb műfaji jellemzők és egyéb sajátosságok

A retabló témája és formája, álomszerűsége. Már érintettük, hogy a retablók egy-egy vészterhes, fenyegető vagy fájdalmas, sérüléssel, fizikai-testi és/vagy lelki veszteséggel járó élethelyzetet dokumentálnak. A kép mégsem dokumentarista: a szituáció „objektív” ábrázolása mellett mindig megjelenik egy „égi lény”, egy archetipikus szellemi őrszem és tanú, akinek közvetlenül nem beavatkozó, mégis óvó figyelme terében alakulnak az események. E vigyázó lények azok, akik „ellentételezik” a drámai jelenetet, akik révén az egyensúly az események minden szélsőségessége mellett is megmarad (vagy gyorsan újra létrejön). Ha a kompozíciók ilyen értelemben vett „rossz” és „jó” elemeit megfeleltetjük a jin-jang fekete-sötét és fehér-világos összetevőjének [anélkül, hogy most ennek részleteibe bocsátkoznánk: a jin-jang ősalakja az uroborosz, a „saját farkába harapó kígyó”, az örökkévalóság, élet és halál örök körforgásának szimbóluma, így megemlítése a retabló felől nagyon is helyénvaló „áthallás”. Fogalmára, részleteire többször visszatérünk], akkor az egyensúly szembeszökő, illetve az így megnyilvánuló forgandóság, változékonyság a legrosszabbnak is új perspektíváját képes megnyitni. Ez a rosszat átkeretező, a sötétben is a világot meglátó és értékelő látásmód az álomszerű ábrázolásban felsejlik,

* Részletek a *Retablo – Összeomlás és rend* című, kiadás előtt álló monográfiából.

a kísérő szövegekben pedig kibomlik, egyértelmű megfogalmazást nyer (amint azt a példákön később látni fogjuk).

Természetesen, ahogy a jin-jang sötétje világosba vált, a tao törvénye szerint a sors ugyanúgy válthat világosból sötétbe. Amint a hétköznapok „sötétben látó” bölcsessége mondja is: „derűre ború”; „sírás lesz a vége” (aztán meg: „meglásd, minden jóra fordul”; „minden rosszban van valami jó”).

A retabló az uroborikus „örök körforgásnak” mégis azt a mozzanatát mutatja, amikor a rossz jóra fordul. Ez a jóra fordulás „csak” az egyensúlyig visz, arra a mezsgyére, ahol a jó és rossz kiegyensúlyozottsága komfortot eredményezhet. A retabló nem a szélsőséges jóba, hanem a *szélsőséges rosszól fordít*. Továbbá – számolva a rosszal, a gonosszal, annak létét „megengedve” – folyvást kiegyensúlyoz: mégpedig, úgy tűnik, azzal, hogy a hálát (ld. később) gyakorolja olyan dolgokért is, amik természetesnek tünnek legalábbis mindaddig, míg a sors egyértelműen nem jelzi, hogy semmi sem biztos, semmi sem sérthetetlen, semmi sem „járandóság” az életben; hogy végeredményben nincs a sorsot engedékenységre, támogatásra „kényszerítő” olyan működés, erény, amely egyértelműsíthetné, hogy csak jó dolgom lehet, ahogyan a reklámszlogen fogalmaz: „mert megérdemlem”. Az emberi érdem a sors szeszélyességét nem befolyásolja; számára nem határoz meg az érdemes személyre irányuló díjazó *kötelezettséget*.

A szent-szellemi tanúk rendszerint „lebegő” és – elvileg-eredetileg csak a hálaadó menekült számára – látható jelenléte teszi különös hangulatúvá, álomszerűvé a képeket (nincs ott, és mégis ott van). A tényleges helyzetben a szent segítő tanút csak az áldozat látja, érzékeli, illetve esetleg később, a drámai helyzetből ocsúdva, visszatekintve „veszi észre”, a képen pedig ezt az általa észleltet már a dokumentált eset idején is jelenvalónak tünteti föl – ahogyan az a lélektani realitásnak meg is felel. (Amennyiben pedig a retabló még a menekülés előtti ígérvény, fogadalom, annyiban a segítő minőséget, isteni személyt maga a szenvedő idézi meg a maga javára és a szentek nagyobb dicsőségére...) A képek álomszerű volta mintegy visszaigazolja az I. részben mondottakat, miszerint a fizikai – egyedi – történés egyszersmind a tudattalan pszichikus – általános – terében, a létezés mitikus történeti közegébe ágyazottan valósul meg. A képen így a tudatos és a tudattalan egyidejű jelenlétét, fúzióját, integrációs mozzanatát szemlélhetjük.

Az álmokról tudjuk, hogy sokszor aktuális élethelyzetekhez adnak „azonnali” értelmezést, segédletet, javaslatot, akár mindjárt „egy nehéz nap éjszakáján”. Ugyancsak az álmokból látjuk, hogy a tudattalan – mondhatni – „real time” leköveti a technikai vívmányokat (így az álmokban hamar megjelentek a vonatok, autók, repülőök, újabban az okostelefonok, számítógépek stb.), a napi eseményeket, a nagypolitikai történéseket, „letapogatja” a nagyvilág globális folyamatait stb. Az újabban felbukkanó kortárs retablók ugyancsak álomszerűséget mutatnak ebben az értelemben is: azonnal „beemelik” az új társadalmi fejleményeket, akárcsak a belőlük következő, újszerűnek ható egyéni témákat is.

[„A vallás és a szociológiai kontextus közötti kapcsolat a retblón keresztül teszi lehetővé, hogy a fogadalmi festmény előállítását és terjesztését egy olyan kommunikációs jelenség részeként határoljuk be, amely általában alsóbb társadalmi rétegekhez kapcsolódva áll szemben az uralkodó osztályok kultúrájával és vallásával, akikkel bár ugyanazokat a szimbólumokat osztják

meg, amelyeket a katolikus egyház képviselői törvényesen szentesítenek, de amelyek e vallási rendszer elsajátításának egy sajátos módját fejezik ki, sokszor távol állva a vallási rendszer hivatalos álláspontjától.

Így jött létre a kortárs retabló, amely már nemcsak szerencsétlenségekkel, balesetekkel, betegségekkel foglalkozik, hanem beemelte a modern élet más területeit is meglepően széles skálában. Így például: „Szexualitás (transzszexualitás, homoszexualitás, nemi erőszak, perverziók, szégyen); Házassági élet (szülés, abortusz, gyermeknevelés, megcsalás, alkoholizmus, családon belüli erőszak); Üzleti élet és munka (munkavállalás és munkanélküliség); Migráció (menekültválság); Klímaváltozás (természeti katasztrófák, földrengés, árvíz); Háború, Forradalom, Terrorizmus; Parapszichológiai jelenségek; Kábítószeres, hallucinációk; CoVid-19 (halál, frusztráció, bezártság, kapcsolatok próbára tétele)”. (Vály Sándor: *Ex Voto; Retablo* – <https://sandorvaly.com/retablos/>).

Valójában nem igazán újak az egyéni témák, csak a színpadkép, a díszlet, a keret, a konkrét tartalom változik. Az új szituációk adta egyéni kérdések, problémák, elakadások, megoldandók mégis inkább régiek – „új köntösben”. Az új köntös megtévesztő lehet, de a lelki, etikai kérdés már egészen biztosan felmerült a történelem – vagy akár az egyéni élet – folyamán. A – kollektív – tudattalan archetípusok – valami abszolútot sejtetve, abszolútra utalva – ezért is tudnak új, ismeretlennek tűnő témákhoz is „érdemben hozzászólni”. („A történelem ismétli önmagát” – az örök visszatérés uroborikus folyamat. Megnyilvánulása azonban korról korra, egyedi, újnak ható kosztümökkel és díszletek között jelentkezik. Akár világgorról világkorra, ahogyan a keletkező és önmagukba visszahulló univerzumok végtelen számú egymásutániságát feltételező kozmológiai elmélet is erről beszél.)

Stílus. A retablók naiv művészeti alkotások, és sok esetben – az *art brut* konkrét értelmében is – brutálisak. E stílus elhelyezése, művészeti leírása, elemzése inkább a művész, művészettörténész kompetenciája. Annyit viszont mégis érdemes kiemelni, hogy a naiv megjelenítés a hétköznapiságot hangsúlyozza, illetve szándékolt, tudatos elvontságot, „modernitást”, „művészi koncepcionalitást” nélkülöző, ösztönösen nyers és célratörő egyszerűsége az elemző, szintetizáló gondolkodást nem igénylő, könnyű befogadást, a közérthetőséget szolgálja. A kép nem szorul sem találgatásra, sem értelmezésre, és a segítő alakok is – éppen a tudattalanban való kollektív reprezentációjuk következtében, álomszerű mivoltuk mellett is – azonnal érthető, valamiképpen nyilvánvalók: „nézzétek, ez és ez történt, és e szent stb. közbenjárásának köszönhetem szerencsés menekülésemet”. A mégis fennmaradó esetleges bizonytalanságokat a kísérő szövegek tisztázzák, illetve ezek „menekítik meg” a szemlélőt attól, hogy a kép alapján a saját tudattalanja által befolyásolt előfeltételezéseiben, következtetéseiben elveszék.

Ez a naivítás kifejezetten lényegesnek tűnik, ha a retabló célját nézzük. Legalábbis erre utal, hogy nemcsak ismeretlen, valóban naiv alkotók esetében beszélhetünk meglehetősen egységes stílusról, hanem képzett, ihletett, tehetséges művészek is követik ezt a formanyelvet. Az I. rész elején már érintettem Vály Sándor retablóprojektjét, amire e II. rész végén még kitérek. További példaként pedig Frida Kahlo két alkotását elemezzük (közülük az egyik saját

balesetét ábrázolja). Ez az egységesség persze annak is köszönhető, hogy nagyon „erős” műfajról van szó, amelynek szilárdságát a tudattalanban, illetve a történeti-művelődéstörténeti múltban gyökerező és szervesen fejlődő események, erővonalak adják.

A képszerkesztés, megjelenítés tehát a naivhoz, az art brut-höz sorolja a retablókat. Ugyanakkor egy idő után feltűnnek – a képek egy jó része esetében szembeszökő módon – a művek gyermekrajzokat, gyermekfestményeket idéző stílusjegyei. Kognitív megközelítéssel ez a jellegzetesség a naivitás komponenseként értékelhető. Lélektani oldalról e látásmód azonban egyrészt a gyermekekre még jellemző mágikus gondolkodást, illetve a világ mágikus egységét idézi, másrészt a „nembeli ember” felnőtt korában is érvényes sorsnak való kitettségét, alárendeltségét, létében „magasabb hatalmaktól” függő istengyermeki mivoltát hangsúlyozza.

A retabló stílusa tehát minden megközelítésben erősíti azt a hatást, amit szociodokumentarista témája, formája és álomszerűsége már erőteljes „belépővel” megfogalmaz.

A reatabló a lélek kongruens, hiteles megnyilvánulása.

Hála, öröme való képesség. Az „ex voto” – azaz hálatárgyként – készült reatablóban a fogadalom beváltása során képpel és szöveggel tárgyiasuló köszönetnyilvánítás külön hangsúlyt kap. Ez a külön hangsúly a hála. Nem „pusztán egy köszönet”-ről beszélhetünk, hanem hálatelt köszönetről. A hála értelmező, tudatosító köszönet; mintegy túlmegy a köszönet – őszinte alakjában is – udvarias formalitásán, és a köszönet természetes gesztusának érzelmetelített változatát mutatja: szívbéli köszönetről van szó, ami a hálatelt szív belsejéből fakad. Ez a szívforrásvidék jelenik meg a reatabló mint fogadalmi ajándéktárgy – ex voto – „kibontott” nevében is: „Ex voto *libens merito posuit* = szívesen állíttatta fogadalom beváltása alkalmából”. A német *liebe, lieblich* ‘szeretet, kedves, kedvenc’ értelemben fordítható. Eredete a proto-indoeurópai *lub*, ‘öröm, vágyódás’ jelentéssel; mindezen érzelmek testi reprezentációja a szív. A *lub* b-v hangalaki váltópárral az angol *love* szóban, illetve a *ljubity* és társai alakjában a szlávban is megjelenik stb. A *libens* így ‘szeretettel, örvendezve, vidáman, lélekből jövően, *rajongással*’ jelentéssel is fordítható, ami csak erősíti a mondottakat: örömteli, vidám, lélekből jövő – azaz belső energiából fakad – a köszönet, a hála.

A köszönet gesztus, amely hálatelt változatában válik igazán változást, gyógyulást előmozdító erővé. E változás lényege az ábrázolt drámai események átértékelése, azaz más szemszögből való megközelítése. E tekintetben beszélhetünk reframingről, átkeretezésről, úgyszólván „out of the box” értelmezésről, paradigmaváltásról, ami történetesen a jin-jang mozgásdiagramjának fél ciklusaként jelenik meg. A hangsúly, persze, az érzelmi transzformáción van: a kognitív szempontváltás, a racionális belátás a megélésben ritkán hoz átütő változást, ha az érintettség érzelmi természetű (ld. I. rész, *A szenvedésben a gyógyulás* fejezet!).

Szőnyű dolgok esnek meg az emberrel, az ember pedig hajlamos „beleragadni” abba a rosszba, ami érte. Nehezen dolgozzuk fel traumáinkat, sokszor évtizedek is kevésnek bizonyulnak ahhoz, vagy egy egész élet sem elég, hogy valóban vissza tudjunk térni a derűhöz, örülni tudjunk annak, ami – minden rossz történés mellett, ellenére is, mégiscsak – van, sőt, esetleg szép és jó.

Meglátni a rosszban vagy a rossz mellett a jót vagy észrevenni azt a rosszat, a rossznak azokat a további eshetőségeit, amik nem történtek meg, holott a helyzetből még egyéb, nagyobb rossz is következhetett volna.

Az I. részben már érintett áldozatiságról van tehát szó. A retabló – különösen a kíséző szövegeiben tetten érhető megfogalmazásban – „eltolja, átírányítja a fókuszot” arról a rosszról, ami történt, arra a jóra, ami egyenesen a rosszból következett, vagy arra a rosszra, ami viszont nem történt meg. Ezzel továbblendül a jin-jang kerék, nem jön létre elakadás, elmarad a benne-ragadás, nincsen lebénelés, kővé válás, lefagyás (vagy oldódik) – a trauma nem válik PTSD (poszttraumás stressz betegség) forrásává.

Ennek a traumaoldásnak a hála a mozgatója, amely a traumakarrier helyett az öröm, az élet visszatérésének kedvez. A hála természetesen – visszaigazolja az előzőket – értelmezhetetlen anélkül a szereplő nélkül, akinek a hála szól. (Az áldozatiságra, a traumára, a PTSD-re is többször visszatérünk.)

Látni fogjuk: a retablók – és értelmezésük – egyértelműen inkább derűlátó felhangot mutatnak. A legnagyobb drámából is „jól jövünk ki”. Ez akár hurrá-optimizmusnak, idealizáló megközelítésnek is tűnhet az élet dolgait kritikusan szemlélni hajlamos ember számára (ahogy Frida Kahlónál is legalábbis erőteljesen ambivalens élménnyel találkozunk). Azonban nem „indokolatlan jókedvről” van szó. A derűlátás a hálával áll kapcsolatban. A hála voltaképpen önmagát igazoló „állítás” (mégsem tautológia), amely azt mondja: hálás vagyok, mert van miért hálásnak lennem. Maga a hála bizonyítja, hogy van minek örülni, van miért hálásnak lenni, *akármi is történt*.

Csoda. A retablók jelenetei körül ott lebeg a csoda. A csoda az ember számára lehetetlen, az emberi hatáskörben megvalósíthatatlan megtörténte – szükség-szerűen ember-feletti erők közbenjárására, közreműködése nyomán (mintegy véletlen hatásra. A véletlenre Firmicus Maternus, illetve a Cortez idején az aztékoknál – Közép-Amerikában – még virágzó hagyomány kapcsán később visszatérünk).

A retablóban megjelenített menekülések, gyógyulások egy része nem ilyen természetű: a kedvező fordulatok nem lehetetlenek, akár „maguktól” is megtörténhetnének. A retabló „valóságos csodáit” részben az események szélsőséges volta, részben az érintettek csodavárása, csodában való hite adja. A „csodával határos módon” kifejezés adja azt a mezsgyefogalmat, amely a racionális, logikus és az irracionális, lehetetlen eseményeket egymástól elválasztja olykor aligha kimérhető távolsággal vagy éppen nehezen megragadható átfedéssel. Ezen a mezsgyén található azok a történések, amikre emberi számítás szerint nem kerülhetne sor, amiről az ember azt tartja, hogy saját erejéből nem volna képes megvalósítani. A csoda a *sírból hozza vissza* a helyzetet, adott esetben magát az embert. A csoda az *isteni meglátása, az élet megtapasztalása „a hálál torkában”, az a minőség, amiről a klinikai halál állapotából visszatértek fényként szoktak megemlékezni, illetve amely a nehéz helyzetek megoldódásával kapcsolatban a köznapi nyelvbe is beilleszkedett a „látni a fényt az alagút végén” formulában.*

A csoda latin szava a *miraculum, miraculi*: megdöbben, elámul, bámulatba esik. Ennek előzménye a *mirus* (korábbi alakjában: *smeiros*; szanszkrit *sme-*

rah): bámulatba ejtő, elképesztő, csodálatos. E szavak elvarázsolt, elragadtatott, euforikusan megváltozott tudatállapotról tudósítanak, és valamilyen képi élményre, látásban való feloldódásra utalnak – és amely az észlelőn, annak arcán is tükröződik: a szó végső eredete a proto-indoeurópai *smei*, amely 'mosolyogni, nevetni' jelentésű (folyománya angolban a hangalakilag is igen hasonló *smile* = 'mosolyog').

A retablóban „dokumentált” csoda tehát egy olyan folyamat, amelyben a sötét, drámai képek nevető, mosolygó arcot öltenek, illetve a sötét képet vágó és a mosolygó arc egy felületen látható. Egyszerre a kettő nehezen befogadható, és jószereivel csak a nézőn múlik, éppen melyikre összpontosít, melyiket látja, illetve mennyire képes váltani, változtatni a látványpontokat, amivel végül is a teljes egészhez kerülhet egyre közelebb.

A csoda így nem más, mint a halál, halálfélelem sötétségéből a nevetés, a mosoly eufóriájába fordulni (újra a jin-jang mozgásdiagramjának megfelelően). Csoda megint csak ott fordulhat elő, ahol a hétköznapi és a természetfeletti elérhető, egymás felé átjárható közelségben van egymással; ahol a mezsgye nem szétválaszt, hanem összeköt, legalábbis az egymás felé való megnyílás és az egymásba való átnyúlás időlegesen, a gyógyulás, a menekülés megtörténtének idejére lehetségessé válik. Ez az átlépés a – csodában, a természetfelettiiben való – hit (akár tudattalanul is). Csodák bármelyikünkkel történ(het)nek (akárcsak, persze, tragédiák).

Ablak. Sok retablón látható ablak. Ez egyszerűen a helyszínek fizikai adottságaiként is felfogható (szobák, épületek). A képek álomszerű volta, lelki, mitikus tér jellege azonban elvont jelentéssel is felruhazza a tárgyakat. Az ablakok olykor „üresek”, máskor a külső világ dolgai látszanak bennük, fák, utak, házak stb., egyes esetekben pedig embereket látunk, akik benéznek, és ettől fogva tanúi annak, ami bent történik.

Maga a retabló – önmagában – is ilyen ablaknyílás, amely kitekintést nyújt a tágabb környezetre, elhelyezi az eseményt, a mágikus, mitikus folyamatot a „valós térben” és időben, tehát a realitáshoz köt, vagy a történésekre nézve betekintést enged mások számára, illetve – üresen – csak mint lehetőség jelenik meg: jelzi, hogy mindannak, ami itt zajlik, van egy vagy akár egy többszörös kintje és bentje. Ráadásul ez a határpont, -felület változatosan elhelyezkedhet az áldozat tudatában és a nézőében is, aki pedig azonosulhat a betekintővel és magával a bent lévő áldozattal is, így kívülről betekintőként bent lévővé válik, aki kitekint akár arra az önmagára, aki éppen betekint... Ez a sajátosság voltaképpen egy disszociált tudatot jelenít meg (ld. később).

Az ablakon át kint és bent viszonylagossá, egymásba átjárhatóvá, pontosan nem is meghatározhatóvá válik, ez pedig kiemeli azt az üzenetet, hogy a drámai pontokon mindenképpen egyek vagyunk, elkülönülésünk látszólagos, megszűnik, a határok tarthatatlanokká válnak, és elkülönítő vágyunk nem nyerhet kielégülést többé: az, hogy amit látok, éppen nem velem történik, bármennyire is távolinak látszik, nem jelenti azt, hogy velem ilyen nem is történhet. Ez az ablak ilyen értelemben az empátiára, a compassion érzésére, az együttérzésre – vagy ezekből – nyílik, az ember fizikai értelemben vett végső védelemnélküliségének elfogadására, a hálára és az alázatra, akármit is látok vagy nem látok benne.

Humor. A retablók egy része nem nélkülözi a humor – vidámság, életteliség, elevenség – hangját sem. Ez részben a gyermeki ábrázolás már említett stílusjegyeiből adódik: furcsa arányok, perspektívák, naiv látásmód, illetve ábrázolás, élénk színek stb. Mindezek formai elemekként adott esetben egyfajta kedvesség, derű, báj, gyermekiesség benyomását keltik. Másrészt a tartalom is szolgálhat humor forrásaként (a loholó kutya ilyen példaként tűnik majd föl a példák egyikében), bár ez a ritkább változat, hiszen a képek rendszerint erőfeszítéssel járó, illetve drámai helyzeteket ábrázolnak.

Mindenesetre, ha a humor megjelenik az ábrázoláson, az a hála derűjét erősíti az érzések szintjén.

Katalizátorszövegek. A retablók „kötelező elemként” megjelenő kísérő szövegei szinte kizárólag köszönetnyilvánítások, illetve a hála kifejezései (természetesen a drámai helyzet rövid ismertetésével). Ahogy a képeken is ők jelennek meg, úgy e szövegek is Jézushoz, a Szent Szűzhez, gyakorta Szent Sebestyénhez – az általános emberi lélekállapotot precízen leképező, „több sebből vérző” szenthez – szólnak (akik ott „lebegnek”, sokszor szinte kifejezetten levitálnak a reatablókon). A jellemző szereplőkön kívül mindamellet olykor az archetipikus szellemvilágnak más, néha (de egyre gyakrabban) akár különös, „excentrikus” képviselői is megjelennek (példáink között is Baphomet, Santa Muerte stb.).

A szövegek, ahogy az első fejezetben már érintettük, sok esetben kivezetik a nézőt az első látásra bekapcsoló saját képzeletvilágból, illetve adott esetben a következményes sokkból (megbotránkozásból, elutasításból, haragból stb.; érzelmi, indulati állapotból), visszahozzák a kibillent egyensúlyból, és egy józanabb szemlélődéshez segítik hozzá, ami hozzáférhetővé teszi a katarzis számára, és a kialakuló megértésen keresztül lehetővé teszi a tanulás ítékezésmentes befogadását, a szellemi-lelki üzenet introjekcióját.

A szövegek ebben az értelemben katalizátorként hatnak. A kép által egyetlen szemvillanás alatt létrehozott, megváltozott tudatállapotot (érzelmi érintettséget) mint kontrollálhatatlan minőséget a leírás a maga rendezőelvével lassan mederbe tereli, strukturálja, és az elfogadhatatlanságból a tudat számára is befogadhatóvá teszi – azaz anélkül, hogy uralná a benyomásokat, elősegíti a pszichés tanulást, ha úgy tetszik, az érzelmi intelligencia épülését; lehetővé teszi, hogy a kép az érzelmek mozgósításán keresztül kifejthesse jótékony hatását a lélekre.

A retabló természetes közegében a „köznép” fóruma. A képeken ennek megfelelő kép- vagy betűjelek idézik a hétköznapiságot; a szakrális-égi motívumokat egyrészt ellenpontosva, másrészt mintegy lehorgonyozva a mindennapok anyagságához (a maradandósághoz, tartóssághoz).

A kísérő szövegekben ugyanez a hatás érhető tetten. Egyszerű fogalmazás, stilisztikai ügyetlenségek, felszínesség, nyelvtani hibák sokasága. A nyelvhelyességi szint nagy szórást mutat. A szerzők a társadalmi (szociális) helyzet és a műveltség szempontjából egyaránt egy igen széles skálát fednek le. Ez a szóhasználatból, szókincsból és a helyesírásból is világosan kiderül... De úgy általában is „ez a különleges szociális-kulturális »keresztmetszet«: megerősíti a Mexikóról kialakult sokdimenziós képet (azték-maya-misztikus-sokrétű-erősza-

kos-kegyetlen-hatalmas-spirituális-érzelmes-kreatív stb.). Már e rövid szövegek is bizonyos mértékig következtetéseket engednek meg a hálaadó személyiségére vonatkozóan" (Heilig János).

2. Kategóriák

a. A legegyszerűbb változat keretében a retabló készítője (vagy készítettője) köszönetet mond az égiek egyikének, amiért erőt, kitartást adott valamilyen élethelyzet sikeres teljesítéséhez. Hétköznapi élethelyzetekről beszélhetünk, amelyek traumakockázat nélkül is előfordulhatnak; a hálaadó számára értékes fejleményről van szó, mindamellettt kevésbé társítható hozzá csodás elem (hacsak nem a megpróbáltatás mértéke, időtartama terjed ki annyira, hogy az már – túl az erőfeszítésen – akár traumatizáló jellegű, hatású. A „Terhek” retabló e kategória egy ilyen túlterhelésről számot adó példája).

b. A másik jól körvonalazódó csoportot kockázatos, veszélyes helyzetek, drámák, tragédiák csodával határos elkerülésének esetei, csodás menekülések, gyógyulások példái alkotják. Az itt megjelenő történetekről elmondható, hogy az érintettek nagy mértékben önhibájukon kívül elszenvedői, áldozatai betegségeknek, támadásnak, abúzusnak.

[Ebben a direkt csoportosításban nem számolok a „viktimológiai” szemponttal. Illusztrációként: a munkahelyi zaklatás (mobbing, bullying) irodalma és általam követetett, gondozott esetei – áldozathibáztatás nélkül is – jól példázzák, hogy az áldozatok rendszerint rendelkeznek valami olyan személyiségi és/vagy élethelyzeti, viselkedési konstellációval, amely esékennyé teszi őket, hogy a mobber szemében és manipulatív magatartása hatására áldozati, „préda”-szerepkörbe kerüljenek, és a zaklatás folyamatában traumatizálódnak. Ez a konstelláció ugyanakkor tehát nem az „áldozathibáztatás fedőneve”, hiszen az érintett nem hibás, nem bűnös, nem hívja ki maga ellen a sorsot, nem valamely hübrisz révén kerül traumatikus helyzetbe, esékennyiségéért semmilyen módon nem tehető felelőssé. A jelenség inkább ahhoz hasonlítható, amikor egy ragadozó egy valami miatt védekezésre kevésbé képes, bizonyos értelemben invalidus vagy aktuálisan legyengült egyedet szemel ki könnyebb áldozatául. (Az ezoterikus szóhasználat ilyen megfontolások alapján beszél például „vámpírolásról”, „energivámpírokról”.)]

c. Az általam harmadik csoportba sorolt helyzetek ártó tényezői lelki jelenségek, betegségek, megszállottság, démonok, földönkívüliek. Ezek esetében elmondható, hogy – akárcsak a második kategóriában – a szenvedő nem hibáztatható az őt érő inzultusokért (mint a negyedik csoport eseteiben), azt figyelembe véve sem, ha az ártó erő nem kívülről, az objektív valóságból, hanem belülről, a lélek mélyéről érkezik. Ördög, inkubus, kísértések stb., adott esetben külsőként megélt, azonban mégiscsak belső tényezők, negatív, destruktív archetípusok, komplexusok, elfojtások agresszív kitérősei: ezek e csoport támadó erői.

[Itt is hasonló a helyzet, mint az előző csoportnál, abban az értelemben, hogy, mondjuk, a neurotikus elfojtások végeredményben „hibás”, hamis

életvezetés, életreakciók nyomán jönnek létre, és ezen a pszichológiai szinten megállapítható a személyes felelősség. Ez azonban nyilvánvalóan mégsem sorolható az akaratlagosság, a szándékosság, a tudatos vagy indultatos ártás olyan megnyilvánulásai közé, ahogy azt a következő kategória bemutatja.]

d. Végül egy negyedik kategóriába sorolhatók azok a drámai élethelyzetek, amelyekben a szenvedő és hálaadó elsődlegesen nem áldozat, hanem elkövető, agresszor, illetve valamilyen bűn, hiba, rossz döntés vagy elmarasztalható, helyteleníthető cselekvés elkövetője, aki így – önmaga számára is nyilvánvaló módon – saját maga miatt kerül szorult helyzetbe. Ezek a retablók kerül sajátosan egy keretbe ragadozó és préda, támadó és áldozat (olykor önmaga elleni akcióként egy személyben, máskor a két szerep külön-külön szereplő alakjában), így ezek a képek tudósítanak arról közvetlen módon, hogy bűnt elkövetni és a bűn áldozatává válni összetartozó elemek; hogy a bűnös egyben áldozat – önmaga bűnének áldozata – is; hogy bűn és bűnhődés szoros kapcsolatban áll egymással. E retablók akár két szereplő fogadalmi hátatárgyai is lehetnének, de ez esetben történetesen a bűnelkövető készít(tet)j őköt. Miközben az áldozat is megjelenik a képen, mégis ő, a bántalmazó az, aki hálát ad a valamiképpen szerencsés fordulatért.

Szókratészi erkölcs sejlik föl itt: „a jogtalan cselekvés a legnagyobb rossz”. „Jogtalanságot elkövetni rosszabb, mint jogtalanságot elszenvedni.” „Az igazságtalanság elkövetője mindig nyomorultabb, mint az elszenvedője”. Vagyis: igazságtalannak lenni nyomorult dolog.

Szókratész azonban még tovább megy: „a jogtalanságért nem bűnhődő... a legnyomorultabb a világon”, és azt állítja: „csak egy hasznos dolog van: vádolni magunkat, azután rokonainkat s olyan barátunkat, ki jogtalanságot követett el.” Továbbá: „Nem rejtegetni kell a bűnt, hanem napvilágra hozni [kiemelés – L. K.], hadd bűnhődjék az illető, s nyerje vissza az egészségét.” „Mindenekfölött a jogtalan cselekvéstől kell óvakodnunk, különben kárt okozunk a lelkünknek.” (Az idézetek Platón *Gorgiász*ából valók.)

Vagyis a megvallás, a megmutatás, a felvállalás – a rejtegetés helyett a napvilágra hozás – a felelősség olyan lépése, amely bűnbánati mozzanat, így megbocsátáshoz vezet; vagyis a megmutatás, megvallás ezen az úton jut el a gyógyuláshoz.

E ponton Szókratész szavai teljes szinkronban hangzanak a traumatán állításával: traumahelyzetben egyformán traumatizálódhat áldozat, tettes és a vétlen-véletlen „szemlélődő” tanú. „Az igazság elismerésével kezdődhet a gyógyulás.” (Árkovits Amaryl) A lepezés, elkendőzés, tagadás helyére lépő feltárás, kitárulkozás, megmutatás – nyilvános gyónás – mint a traumatikus eseményekből, a rajtunk vagy általunk elkövetett igazságtalanságokból való kioldódás, kiengesztelődés, menekülés tehát terápiás mozzanat – akár Platón-Szókratészre hallgatunk, akár a modern traumatán ismereteiből merítünk. Ha pedig az áldozati rítusokra is gondolunk, akkor nyilvánvalóan látszik: a felfedés, a megvallás, a napvilágra hozás, a megfelelő forgatókönyv szerint zajló „újrajátszás” gyógyító működés: archaikus tudás és gyakorlat.

A retabló ennek az „eszközkészletnek” egyik erőteljes megnyilvánulása.

[Az e kategóriába sorolható példákkal tehát a retabló világos értékrendet mutat, ugyanakkor az ember cselekedeteit nem valamely ítélkező erkölcs nézőpontjából ítéli meg vagy el, hanem emberi szemszögből, az emberi lélek esékenysége iránti mély megértéssel szemléli, és a megbánásból, a bűnbánatból sarjadó bűnbocsánatot jelöli meg mint a bűnből való gyógyulás útját-módját. Ezzel azt is sugallja (ahogy Platónnál is látjuk), hogy a bűn valamiképpen eltévelyedés az emberség irányából, és ennyiben betegség. Nevezetesen a lélek betegsége, amely gyógyulást áhít és remél. Gyógyulás pedig a szellemi erők tudattalanban reprezentálódó alakjaitól várható.]

Mivel ezek „végtelen erővel” rendelkeznek, nincs is másra szükség, mint a bűnt, a bűnöst és az archetipikus reprezentánst egy helyen összehozni, egy térbe helyezni, azaz inkubálni (már amennyiben a gyógyulásra irányuló tiszta szándék és fogadalom jelen van, ez ugyanis a kulcsa annak, hogy e gyógyító erőkre nyitottá váljék a bűnös – és az áldozat is... –, és így azok mozgósulni tudjanak a lelkében, gyógyulása érdekében).

Innen nézvést a retabló inkubátor, amelyben a végtelen – végtelen erejű – jó és a kibírhatatlan rossz találkozásából remélhető, hogy egy „új jelentés” kerül ki győztesen.

Az inkubátor szó a latin *in-* és *cubare* elemekből tevődik össze, jelentése: 'rá-fekszik, beburkol', célzottan átvitt értelemben: 'tojást kikölt'. Ebben az eredeti jelentésben a tyúknak a tojásához képest „végtelen”, kifogyhatatlan melege biztosítja azt a hőt, ami a tojásban zajló transzformációhoz, a kiscsirke életben tartásához, fejlődéséhez, végül pedig kikeléséhez szükséges. A kiscsirke világra jöttének megfeleltetése ebben az etimológiailag követhető metaforában a születés, így a bűntől való megszabadulás értelmezhető egyfajta születésként, újjászületésként (ahogy az a keresztségben az öntéssel, a [meg]merítéssel egészen nyilvánvalóan megjelenik, történik).

[Az inkubátor embercsecsemő számára kifejlesztett változatában maga a zárt tér és annak melege, levegője, fénybeállításai adja azt a „végtelen” rendelkezésre álló energiát, ami a koraszülött számára szükséges ahhoz, hogy testileg is, „végrelegesen” is meg tudjon születni. Az inkubátor ez esetben az anyai méh kiterjesztése, modellje, tehát az anyával való egység végességét, a „végtelen gondoskodásnak” a koraszülés révén kialakuló elégtelenségét kompenzálja.

Az analitikus irodalomban a paradicsom az anyaméh metaforája, a kiüzetés pedig a születéssel analóg. Az inkubátor a paradicsomi – magzati – időszak meghosszabbítása vagy újraélése, és arra jó, hogy a kiüzetés – a születés – traumájának elviseléséhez szükséges megerősödésre több időt biztosítson. A gyógyító inkubáció az archaikus erővel való újbóli összekapcsol(ód)ás révén segít az élethelyzeti kibillenésből visszatérni az élet egyensúlyához.]

Ebben a megközelítésben pedig a retabló „a végtelen anyai gondoskodás” helye és tere, a születés után az újjászületés, adott esetben a bűnből (továbbá persze a betegségből, balesetből, az elkeseredésből stb.) való újjászületés – illetve feltámadás – „intézménye”, mely intézmény működtetői, fenntartói a végtelen energiával rendelkező – a tudattalan isteni terében élő – „mindenható” Szentek, Szellemek, Archetípusok. Az inkubáció gondoskodó anyai vonatkozásában a Szűzanya rendszeres megjelenése a retablokon támogató tanúként ezek után egylépéses, egyenes „megfeleltetésnek” mondható.

Hal-álom – zárszó (még egyszer a háláról)

Az ex votók, a retablók: hálatárgyak. A magyar nyelvben a hála valami olyan dolog, aminek köze van a halálhoz.

Hálni, háló, hálósza, elhálni. A kicsírázó magra régen azt mondtuk: elhal, jelezve, hogy a magnak meg kell hálnia ahhoz, hogy a – belőle csírázó – növény élhessen, növekedhessen (ez is az uroborosz egy megnyilatkozási tere, folyamata).

„*Én lefekszem én ágyamba, / testi, lelki koporsómba, / mellém teszik két kezemet, / Szent Péter és Szent Pál, világosítsd fel gyertyáimat, / írd le testem állapotját, / kerüld meg a háromágú mandulafát, / aki eszt az imádságot este lefektébe, / reggel felkeltébe, / ki lesz neki a Mennország ajtaja nyitva. Amen.*” (Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*). Az archaikus népi imádság mintha ezt mondaná: alámerülök a tudattalan óceánjába – ez a halál közege, amely azonban megszólít, párbeszédre képes, és onnan ad iránymutatást. Ebben az értelemben az álom-halál egy másfajta létezés, amelynek minden este átadom magam – nem is tudok mást tenni. Pusztán akaratból nem sokáig lehet nélkülözni az alvást, de kényszerből sem sokkal tovább. Az alvás szükséglete, kényszere ellen nem tehetünk semmit. Ahogy a halál ellen sem. *Aki meghal, az örök álomra hajtja a fejét.*

Az ágy tehát koporsó, amelybe – megadóan – minden este belefekszünk, és amelyből életünk minden napján felébredünk, feltámadunk. Ebből a nézőpontból a hála az ébredésnek szól. Bár meghaltunk, most mégis – megint – élünk. Napról napra.

Életünk bizonyos eseményeit rémálomként éljük meg, de jó esetben azt tapasztaljuk, hogy a rémálomból is van ébredés, sokszor abban a formában, hogy valamire ráébredünk. Maga a hála is alszik bennünk, sokszor mélyen, hosszan, mint Csipkerózsika. Aztán történik valami, ami valamiképpen kedvező fordulatot hoz a számunkra, és akkor *hála ébred* bennünk. A hálát sokszor éppen valami drámai helyzet, annak utóélete, az abból való ébredés, magunkhoz térés éleszti föl bennünk.

A hála értékrendező és önismereti mozzanat: *a viszonylagosság érvényességének tévesztése valamely abszolút érték javára*, illetve egy esemény újraértékelése, más szemszögből való meglátása, a saját nézőpont átalakulása, ami révén gazdagodunk, szélesedik a látókörünk, megvilágosodunk. Mint minden reggel fizikailag is, ha kinyitjuk a szemünket, és átvitt értelemben úgyszintén: hol is vagyok?

A halál, a hála és az ébredés összefügg. A halál tudata és megélése az álomban – az alvás során – vagy egy hétköznapi „rémálomban” felébreszti a hálát, és utat nyit a megélt élet felé. Halál, hála és ébredés nélkül nincsen élet, nincsen sem születés, sem újjászületés, sem feltámadás, sem reggel, sem nap, csak a kilátástalan igyekezet, hogy elkerüljük – elkerülhetetlen – sorsunkat.

Ezzel szemben minden olyan gyakorlat, amelyet a retabló dinamikája szerint és működési elvén folytatunk: az életünkhöz visz vissza, közelebb és még közelebb; akár egészen addig, hogy végül, talán még a vég előtt, végre megértjük, kik és mi végre vagyunk: magunkhoz térünk.

Aaron Kent*

Maradandó gyász

Mi értelme a dallamnak, ha a kakofónia
 Elveszi a fényt gesztusainkból és elménkből.
 A bátorság ismeri a beszéd ritmusát az érdemtelenül
 Ismételt hazugság arcán, de nem ismeri a mákszemek
 Hamvas mázát és a folyó sziszegő hangjának rejtélyét.
 Hogyan beszéljünk jóléről, mikor vászonzsákokból rókakölyköket
 Szórnak szét, és ünnepelve rájuk vadászik egy aljas sport.
 Szólhatunk-e a Hold különb szépségéről
 A romlásba induló test és a tőke temetésének jeleit előkészítőik közepette.
 Metaforákban nyilatkozunk meg, titkos nyelven, sohasem
 A foszfor és a tehetetlenség terhéről. Kevésbé érdekel egy nárciszmező,
 Mint névtelen sírok mezeje, kevésbé érdekel egy tavaszi aktus,
 Mint élelmiszerbankok és fűtési támogatások helyzete,
 Kevésbé érdekelnek a költők, kiknek költészete grimaszokra
 Képes, ámbár dalolnia kellene.

Sztrók utáni költői felismerések

Örökmozgás az alvási ciklusok első szabálya,
 mely úgy fordul be az éjszakába, ahogy szemünk a saját árkába,
 mikor a halottat hozom szóba.
 Az életmentő gépek által tanítottam meg magunkat az időt mérni,
 minden nyilvántartott pittyentés egy pillanat értékét hivatott jelezni,
 csak kevés híja van ezt a napot túlélni.

Bár időt és pénzt fektettünk hipnózisba,
 az mégsem lendített fel a csillagokba, akár az inga,
 vagy adott magyarázatot arra, miért tart egy hete a kóma.
 Az alvás egy csoda, szóltak orvosaink nógatva,
 hatása az agyra, mintha kézi szappannal lenne mosva.

Lassan nem marad más, kivel alkudozni tudnék,
 csak az éjszakai kakukk,
 amely elektronikus zeneként vonít

* Egy 1956-os magyar menekült unokajaként kornish nyelvet beszélő közegben született. A munkásosztály költőjének vallja magát. Számos regény, költői mű szerzője és antológia szerkesztője, a Brooken Sleep Kiadó vezetője. Bertold Brecht és József Attila törekvéseihez méltó 21. századi alkotó.

a csendet energiává alakítva,
majd azt az elszánt mozgásvágyamhoz társítva.

Kétlem, hogy ha aludni tudnék is,
azt kórházi takaróba tekerve képzelném,
miközben a saját vérében ázó agyam
szörcsögő hangjára figyelnék.

Turmixgép: az agyad

Mint Jacques Cousteau a halottak sikolyait, úgy hallom én is a szavakat vérem rezonanciájának hullámzásában és visszhangjában. Tudatalatti imájukban megidéznék engem, a ritmusban, ahogy a gyermekeim nélkülem nőnek fel. Az agyvérzés egy figyelmeztetések nélküli, irányított rakéta, egy dobszóló a békehadtest számára, habozás nélkül menetel a reggelbe, és hozza magával a Sztűx folyót, ahogy a csontok zihálva és fájón várják, hogy szétváljanak. *A sikolyok hullámai a házon belülről jönnek; a testen belülről, az agyon belülről.* Vonnegut a dohányzást az öngyilkosság előkelő módjának tartotta, szóval hogyan is neveznéd, ahogy a halántéklebény kiszivárog, s lefolyik a gerincen? Ma helyrehozhatatlan vagyok, de holnap megpróbálhatom kitérni a pokol kapuit, hagyva, hogy a bűvárokat a víz magával ragadja.

Centrifugális

Ha ezt olvasod, akkor már navigációs mérföldekkel kellene összefüggésben lenned.
Nincs előírás a hallucinogén szerekkel való kísérletezésed sebességének kiszámítására.

Ez feltehetően a költők zavara, a szerkesztők határozatlansága volt. Ehelyett úgy olvasható, mint az első lépések, amelyeket egy gyermek tesz a hangszőnyegen;
a hangjegyek csillogása, amint azt egy fűzőhöz túl apró láb érzékeli.

Egyszer fogtam egy vérzést, és addig feszítettem egy évszázadon át, amíg formálhatóvá vált, és dalra fakadt.
Így készítek terveket, megerősítő e-maileket és zenei utalásokat, ez tesz érdekessé anélkül, hogy légmentőre vagy az univerzum hőhalálára lenne szükségem.

Néha elgondolkodom azon, hogy vajon megírhatnék-e egy szerelmi történetet faxon, elküldhetném-e neked telefonon keresztül a zúzódásaimat – gyengéd és lila, mint a szilva.
A hangom hibák sorozata, a szerelmem dopplerben kifejezve.

Az átkokat számoló isten

Ha a homokórán tényleg ide-oda pereghetünk,
akkor talán összekulcsolhatjuk karjainkat.
Nem hiszem, hogy egy repülő permetezze

a fenti lakásban, és gyűjti
a balszerencsém, apró átkokat
töltve üres tápcsövembe. Ahogy
a katétert kihúzták, teljesen másként

fest a szénfekete róka.
Meváltást dorombolt, ahogy
délre utaztunk a télre, és azon vitatkoztunk,
dorombol a róka, vagy a depressziót várja,

hogy passzoljon az ultrahangos éjszakához.
Hallom, hogy alszik a kórteremben,
halkan zümmög, mint az égisten játszik új dobjával.
Azt hiszem, felébred.

amikor elhallgatunk, mint a külön
építések a mennyben, tudom, hogy számolja
az átkainkat. Tudom, hogy azt akarja, hogy imádkozzam.
Nincs más, mit adhatnék, csak egy telefon haza,

hogy bejelentsem, mi lesz érkezésem dátuma,
egy áldozatot a könyvelőnek, aki
lopott ígéreteket jegyez a függönyön.
A felhőember dúdol magában a sarokban.

Az úr halott barátai

Apró a különbség a kora és késő alkonyat közt,
kivéve, hogy hol állsz, és milyenek a túlélési esélyeid.
Pont olyan apró, mint az álom és az ébrenlét között,
amikor az öntudatlanság erős kézzel megragad.

Altató nélkül megtanulunk mélyebben
és tovább aludni, eltemetve rothadás és föld közé.
Az alkonyat torkunknál ragadva ígér mulandó tűzszünetet
az első tanóra és az esti mese közt.

Amikor épp nem örök nyugovóra térek, a tíz kedvenc halott apámra gondolok,
és annak okaira, hogy ne keressek többé apafigurát.
Nem mostanában halok meg álmomban, de meghalok, ha nem alhatok,
szóval addig is tovább küzdök.

*Gondoljunk csak bele, mi mindenre
lett volna képes, ha kihasználja az
agya teljes kapacitását*

Valahányszor elfelejtem, mi az a mesterséges intelligencia,
felteszem magamban a kérdést, vajon mit mondana a régi tanárom.
Biztos ledobná magáról az inget egy óra alatt többször is,
hadd lássuk mind, ahogy ugrálnak a hasizmai.
Na, várjunk csak, ennek most egy versnek kéne lennie,
kifelejtettem belőle a költészetet meg az összes többi ízét.
Arról, ahogy a virágok magukba szívják a reggeli napfényt,
amely visszatükröződik egy tó halvány fényű titkairól.
Végül az emberi lét értelme annyi, hogy nézzük,
ahogy egy méh elég virágport gyűjt ahhoz, hogy belehaljon.
Jobban belegondolva, túl sok vers született azért, hogy vers legyen,
és túl sok tesitanár izmozik, gyér tapsért kuncsorogva.

Hangosabban, erőteljesebben

Nem vagyok, mint holttested,
 Hogyan lehet ennyiszor távozni,
 És még mindig temetésre igényt tartani.
 Nem, szigorú és vakmerő vagyok,
 Valamiképp óvatos és megfontolt is.
 Nincs esély egy átlagos gyászra;
 Egy kutya hanyatt, utolsó lélegzetvételek.
 Ajkad sápadt, és csendes parázs a szemedben,
 Duzzadt corpus christi; fogatlan torzó
 Az ünnepélyességben. Nem tudok sírni, döntéseid
 Eredménye vagyok, az ital, amit megkaptál,
 És az, amit elvesztettél, szomjúságod ellenszere.
 Vagyok egy istentelen föld fia,
 És egy föld nélküli isten apja.

Katakлизma, kinek neve Aaron

Napraforgómagokhoz
 ládászám jutottunk,
 vigyázva roppantottuk fel, visszafejtettük,
 mint halott haja válik a fejtől.
 A sorvadásban ricsajt csaptunk, hogy
 szerethessük a gyengédség szüneteit,
 s a mérték ellenpontjaiért – pólyánkba csavarva.
 Te tudod, miről beszélek: félek attól, amiért az vagyok,
 akivé lennem mondtam magam. Ekkor haragom oka én
 vagyok, ahogy ehhez ragaszkodom. Én, akit megtestesítek
 vigasztalan felépítményembe fogva.
 Saját természetem, a mindenben, amit ajánlottam,
 amit kéretlenül öngyűlöletem záradékába adtam,
 hibát kereső értelmem.
 Mi ébren is ellágyulunk,
 ha a Jupiter árnya igazán közel halad el.
 Egy állomásnyi űrhajós percre pontos
 válasza a galaktikus eseményekre.
 Nincs idő a rémálmokat
 prózába írni, a reggel
 éberré könyörög,
 rajtol az iskolakör.

Abba hagytam az altatótabletták szedését

A testvérem eltörte a lábát,
nem tudjuk kifizetni az albérleti díjat;
hetek óta dolgozom az autósóban,
és még mindig nem tudom megakadályozni,
hogy minden második nap valami törött legyen.
Minden rendben, ha szép az idő,
ő csak egyedül akar lenni.
Most már tudom, merre tartok,
és tudom, hogyan fogom csinálni.
Megmutatom a kilátást a szakadék széléről,
ha te is megmutatod nekem a tied.
Nem tart tovább három másodpercnél,
hogy a szoba elkezdjen összezsugorodni körülöttem,
amikor becsukod a szemed, és meggyőződ magad,
mily kicsi is vagy. Sose teszik be a neveinket
a szótárba. Ha Isten személy lenne,
bekerülne a Holtak Könyvébe,
mezítelenül ülne egy bár székén, idegen társaságában –
ehelyett ez az, amit nekem kell tennem,
mindig elkapni a nagy I hanyagságát.
Nem hiszem el, hogy valaha is érzett valamit irántam.
A fejem tele van fekete-fehér fényképekkel
egy szobáról és egy gyerekről, akit nem ismerek.
Több tablettára van szükség, hogy ébredés nélkül átvészeljem.
Addig fekszünk itt, míg kimegyünk, és megkeressük, mi az igazi.

*Fordította a TRANSL^{KRE} csoport (Csuzy Andrea, Dávid Anna Dóra,
Kovács Zoltán, Liskóczki Evelin Renáta, Marót Orsolya Éva,
Pajor Katalin Eszter, Papp Melinda, Radványi Boglárka, Tasi Fruzsina).*

Molnár György

„Van egy színház, végtelen és mibennünk lakik”

– rekonstruált bolygóállítások a színpadon

Felvezetés és beszélgetés Bérczi Zsófiával, az Élőkép Színház vezetőjével

Az Élőkép Színház – egyedi előadásaival és látványvilágával – több mint két évtizede jelentős szereplője a magyar független színházi szcénának. Mottója: élő képzőművészet, élő képzelet. Állandó befogadóhelyük a Bethlen Téri Színház, ahol nemrég mutatták be legújabb, **Kör-relációk** című előadásukat, amely az asztrológia bolygókaraktereit eleveníti meg. Az előadás során a három előadó énrészeinek játékát követhetjük felnagyított horoszkópábráik terében.

Az Élőkép Színház előadásai gyakran dolgoznak fel spirituális témákat, és kifejezetten vizuálisak: ötvözik a látványanimációs és mozgásszínházi elemeket, életre keltik a díszletet, a gyakran bábszerű jelmezeket, a kellékeket, a vetített képeket, s ezekkel az előadás során újabb és újabb vizuális jelentésrétegeket jelenítenek meg. A Bérczi Zsófia tervezte látványterekben megéledő, archetipusos tartalmakat a befogadó saját képzelete bonthatja ki. A színház/alkotóműhely nem rendelkezik állandó társulattal; egy előadás alkotói az adott projekt erejéig dolgoznak együtt Bérczi Zsófia művészeti koncepciói alapján. Néhány előadásban magam is alkotóként, előadóként közreműködtem, így első kézből tapasztalhattam meg a színház egyedi művészi megközelítését és vizuális világának varázsát. Ez a személyes élmény és kapcsolat segített abban, hogy mélyebben megérthessem az Élőkép Színház különleges atmoszféráját és művészi koncepcióját.

Az Élőkép előadásaiban sokszor intuitív módon alakulnak ki a jelenetek. Van, hogy egy álom vagy egy belső kép adja ezek alapját, máskor egy konkrét vizuális ötletből indul ki Zsófia. Nagyon fontos, hogy a látvány ne csak esztétikus legyen, hanem mélyebb jelentéssel is bírjon, és képes legyen kommunikálni a nézőkkel. A vizuális elemeknek mindig van egy metaforikus jelentésük, ami hozzáad az előadás üzenetéhez. A látvány nagyon fontos része Zsófia munkáinak. Beszélgetésünk során kiderült, úgy érzi, hogy a vizuális elemek képesek olyan mélységeket megmutatni, amiket szavakkal nehéz kifejezni. Nem csoda, hiszen az Élőkép alapvető célja, hogy vizuális színházi előadásokat hozzon létre, ahol a vizuális kommunikáció és az asszociativitás az elsődleges. Ez teremti meg azt a különleges atmoszférát, ami az előadások sajátja.

Zsófia egyik legfontosabb üzenete, hogy merjünk ránézni az élet mélyebb rétegeire, merjünk szembenézni a titkokkal és rejtélyekkel, amik bennünk és körülöttünk vannak. Azt szeretné elérni, hogy az előadásai inspirálják a nézőket arra, hogy felfedezzék saját belső világukat, és merjenek kérdéseket feltenni. Mert a művészet ereje képes lehet felébreszteni az emberekben a kíváncsiságot és a mélyebb megértést. Gimnáziumban is már az ősképek titkai foglalkoztat-

ták. Jung könyvei kapaszkodót jelentettek számára, őt olvasva értette meg az *archetípus* szó jelentését. Amikor színpadra állít valamit, sokszor úgy érzi, hogy az archetípusok maguktól jönnek elő, egyfajta belső kényszert érez arra, hogy ezeket az ősi formákat és mintákat megmutassa. Ez nem mindig tudatos döntés, inkább egy belső érzés, amely vezérli őt. Mindig vannak új ötletei és projektjei. Számos színházi előadáson dolgozik, amelyek mindegyike különböző témákat és formákat vizsgál. Szeretné továbbra is a vizualitás és a filozófiai mélységek kapcsolatát kutatni, és új módszereket találni arra, hogy ezeket az előadásokban megmutassa. Az is fontos számára, hogy új együttműködések alakítsanak ki, és különböző művészeti ágak határain átívelő projekteket hozzon létre.

A repertoár nagyobbrészt hagyományos nézőtérről befogadható vizuális színházi előadásokból áll (*Szalon, Fénygolyók, Élő felszín...*), kisebbrészt részvételi színházi produkciókból, amelyek a nézőket aktív résztvevőkké teszik (*A szőnyeg, Organitórium...*). Az **Organitórium – A szervek temploma** előadás során a résztvevők egy elasztikus anyagból kialakított csatornarendszerben tapasztalhatják meg az emberi szervezet működését. Számos előadásában szerepelnek az általa megálmodott, különböző emberi viselkedésmintákat megtestesítő léleklények, a morfománok, melyeket elasztikus anyagba bújít játékosok keltenek életre (*Lepkévé válás, Tara teknője, Morfománia* stb). Színházának két labirintus-előadása, a **Ji Csing Labirintus** és a **Tarot Labirintus** az elmúlt húsz évben a Sziget Fesztivál állandó programja volt. Mindkettő spirituális és önismereti utazásra invitálja a résztvevőket. A *Ji Csing Labirintus*ban a játékosok a *Változások könyvének* ősjegyeit, míg a *Tarot Labirintus*ban a tarotkártyák nagy arkánumait keltik életre. Ezek az előadások a pszichológiát és a misztikumot ötvözik részvételi színházi megoldások és interakciók keretében.

Az Élőkép Színház munkássága a különböző előadó- és képzőművészeti formák interdiszciplináris ötvözésére törekszik, amely során a nézők nem csupán szemlélői, hanem olykor aktív résztvevői is az előadásoknak. A színház és a vizuális művészet határán alkotó Bérczi Zsófia egyedi látásmódjával és sokoldalúságával tűnik ki a kortárs művészeti szcénában. Munkái során a filozófiai mélységek és a spirituális témák ötvöződnek lenyűgöző vizuális elemekkel, amelyek a nézőket egy belső utazásra hívják. Alkotásaiban archetípusos formák jelennek meg új, izgalmas kontextusban, amelyek arra ösztönzik a közönséget, hogy mélyebb rétegeiben fedezzék fel az élet titkait. Többek között erről beszélgettünk Bérczi Zsófiával.

– *Fotóművész, vizuális művész, színházi rendező, díszlettervező. Te hogyan definiálad magad? Gondolkodtál-e már ezen? Mi az, ami közel áll hozzád ebből a felsorolásból?*

– Díszlettervező, színész és pszichológus is szerettem volna lenni, de mivel a családom tagjai a reál tudományokat művelik, először a BME építészkarára mentem. Ekkoriban láttam egy vizuális színházi előadást, mely egyértelművé tette számomra: vizuális színházi alkotó szeretnék lenni. Ez az előadás egyszersmind nagyon gondolatébresztő is volt, és ez is tetszett benne, hiszen az élet mögött húzódó szabályok, titkok mindig nagyon izgattak: olyasmiről beszélni, amiről nem beszélünk, vagy úgy, ahogy nem szokás. Kérdésemre válaszolva, szerintem egy vizuális színházi alkotó egyszerre látványtervező, koreográfus és rendező.

Számomra ezek a területek teljesen összefonódnak és szervesülnek, hiszen a vizuális színházban a színész-animátorok által életre kelő látvánnyal kommunikálunk, vagyis a fejemben párhuzamosan jelenik meg a jelmez/díszlet/kellék/installáció vagy ezek nehezen definiálható ötvözete, és az, hogy azzal mi mindent és hogyan lehet kifejezni. A MOME fotó szakán diplomáztam, ahol megrendezett fotóval foglalkoztam, vagyis a magam által tervezett látványba rendeztem az adott képet, ami nem esik távol a vizuális színháztól. A vizuális színházban gyakran alkalmazunk álló- vagy mozgóképet, jó, ha ezt sem kell másra bíznom. Sőt, fontos számomra az élő jelenlét felfokozott misztikus tapasztalása, így – főleg az utóbbi időben – gyakran állok színpadon is. Egyszer azt mondta Szegő Gyuri (*Szegő György: Jászai Mari-díjas építész, látvány- és díszlettervező, művészeti író, egyetemi tanár, érdemes művész és kiváló művész, 2014-től a Múcsarnok igazgatója – a szerk.*), amikor kiállításom volt a Múcsarnokban, ahol nemcsak a megrendezett fotóim, de az egyiptomi naplóm részletei is bemutatásra kerültek, hogy „Zsófi, te vagy a XXI. századi ritka polihisztorok egyike”.

– *Van művészettel kapcsolatos őselményed, amire szívesen visszagon-dolsz, vagy olyan, ami meghatározó volt a számodra?*

– Mindig ezt a vizuális színházi előadást szoktam emlegetni mint alapot, hogy ez az, amit nekem csinálnom kell. Ez az előadás úgy jelent meg előttem, hogy megmutatta: ez az utam.

– *Melyik volt az az előadás?*

– Ez a gond, hogy eddig nem sikerült kideríteni. Szabó Gyurival (*Szabó György: a Trafó Kortárs Művészetek Háza alapítója, 2011-ig igazgatója, jelenleg művészeti vezetője – a szerk.*) ez már legalább tízszer téma volt. Amikor szóba jön, megkérdezem, hogy nem tudja-e, hogy mi volt? Tudom, hogy francia társulat lehetett, egy férfi meg egy nő fekete ruhában három méter magas holdsarlókat táncoltattak guruló talpakon UV-fényben, meditatív élmény volt. Amire még emlékszem, kihoztak egy állványt, amire betűket tudtak pakolni, és ahogy forgatták-változtatták őket, mindig más jelentés kerekedett ki belőle.

– *A spiritualitás, az önismeret, az ember lélektana, a filozofikus megközelítés, a pszichológia nagyon sokszor téma az alkotásaidban. A színházi munkáidban mi az, ami foglalkoztat ezekkel kapcsolatban, vagy gyakran meg szeretnél mutatni a színpadon, ha ezek a témák jönnek szóba?*

– Minden előadás valami apropóból alakul, érzem, hogy most van itt az ideje. Amibe te először bekerültél, az Angster-darab, az rendhagyó az Élőkép repertoárjában, hiszen az alapvetően dokumentumszínház, persze abban is törekedtem az egyedi élőképes megoldásokra, amennyire tudtam. Amikor arra pályáztam, akkor már húsz éve szerettem volna a nagyapámról filmet vagy előadást készíteni, és abban az évben – amikor új darabra pályáztam – egyszer csak megjelent bennem, hogy most kéne megcsinálni. És csak miután beadtam a pályázatot, jött a visszaigazolás, hogy abban az évben ünnepeljük a gyár alapításának 150. évfordulóját. Intuíció, ihlet. Ezt mindenki ismeri, függetlenül attól, hogy miben hisz. Ráérezek. Egymásból következnek a dolgok. Például a *Köztes térben* című előadás onnan alakult, hogy felkért Böröcz Sándor (*fénytervező, a Színház és Film Intézet tanára, a Lisys-Project Kft. igazgatója, a Fény Mestere világítástechnikai Nívódíj alapítója – a szerk.*) a *Fényarchitektúra* című installációjuk megnyitójára a Múcsarnokban (*a II. Építészeti Nemzeti Szalon ré-*

szeként 2019-ben a Műcsarnokban bemutatott installáció – a szerk.), amiben egy hatalmas, programozható, 3D-s raszter volt fellógatva kicsi, fehér fénygömbökből. Ott adtam a performanszoknak ezt a címet, hogy *Köztes térben*. Akkor ott az kézenfekvő dolog volt, hogy a folyosókban mozogjunk. Később felajánlotta, hogy készítsek előadást ezzel az installációval, annak is ezt a tervezett címet adtam. Csak közben maga az installáció kikerült a tervből, túl drága lett volna az installálása és főleg a programozása. És közben elkezdett foglalkoztatni, hogy a köztes létről készítsek előadást. Keresve a támpontokat hozzá – mert sajnos látomásaim a köztes létből nem voltak –, kezembe került a *Lelkünk útja* című könyv, melyben Michael Newton pszichiáter összefoglalja a tapasztalatait sok ezer regressziós utazás alapján, melyek során pácienseit a köztes létbe vitte, ami a könyvben térélményként és fantasztikus vizuális élményként jelenik meg. Végül az előadást többek között ez a könyvélmény inspirálta.

– *Összművészetiiség, interdiszciplinaritás, a részletek fontossága és egy erős avantgárd vonal – a tartalom közlése háttérbe szorul, helyette a forma kerül előtérbe, a színpadi mozgás koreografált, a tér és a benne történő mozgások rendszerint precízen lepontozottak és gyakran szimmetrikusak – jellemzik a munkáid. Honnan inspirálódsz, és milyen irányzatok, alkotások hatottak rád leginkább?*

– Talán arra a rövid táncra gondolsz most az Angster-darabban, amit Schlemmer *Triádikus balettje* inspirált? A misztikus témák mellett éppannyira foglalkoztat a tiszta matematika is, a mozdulatok önmagában való iránya, ritmusa, összhangja is. Vannak olyan előadások, melyekben ezek a meghatározók. Ilyen például a hosszú bambuszkarokkal készült, *Darutánc* című előadásunk. Bizonyos dolgokat iszonyatosan fontos precízen csinálni, hogy működjenek, létrejöjjenek a vágyott formák.

– *Az olvasható az Élőkép Színház honlapján elérhető ismertetőben, hogy a színház kontemplatív dramaturgia mentén építkező előadásokat valósít meg. Az idők során számtalan tudóst, filozófust foglalkoztatott a kontempláció mint fogalom. Filozofikus értelemben az ember saját lelkébe forduló szemlélődést jelent. Vallási, misztikus kontextusban az ima, a meditáció gyakorlásával jelentheti az isteni közvetlen tudatosítására való törekvést, az azzal való egyesülést. Descartes szerint ez például megalégedettséggel tölt el bennünket. De van egy negatív értelmezése is, mert ehhez a teljes átlényegüléshez szükség van a megértés mellőzésére. Ezen a spektrumon hol helyezkedik el a kontempláció az Élőkép Színház előadásai kontextusában?*

– Nahát, pont erre gondoltam! A meditatív számomra azt jelenti, hogy milyen az, amikor az idegrendszered megnyugszik. Élvezed, felemelő számodra, a finom változás megnyugtatóan hat rád, és olyan esztétikai élményben van részed, azt érzed, hogy emelkedsz, ebben nincs gondolat. A kontemplációban, szemlélődésben hagyod, hogy hasson rád az élmény, átadod magad az élménynek. Ebben az Élőkép-definícióban inkább arra gondolok, hogy felfigyelsz egy-egy formára, engeded, hogy a kétdimenziós képből elragadjon téged, és további víziókat generáljon. Viszont lehetséges, hogy ezt a filozofikus megközelítést is magában hordja. A Kör-relációkban, ahogy mondjuk a szövegeket – melyek eredetileg bolygóállítások során érkeztek meg hozzánk –, arra jöttem rá, hogy azért lehet nagyon furcsa a szöveges színházhoz szokott emberek

számára ezt befogadni, mert hiába a szövegek, mégis olyan, mintha fotókat nézegetnél. Egy-egy megnyilvánulás egy-egy példázat, egy-egy filozofikus kép.

– *Egyrészt van az Élőkép mint vizuális mozgásszínház, másrészt az Élőkép mint személyes interaktív, részvételi színház. Miért ez a két műfaj?*

– A hagyományos, nézőtérrel befogadott előadásoknak nagy a hagyományuk, praktikus ilyeneket készíteni. A részvételi előadások nagyon foglalkoztatnak, de bonyolultabb és drágább megvalósítani őket, elfogadtatni az emberekkel. Az első részvételi előadás a *Tarot Labirintus* volt, ami a Sziget Fesztiválra készült. Azon gondolkodtam, hogyan tudom leszedálni a Sziget-lakókat, hogy ne csörtessenek be. Hogyan tudok mindenkit lenyugtatni? Diplomamunkaként megfotóztam a tarot nagy arkánumait, majd a belépők ezekből húztak egyet, kaptak egy kalapot, és így elvarázsolódva kezdhették meg az útjukat. Bent találkozhattak a megelevenedett tarot-szereplőkkel, akik a szerepükből tükröt tartottak az ő szerepüknek. A mai napig nagyon szeretik az emberek ezt az előadásunkat.

– *A két labirintus-előadás igencsak bonyolult szerkezetű. Számptalan elem-ből áll össze, nagyon sok kellék, pontosan meghatározott időpontban, helyszínen és időben lejátszódó interakciók sorozata, amelyek kifejezetten a labirintus térbeli adottságaira vannak kifejlesztve. Számptalan nagyon személyes pillanat, amelyben résztvevő és játékos van jelen csak. Nagyon izgalmas élmény.*

– Nagyon jó, hogy erről beszélünk. Fontos képességemnek tartom a logisztikai érzékemet, melyet ezekben az előadásokban, különösen a *Ji Csing Labirintusban* kamatoztatni tudtam. (A *Ji Csing* szerint ahhoz, hogy az *Ég és Föld*, illetve az emberi társadalom összes folyamatának változása teljes bonyolultságában leírható legyen, két trigram kombinálására van szükség. Így jön létre a 8×8 trigram = 64 db hexagram, a nagyobb variációs lehetőségek érdekében a három vonalat hat vonallá egészítették ki. Az *Élőkép Színház* előadásában a színészek a nyolc trigramot személyesítik meg. A térbe húszpercenként engedik be a résztvevőket, mindig nyolc embert, akik a beavatási szertartáson, egy erre kialakított térben, kiforgatják saját hexagramjukat a *Ji Csing*-módszer szerint, azaz egy felső és egy alsó minőséget. Ezt a két minőséget adják elő a színészek összesen 384, kifejezetten a labirintus térére kialakított interakció és az ehhez tartozó rövid bölcsélet segítségével. A színészeknek figyelniük kell az időre, hisz a következő nyolc ember már a beavatáson van, mire ők is belépnek, addigra mindenkinek az eredeti helyén kell lennie, mert az egész gépezet újra beindul, és minden kezdődik előről. A színészek nem tudják előre, milyen alsó és felső minőséget kell az adott nyolc látogatónak bemutatni, ezt a látogatók a beavatás alatt kapott kalapjuk [felső minőség színe] és övük [alsó minőség színe] alapján tudják leolvasni. Az előadás valóban nagyon összetett szerkezetű, különös odafigyelést igényel a színészek részéről – a szerk.)

Törekedtem rá, hogy minden mindennel függjön össze: a központi tér például a bágua kerék felnagyított mása. Az előadásban a *Ji Csing* mellett szervesen jelen van az életút-szimbolika három fő eleme: az átbújások a nehézségeket, a lépcső teteje az élet emelkedett pillanatait, az elágazások a döntési helyzeteket szimbolizálják. Az előadás egyes részei inkább egy beavató workshopra emlékeztetnek, míg másokban a résztvevő valódi színházi élményben, ráadásul szemtől szemben létrejövő interaktív színházi élményben részesül.

– A két labirintus-előadás a Tarot és a Ji Csing, mindkettő vázát egy ősi jóslási technika adja. Ehhez jön most a harmadik ilyen előadás, a Kör-relációk, ami szintén egy életvezetési módszeren, a horoszkópállításon alapul. Ebben énrészekkel találkozunk, akik egy színpadra adaptált, úgynevezett bolygóállítás szereplői. Honnan a bolygóállítás, mióta foglalkozol ezzel?

– A bolygóállításban valamilyen információ a láthatatlan világból élővé válik. A bolygóállítást nem én találtam ki. A Ji Csing és a Tarot megszemélyesítését viszont én dolgoztam ki. A bolygóállítás módszerét azért éreztem mégis valamennyire a magaménak, mert ennek a víziója már bennem volt korábban, hogy szeretnék horoszkópot állítani színpadra. Szerettem volna minden bolygóakaraktert megeleveníteni, s hogy mindegyik legyen tisztában mind a 12-fajta jegy szerinti megnyilvánulással. Legyen rajta egy olyan jelmez, amit szükség szerint 12-féle módon igazíthat magán. Ami megszületett, az ettől eltér, a jelmezeknek is csak három változata kivitelezhető. Meghajlok a bolygóállítás előtt: az univerzum, a Jóisten számomra lenyűgöző drámákat ír rajtunk keresztül, melyek az életünk valóságába s annak különböző szférákba törő igazságába avatnak be bennünket. Olyasmi is járt a fejemben, hogy híres embereknek lehetne a horoszkópját felállítani, hogy megértsük a tetteik valódi okait. Különösen olyanok érdekelnének, akik lelkébe bepillantani egyúttal veszélyes is lenne. Nagyon érdekelne azoknak az embereknek a működése, akiket elítél a társadalom. Én asztrológusként is végeztem, néztük gyilkosok horoszkópjait is. Látszik bennük, hogy csak feszültség van, semmilyen nyugvópont. A Kör-relációk egy idevezető lépcsőfok, mert jó, hogy először saját magunkon kísérletezünk.

– A Kör-relációkban tulajdonképpen a Hellinger-féle családállítást mint problémamegoldó drámapedagógiai eszközt látjuk, ahol a családot felváltja a kérdező személy horoszkópábrája? Mennyiben tér el a bolygóállítás egy hagyományos családállítástól?

– Bármit felállíthatunk. Családot, horoszkópábrát vagy akár betegségeket. Egy-egy állítás során a láthatatlan világ beszél hozzánk. A családállítás a legelterjedtebb, és azt is sokan sokféleképpen csinálják. Az állításvezető személye sokszor nagyon meghatározó, pedig szerintem akár vezető nélkül is lehet állítást csinálni, bolygóállítást biztosan, mi is úgy csináltuk: ilyenkor – mint az életben is – a megfelelő énrész észbe kap, ha segíteni, támogatni kell egy másikat. Úgy van, hogy mindig egyvalaki horoszkópjára állítunk, a földön valamiképp jelezzük a bolygókat. Általában a képviselők, akik felállnak a horoszkópábra bolygóelemeire, nem tudnak semmit arról, milyen bolygón állnak. Az a kérés feléjük, hogy ne álljanak ellen annak, ami megfogalmazódik bennük, engedjék megtörténni mozdulatokban és verbálisan is.

– A Kör-relációk úgynevezett rekonstruált improvizációként van meghatározva az ismertetőben. A két fogalom kissé ellentmond egymásnak. Pontosan mi lett rekonstruálva? A rögtönzés rögzült előadássá? Hol érhető tetten az improvizáció?

– Gyakorlatilag amit a színpadon látsz, az majdnem egy az egyben az, ami megtörtént valójában, azzal a különbséggel, hogy az érthetőség kedvéért valamiket kivettünk. Fantasztikus maga a módszer. Nekem azért tetszik sokkal jobban a bolygóállítás, mint a családállítás, mert sokkal filozofikusabb, szabadabb, mert a te énrészeidben bárki benne lehet, családtag, bárki.

Részlet a *Kör-relációk* című előadás szövegéből:

J: Nagyon jó érzés együtt, egy irányba fújva lenni, de valami hiányzik, valami fizikai, valami konkrétabb, valami, ami rólam szól...

Zs: Hogyan lehet, hogy a fűszálak egymás felé hajlanak, ha mindig egy irányból fúj a szél?

J: Talán ha nincs szél, (megáll, kihajlik egy tetszőleges irányba) akkor nőhetünk arra, amerre akarunk... (vissza középre) Nem tudom. (O felé) Te tudod?

O: (karjaival kört formál a mellkasa előtt még mindig, mozdulatlan) Én a mozdulatlanság erejét érzékelem... ami mindenben benne van... a belső nyugalomban, a mindenben benne lévő igazságban...

J: (O-nak) Te onnan fentről látsz engem?

O: Nem, csak elképzellek... mint sok milliárd hozzád hasonlót, mint te...

Zs: (J felé, akivel együtt hajladoznak) Annyira szeretnék segíteni! De a természet rendjét nem lehet megváltoztatni... a szélirány adottság... Képzletben állítsd meg a szelet! Meg tudod? (megáll a hajladozásban)

J: (tovább hajladozik) Szünet nélkül fúj a szél...

Zs: (J felé hajolva, lelapulva egy irányban maradnak) Ha elég nagy a szél, akkor a fűszálak egymásra lapulnak, és így átölelik egymást...

J: Erre jó gondolni, de kíváncsi lennék arra is, hogy milyen az a szélcsend... (mindketten visszaemelkednek)

– Mik az énrészek?

– A bolygóállításban, asztrológiában a Nap a tudatosság szimbóluma, a Hold a lélek szimbóluma, a Merkúr a gondolkodás és közlés szimbóluma. Archetípus, amit képvisel. A láthatatlan világ egyazon időben hatással van a Napra, Holdra és ezek viszonyára, meg a mi lelkünkre. És azért nézzük a bolygók mozgását, mert azt látjuk, és azt látva sokkal jobban megértjük a lelkünket.

A bolygóállításban fontos például a kérdés, hiszen egy horoszkópot nagyon sok szemszögből lehet elemezni. Ha személyiséget elemzel, akkor a Napot mint a tudatosságot elemzed, de ha például kíváncsi vagy az illető apjára, akkor is – többek között – a Naptól várod a feleletet, mert a Nap az apa szimbóluma is. Az előadással kicsit az is volt a szándékom, hogy kedvet csináljunk az asztrológiához.

Bérczi Zsófiának az Élőkép Színházban végzett munkáiban nyilvánvaló az a szándék, hogy mélyebb rétegeket, titkokat és rejtélyeket tárjon fel a színpadon keresztül. Mint vizuális művész és díszlettervező, érzékenyen érintik a látványos jelenetek és installációk, melyekhez vízióiból meríti az inspirációt.

Jövőbeli tervei között továbbra is szerepel a vizuális és filozófiai mélységek kutatása a színházi előadásokban, valamint az új művészeti együttműködések keresése különböző művészeti ágak között. Szándékai szerint előadásai továbbra is inspiráló és kérdéseket felvető élményeket fognak nyújtani a nézők számára, ösztönözve őket saját belső világuk felfedezésére és megértésére. Munkájában hangsúlyosak azok az elemek, amelyek mélyebb összefüggéseket és értelmezéseket kínálnak az előadások során, lehetővé téve a nézők számára, hogy szembenézzenek a mélyebb és kevésbé ismert valóságokkal, hozzájárulva ezzel a művészet misztikus és filozofikus dimenziójának felfedezéséhez.

Ki tanít rózsát nyílni

Hegedűs Gyöngyi versprózái

olvasáshoz túl sötét van a szövegeidben – mondja anyám. igen, tudom. de azt mondják, ha csak annyi fény van a szobában, hogy kivehetőek maradnak a bútorok, már túl sok fény van az alváshoz. úgyhogy nem nyitatom ki a spalet-tákat. persze nem biztos, hogy aludni kell az álomhoz. de ha nem álmodunk, semmi nem rögzíti emlékké a megtörténtekeket. és felejtéssé sem. most, hogy már annyit sem alszom, mint délután az óvodában a szétnyitható tábori ágyon, és csak azok az emlékeim vannak, amiket a gyerekkori álmok rögzítettek, próbálom kitölteni velük az rövid távú memória zavarát, de nem jó habarcs, szétfeszíti a falat, állok az észbontósoron veled, mama. persze az anyák jelenére mindig is csak a hosszú távú memóriában van jel. de hát ez olyan, mint a kötéсед, lányom. túl sűrű. abban is olyan kicsi volt a szem, hogy mire áthúztad a nyikorgó fonalat, elgörbült a kötőtű. maradék fonal volt, mama. és ki kellett jöjjön egy vállkendő belőle. ha nem is az én vállaimra, csak a legkisebb babámra. de igaz. abból tanultam meg az írást: visszabontani az első előtti szemig nagyon szerettem

semmit nem tudnék magamról, ha nem kaptam volna anyámtól annyi lecsupaszított mondatot. toroktól nem iszamóst. a világgal nem mondott ki mindent isten. és én benne a nem kijelentettekért hiszek. semmit nem tudnék magamról, ha nem néztem volna végig életből kimenetelét. ha nem hallottam volna, ahogy felzokog, mit vétettem, ha nem hajoltam volna fölé, sem te nem vétkeztél, sem a te szüleid, de felettünk senki nem állítja meg a napot, ezért az éjszaka, mígnem egyszer a nap maga lesz az éjszaka, addig bodza, akác, beperzott fehérben, isten, ember együtt ével

álmában egy bolygófüzért látott, mind a csillagsoron volt, középen a keletkezés örvénye éppen zárult, hogy a szélen minden láthatóvá váljon, ismeretlen eszközzel akarta lefényképezni a látványt, de a japán katona szuronyát ráfogta, olyan kötött ruhája, sisakja volt, amelyet gyerekkorában tanítottak neki, a szemektől elgörbült a kötőtű, olyan szoros volt, hogy a fonál nyikorogva ment át rajta, abból az öklömnyi kék maradékfonalból fegyvereztek fel egy egész hadsereget, amit anyja adott kezébe, állt a folyamatos teremtésben, egy másik galaxisban, amiről képet nem hozhatott fel, mert a felkelő nap országának katonái őrzik a határt, a körültekintés vakfoltján, ahogy felé fordította fegyverét, kipukkadt az álom, de olyan erős emléknymot hagyott, hogy alig talált anyanyelvet a megszólaláshoz – *nur für den Mangel braucht man die Wörter* –, mintha a légkör pukkant volna el körülötte, a bolygófüzér a szavak mélyasszociációs íve, látta a megnyílt ég infernóját, és mégis élt

Halmi Tamás

Ki tanít rózsát nyílni?

Bevezetés egy költészettípusba

„Az eksztázis lehetséges, csak nem egy másik lényvel,
hanem a mindenséggel.”

(Saád Katalin: *Sár és ragyogás*)

„mienk sose volt, csak övé mi”

(Kovács András Ferenc: *Torony és tövis*)

„Az ima anyanyelve, akár az orfikus költészeté: a csend. Mindkettő onnan fakad, és mindkettő megváltoztatja a megtapasztalt valóságot. De hol találjuk meg mindezt a mai magyar lírában?” – kérdezi *A repedések poétikája (Misztika a kortárs magyar költészetben)* című, kardinális tanulmányában (*Bárka*, 2019/1) Molnár Illés. Nem is marad adós a válasszal; mindazonáltal kérdéséhez további kérdést fűzhetünk: vajon mikor és miképp fordul át egy versnyelv metafizikai hajlandósága misztikus verstudatba? Olyan elemien megválaszolhatatlan fölvetés ez, mintha azt firtatnánk: *ki tanít rózsát nyílni?* A kíváncsiság retorikájától mégsem érdemes eltekintenünk, ha jóság és szépség közös útjait térképez-nénk föl.

A misztikus a higgadt értelem aquinói–arisztotelészi útja helyett az érzelmi-irracionális hitlélményt választja; a tanok fogalmiságától a bensőségesen személyes istenkapcsolat felé fordul; a vallási lelkületet szerelmes elragadtatottságként éli meg. Ha ezt a meghatározást fogadjuk el, úgy e látás- és beszédmód irodalmi vetületét is szűkre szabjuk. De lehetünk megengedőbbek is. A költészeti misztika, *egészen tágan* értve: metafizikai kérdések érzékeny színrevitele, expresszív képhasználat, enigmatikus fogalmiság vagy szentenciózus ráismerések alakjában.

Hadd szemléltessem néhány példával, a teljesség igényével természetesen nem kacérkodva.

*

Pálos Rozita (1926–1985) Rilkrétől és Pilinszkytól ihletett versei a – Kelet felé is megtároló – katolikus eszmélkedés zsoldárosan finom darabjai. Beney Zsuzsa (1930–2006) életműve a zsidó–keresztény műveltségi hagyományban – de antik analógiáktól sem fázva – keres válaszokat egyéni és közösségi sorstragédiákra. Petróczy Éva protestáns etikától áthatott nyelvészete – a puritanizmus szellemiségéből is merítve – kultúra és erkölcs támasztékait szólítja meg, egy ingathatatlan létbizalom hangján.

Baka Györgyi aranykorok emlékezetéből táplálkozó, végső soron krisztianus költészete éppúgy metafizikai tett, mint Domokos Johannának a többnyelvűség poétikai dimenziójában kísérletezve kiteljesedő szövegvilága. Dobai Lili

(*Formula pietatis*), Benkő Ildikó (*Báránytánc*), Borsányi Katinka (*Ikerablak*) keresztény szöveghagyományra vissza-visszamatató versei ugyancsak tág eget nyitnak; s Hajós Eszter próza és líra közt oszcilláló szólamai (*Bejárati égbolt*) és Vörös Anna líraiságtól áthatott novellisztikája (*Vadoma*) sem nélkülözi a transzcendens távlatokat.

A költészeti misztikával más-más módon érintkeznek Hegedűs Gyöngyi, Iancu Laura és Izsó Zita művei – melyekkel külön-külön könyvecskékben volt alkalmam foglalkozni: *A feltámadás olvasópróbája* (Szélgjegyzetek Hegedűs Gyöngyi költészetéhez, 2023); *Isten peremén* (Iancu Laura költői világa, 2019), *„Imáim lassú lélegzetek”* (Lelkigyakorlatok Iancu Laurával, 2020), *Szőlőszem és nyárfa* (Szélgjegyzetek Iancu Laura költészetéhez, 2024); *Napra szorított felhő* (Izsó Zita versvilága, 2024). (Egyéb, monografikus természetű munkáim sem vaktában választottak megolvasandó alkotót; például – csak a női szerzőket említve – Takács Zsuzsát [2010], Székely Magdát [2011], Gergely Ágneszt [2012], Imre Flórát [2020], Szécsi Margitot [2020], Károlyi Amyt [2022], Balla Zsófiát [kézirat]. Talán Emily Dickinson-fordításkötetem [2023] is illeszthető e sorba.)

Mindeközben a kortárs keresztény esszéisztika olyan jeles szerzőire is tanácsos szakadatlan figyelmet fordítanunk, mint például G. Komoróczy Emőke (értekezések a misztika történetéről), Dér Katalin (bibliamagyarázó könyvek, előadások), Jeges Mirjam OCD (lelkiségi írások), Versegi Beáta-Mária (spirituális-lélektani művek), Tóth Sára (református elmélkedések), Koncz Veronika (kulturális jegyzetek), Borsodi Henrietta (Pilinszky-verselemzések).

*

Mint Chesterton szerint Assisi Szent Ferenc vagy Aquinói Szent Tamás, az irodalmi misztika hagyománytörténetének részesei is – köztük, élő teopoétikáikkal, az említett jelenkoriak – úgyszólván *kereszténységet hoztak a kereszténységbe*. Erről – avagy a „fenntartható Mindenható” (Szilvási Zalán) esztétikai alakváltozatairól – a *Napút* folyóirat női misztikával foglalkozó számai is rendre meggyőznek. A kontemplatív esztétikák éppoly éltető társaink lehetnek, mint Hajnal Éva haikujában az alanytalan derű másvilági személyessége:

Mosoly üldögél
a kerti padon, rád vár.
Húzódj közelebb...

Molnár Illés idézett dolgozatának reménykeltő szavaival: „A költészetben évtizedek óta elvárás a nyelv korlátait felmutatni, a misztika veszi a bátorságot, hogy a határokat felismerve azt állítsa: valami lényegi van azokon túl. [...] Talán a következő években az orfikus költészet újabb magára találásának lehetünk tanúi.”

Miről ismerjük majd fel az ilyen beszédet? Nem nagy fáradság: arról, hogy légnemű arany.

Baka Györgyi
Gyökértelenség

Simone Weil gondolatai nyomán

Míntha hamis vízű
kútból innánk

A gyökértelenség
szomjazás az ég után

Az üresség érzékelése
vezet az érzékeken túlra

Akinek nincs szárnya
visszahull a semmibe

Ami a legmélyebben van
képe a legmagasabbnak

Csillagokat ölelő csöndben
meglátjuk a kereszt szögeit

Vér a földön – együtt szenvedés
elveszítetetlen belső szabadság

Őszi lombhullásban

Angyal kaparász
az ajtórésben.

Ajkamon felsebzett
igékkel – hallgatok.

Lecsupaszodva kuporgok
az őszi lombhullásban.

Mi feszít belül?
Talán a régen várt

visszahajlás a
rejtőző nemlétbe?

Szívverésnyi csönd ölel,
lágy mozdulata elragad.

Belső utamon
barangolva vágyam

pillangóként verdes
a kövesedő vérerekben.

Szomjazón tárulkozó
sejtjeim áradó fényedre

várnak a szélbe
porladó alkonyatban.

A keskeny út

Köszönettel P. Gábor Mózesnek

Most értem meg:
önmagammal kell szembe-
fordulni, legyőzni bennem
a sárkányt, mely a kaput őrzí,
s aki valójában én magam
vagyok.

Jaj nekem, önmagam miatt!

Az út egyre keskenyebb,
járhatatlanabb. Saját
elhatározásból le kell
tennem mindazt, amit sokan
kényszerűségből
fognak letenni a halál
kapujánál.

Uram, segíts kicsinnyé lennem!

Nem elég rátalálni,
végig is kell menni
a keskeny, alig járható
hegyi úton, meredélyen,
szakadékok között,
erdőkben, mocsarakban.

Csak az önmeghaladás
útja vezet Hozzád!

Nem új test születik,
hanem új lélek,
a csönd mélyén megélt
belső tapasztalatban
felragyog a sötétség
fénybe fordulása.

Boldogok a Lélekért szegények!

Marcus Kracht

Az alázat iskolája¹

– részlet –

„...mert én szelíd és alázatos szívű vagyok...” (Máté 11:28)

Kasszandra mai hangja

Jelen elmélkedés arra próbál rávilágítani, hogy miként alakítja a válság az embereket és az emberiséget. Olvashatjuk egyrészt úgy, mint útmutatást arra vonatkozóan, hogy e kihívással miként lehetne megbirkózni, másrészt úgy, mint egy előrejelzést arra vonatkozóan, hogy mi, emberek hogyan is fogunk egy napon megbirkózni vele. Ugyanakkor nem sok a különbség abban, hogy egyénre vagy társadalomra lebontva értelmezzük a helyzetet. Hiszen az emberek nem kevésbé ellentmondásosak, mint a társadalom. Egyik pillanatban aggódunk a jövő miatt, a másikban úgy élünk, mintha nem lenne holnap. Olykor pedig hevesen vitatkozunk másokkal arról, hogy miként kellene a változásnak megtörténnie, és hogy mit kellene nekünk ehhez tennünk. Ám amikor saját magunkról van szó, hirtelen nem is értjük azt, ami a saját szavainkból következik. A társadalmak is ugyanezt a képet mutatják nekünk, ők sem egyetlen hangon szólnak. Az egyik percben azt mondják, hogy kiszállunk az atomenergiából, és takarékoskodni kell az energiával, aztán a következő pillanatban az atomerőművek üzemeltetési engedélyét meghosszabbítják, vagy éppen a nagy áramfogyasztókat mentesítik a hálózati adó alól, és így tovább. Az ellentmondások általában abból alakulnak ki, hogy a társadalom különböző egyénekből áll, akiknek különböző céljaik és érdekeik vannak. Azonban, mint már említettük, az egyéneken belül is több hang létezik. Ezt nem elítélő módon értem. Éppen ellenkezőleg, sok jót látok ebben. Senki sem olvashat állandóan katasztrófaírodalmat anélkül, hogy valamikor ne sérülne. Az élet nem arra való, hogy folyamatosan hamut szórjunk a fejünkre, hiszen egy bizonyos ponton úgylis véget ér. Habár mindannyian halandóak vagyunk, mégis ünnepelni lehet és kell is az életet.

A jövőt illetően nem csak a célok térnek el egymástól. A lehetőségek és a korlátok megítélése is eltérő. Az alább leírtaknak az előfeltétele, hogy a technológiai hanyatlás már nem megakadályozható. De ha valóban ez a helyzet, akkor viszont le kellene ülni, hogy megértsük, mi következik ebből. Ennek nemcsak anyagi, hanem társadalmi és pszichológiai következményei is vannak. Az anyagi és társadalmi következményekről már máskor szóltam, most viszont

¹ A szerző *Die Wiederentdeckung der Demut* c. könyvének hatodik fejezete. A német nyelvű mű itt található: <https://www.whomes.uni-bielefeld.de/mkracht/html/handbuch.pdf> (2024.06.22)

a pszichológiai következményekre szeretnék kitérni. Néhány többé-kevésbé ismert jövőkép felvázolásával kezdem, majd arra is rátérek, hogy mit is jelenthetnek ezek a számunkra.

Számos könyv, például Carl Friedrich von Weizsäcker 1994-es, *Der bedrohte Friede* (A veszélyeztetett béke) című műve, a technológiailag fejlett társadalmak jövőjével foglalkozik.² Bár leginkább az atomháború miatt aggódott, mégis a korunk problémáink széles skáláját elemezte. Az aggodalom az 1950-es és az 1960-as években nagyon is jelen volt, bár azóta jelentősen csökkent, a veszély továbbra is fennáll. A Greenpeace, ahogy a neve is mutatja, valójában egy atomkísérletek ellen indult szervezet volt, és csak később terjesztette ki a tevékenységét a természetvédelemre is.³ Sajnos Von Weizsäcker óvatossága az atomenergia békés célú felhasználását illetően nem igazolódott be. Arról is írt, hogy az ezredfordulóval az ökológiai válság fontosabbá fog válni, mint a nukleáris fenyegetettség, feltéve, ha addigra nem tör ki egy atomháború.⁴ Ennek már senki sem mondhat ellent. Sajnos az ökológiai válság olyan erővel halad előre, hogy valószínűleg csak egy külső esemény lassíthatja le. Von Weizsäcker egyébként már 1980-ban megjósolta a szovjet rendszer végét. Ahogy azt is, hogy a kommunizmus vége sajnos a kapitalizmus elszabadulásával és valószínűsíthető végével is magával hozza majd.⁵ Von Weizsäcker valódi gondja azonban másutt rejlett. A *Gehen wir einer asketischen Weltkultur entgegen?* (Egy aszketikus világkultúra felé tartunk?) című 1978-as esszéje adja ebben a tekintetben a legpontosabb megfogalmazást, melyben nyíltan tárja fel, amennyire azt intellektuális távolságtartása lehetővé teszi, a technikai civilizációnk dilemmáját. Nincs technikai, sem nyersanyag-, sem talán energiaproblémánk. Erkölcsi, etikai problémáink viszont eléggé. Ha nem tanulunk meg olyan világetikát kiépíteni, amely képes szembenézni a kor kihívásaival, akkor minden szinten kudarcot fogunk vallani. Von Weizsäcker egyenesen a halálos veszély zónájának tekinti azt, amiben jelenleg vagyunk, feltehetően nem csak magára az atomháborúra utalva. Csak mellékesen tudatja velünk, hogy ez lehet akár gazdasági összeomlás vagy ökológiai katasztrófa is, és egy ilyen összeomlás képzete nem is annyira nehéz, mint ahogy gondolnánk. Ide tartozik a tömeges szegénység és a munkanélküliség kérdése vagy a nyersanyagokért folytatott háborúk, amelyekben akár nukleáris fegyvereket is bevetnek, vagy akár a járványok – mind a spontán keletkezők, mind a laboratóriumokból származók, mint például a nemrégiben előállított, genetikailag módosított influenzavírus.⁶ A polgárháborúk kérdése többé már nem lesz megkérdőjelezhető még a nyu-

² Lásd még Weizsäcker (1978) *Die friedliche Nutzung der Kernenergie – Chancen und Risiken* (Az atomenergia békés felhasználása – lehetőségek és kockázatok) könyvében megfogalmazott átfogó előrejelzéseit.

³ Lásd például Weyler *Greenpeace* (2004) című írását.

⁴ Nem sikerült megtalálni a <http://www.querdenkerforum.de/forum/archive/index.php?thread-1072.html> oldalon idézett könyv összes jövődőlését, jövődölésekként, hanem inkább lehetséges fejleményekként.

⁵ Lásd Matzner *Monopolore Weltordnung* (Monopoláris világrend, 2000) című könyvében.

⁶ Lásd a *Kurier* 2011. 12. 08-i hírért: <http://kurier.at/nachrichten/.gesundheits/4477286-angst-vor-supervirus-aus-dem-labor.php>.

gati demokratikus országokban sem. Abból, ami jelenleg megfigyelhető, az állam képtelen megtagadni a gazdag elit kívánságait. Az aszkézis kultúrája, amelyet követelnek, nem fog eljönni, annyi bizonyos. Így a stagnálás fázisában növelik a vagyonukat, miközben mindenki másnak azt mondják, hogy semmi nem maradt. Ez az USA-ban látható a legtisztabban, de semelyik nyugati ország sem működik alapvetően másképp. Hosszú távon a korábban békés tüntetések utcai harcokká nőnek ki magukat, ahogyan arra már Angliában példát is láthatunk. Ennek következtében az állam vagy megfigyelő állammá mutálódik, úgy téve, mintha mindenki érdekeit meg akarná védeni a bűnözőkkel szemben, vagy fogatlan tigrissé lesz, amely valójában képtelen a törvények betartatására, így azok, akiknek sok vesztenivalójuk van, nagyon hamar privát rendőrséget vagy (vagyonuktól függően) akár magánhadseregeket is szerveznek majd vagyonuk védelmére. Másrészt azok erőszakra való hajlandósága, akiknek nincs vesztenivalójuk, egy bizonyos ponton masszívan megnő, legkésőbb akkor, amikor már nem hiszik, hogy bárki önként adna nekik bármit is. Ami jelenleg az arab országokban történik, az akár a közeljövönket is mutathatja. A társadalomnak még mindig megvan az az ereje, hogy irányt változtasson. De az idő fogytán van. És nem úgy néz ki, mintha valóban változtatni akarna. Mert hamarosan elegendő törvény lesz a „terrorizmus” vagy a „vandalizmus” megakadályozására ahhoz, hogy az embereket addig lehessen rács mögé juttatni, ameddig csak kedvük tartja.⁷ Ha ehhez hozzáadjuk a kémszoftvereket, amelyeket már minden és mindenki ellen használnak (természetesen a mi védelmünk érdekében), akkor a megfigyelő állam már kész. Már csak az alkalom hiányzik, hogy életre keljen. Von Weizsäcker nem ilyen pontossággal írta le ezeket a forgatókönyveket, hanem inkább ennek felvázolását örömmel bízta olvasói gondolataira. Emellett, ahogy ő maga mondta, pesszimista volt, de nem kétségbeesett, és valószínűleg nem akart minden fordulatot emiatt beépíteni. Lehet, hogy nekünk sem kell, de úgy tűnik, hogy az általa szorgalmazott változások szorgalmazásának ideje már lejárt. Visszatekintve az 1980-as évekre, a thatcherizmus és a reaganizmus éveire, elvesztegetett évtizednek kell majd az évtizedet tekinteni. Amit akkoriban elmulasztottak az erkölcsi átorientálódás terén megtenni, az valószínűleg mára már visszafordíthatatlan lett. Ditfurth (1985) viszont borúlátóbb, mint Von Weizsäcker. Hoimar von Ditfurth, akárcsak Von Weizsäcker, szintén meg volt győződve arról, hogy az emberiség jól ismeri a kiutat, de nem fogja azt választani. És ő is tisztában volt azzal, hogy a legtöbb ember nem fog hinni neki. Valójában akkoriban senki sem hitt ezekben a jóslatokban. Ma azonban nagyon is valóságosnak tűnnek. Von Weizsäcker, Von Ditfurth és a többiek sok összefüggésre idejekorán már ráláttak. A könyv elején bemutatott alapadatok már akkor is ismertek voltak. A *Die Grenzen des Wachstums* (A növekedés határai) című könyv kiindulási alapja még mindig érvényes, amint arra Dennis Meadows a közelmúltban a német szövetségi parlament egyik Enquete-bizottságának ülésén ismét rámutatott.⁸ Meadows szerint a következő 20 év több változást hoz majd, mint az elmúlt 100 év. Ennek alapja az

⁷ Az Egyesült Államokban jelenleg pontosan ezt tervezik.

⁸ Lásd a jelentést: <http://www.peak-oil.com/2011/10/human-rights-aufsauto/>, ahol az előadás is megtalálható.

úgynevezett 1971-es alapszcenário, amely a következőket jósolja: Az egy főre jutó élelmiszer mennyisége hamarosan rohamosan csökkenni fog, szorosan követi ezt majd az ipari termelés is. A környezet szennyezettsége sokáig növekedni fog a jelenlegi tömeges fogyasztás eredményeként, míg végül lassan mérséklődik. A születési ráta tovább fog csökkenni, hogy aztán körülbelül 20 év múlva ismét gyorsan növekedésnek induljon, a halandóság ugyanezt a rátát fogja követni. A népesség 2050 körül éri el számbeli csúcspontját, majd fokozatosan vissza fog esni.⁹ Mint mondtam, egyik jóslat sem elkerülhetetlen. Azonban nagyon kiegyensúlyozott tudattal kell rendelkezni ahhoz, hogy továbbra is hitelt tudjunk adni az emberi társadalomnak. Mindenesetre a *Die Grenzen des Wachstums* című könyv megjelenése óta eltelt 40 évet éppoly eredménytelennek tarthatjuk, mint az éves éghajlatvédelmi konferenciákat. Nyilvánvaló, hogy bizonyos rendszerek meglehetősen kiszámítható módon működnek, bár minden érintett félnek megvan a lehetősége arra, hogy másképp cselekedjen. Alapvető tény, hogy minden állam többé-kevésbé közvetlenül a saját érdekeit képviseli. Mindenki támogatja a fokozott éghajlatvédelmet egészen addig, amíg a költségeket valaki más viseli. Teljesen mindegy, hogy ezek az országok iparosodott országok, újonnan iparosodott országok vagy fejlődő országok. A CO₂-tanúsítványok egyszerűen azért fognak kudarcot vallani, mert egyetlen ország sem fogja megengedni, hogy állandó pénzügyi terhet rójanak rá. Kanada kilépése a kiotói egyezményből ékes bizonyítéka ennek.¹⁰ A helyzet tehát feszült. Sokkal feszültebb, mint amikor Von Weizsäcker és Von Ditzfurth könyvei megjelentek. Sőt, annyira kritikus, hogy véleményem szerint egyáltalán nincs értelme még mindig helyes és helytelen döntésekről beszélni vagy akár azt hinni, hogy ebben a helyzetben valahogyan helyesen lehet viselkedni. Meglátásom szerint a pénzügyi rendszer csak egy dolgot tehet, összeomlik.¹¹ A kormányoknak tehát már csak a rossz és a még rosszabb döntések között van választási lehetőségük. Nem úgy tűnik, hogy a helyzetet jobbra tudják fordítani.¹² Néha még észszerűbbnek tűnik, ha nem cselekszünk, mert így legalább nem rohanunk fejvesztve előre és hátra, és nem gátolunk olyan lépéseket, amelyekkel korábban nem volt semmi probléma. De legalábbis a döntéshozók számára ez saját cselekvésképtelenségük nyilvános beismerése lenne, ami az emberekben a gyanút erősítené, hogy nincs rájuk feltétlen szükség.

⁹ Lásd még Gail Tverberg cikkét: <http://www.financialsense.com/contributors/gail-tverberg/2011/10/24/2012-reaching-limits-to-growth>.

¹⁰ Harald Klimenta ezért nagyon helyesen kéri a kiotói jegyzőkönyv eltemetését, lásd: <http://harald-klimenta.de/blog/2011/12/kyoto-bitte-beerdigt-denquatsch-doch-endlich/>.

¹¹ Olvassa el az Automatic Earth híreit, különösen december 14-től: <http://theautomaticearth.blogspot.com/2011/12/december-14-2011-glimpse-into-self.html>. A blogon gyakran olvasható, hogy a központi bankok nem tudják megállítani a dezinflációt, mert a hiteleknek csak egy töredékét ellenőrzik.

¹² És ez az oka annak, hogy az egyre gyakoribbá váló csúcstalálkozók de facto nem valódi megoldási kísérletnek tűnnek, hanem annak, hogy a végső összeomlás előtt a lehető legtöbbet próbálják bezsebelni a maradék tortából. Sajnos az euró megmentéséről folytatott tárgyalások gyakran azt a benyomást keltették, hogy bizonyos lehetőségeket már a kezdetektől fogva nem vitattak meg, mert azok az egyes országok érdekeivel ellentétesek voltak.

Jelenlegi kihívásaink

Az utóbbi időben sokan adaptálták a kapitalizmus kritikáját. Ez érthető, hiszen a kapitalizmus tűnik az utolsó fennmaradt gazdasági rendszernek. Az is különösen szembetűnő, hogy a kapitalizmus egyre inkább mint társadalmi rend működik. Az a régi meggyőződés, hogy a kapitalizmus és a demokrácia törhetetlenül összetartozik, egyre inkább jól megválasztott mesének bizonyul. Soha nem volt igaz.¹³ Már Schumpeter is beszélt arról, hogy a kapitalizmus aláássa azt a társadalmi rendet, amelyből táplálkozik. Ez egyre világosabban látható. Nemcsak a zárt ajtók mögött volt mindig is kemény az alkudozás. Még akár a megválasztott kormányokat is eltávolítják a pénzügyi megszorításokra hivatkozva a hatalomból, mint már Görögországban vagy Olaszországban példa volt rá.

De mindez nem bizonyíték arra, hogy a kapitalizmus lenne az igazi probléma. Ehhez azzal kellene érvelni, hogy az a sok válság, amelyről már beszéltem, a kapitalizmus következménye. De erről szó sincs. A civilizációs válságunk semmiképpen sem új keletű. Mindig is voltak nagy birodalmak és kultúrák, amelyek a lehetőségeiket meghaladva éltek, és ezért később el is tűntek, mint például a Római Birodalom, a maják birodalma, a mongol birodalom, az angol gyarmatbirodalom, a Húsvét-sziget kultúrája, és így tovább.¹⁴ Az egyetlen dolog, ami új, a probléma dimenziója maga. Ez azonban olyan hatalmas, hogy a múltban tapasztaltakkal ellentétben nincs menekvés senki számára. Ha tehát valami rosszul sül el, az mindenki számára alapjaiban sül el rosszul.

Ha Hartmann-nak az *Unser ausgebrannter Planet* (A mi kiégett bolygónk) című, 2000-ben megjelent művéhez hasonlóan stabil kultúrákat keresünk, akkor nagyon messzire kell visszatekintenünk a múltba, vagy olyan társadalmakat kell megvizsgálnunk, amelyek hosszú ideig képesek voltak más társadalmaktól elkülönülve élni. Ilyenek ma a bozótemberek vagy az Amazonas vidékének egyes népei, és néhány évszázaddal ezelőttig az észak-amerikai indiánok is ilyenek voltak, amíg erőszakkal ki nem irtották vagy nem asszimilálták őket. Az összes többi azonban többé-kevésbé úgy gazdálkodott, hogy egy ponton elérjék határaikat. Ez pedig a múlt és a jelen kultúráira, a keleti és a nyugati, a vallási és a világi kultúrákra egyaránt igaz. Ennek viszont itt nincs jelentősége.¹⁵ Úgy

¹³ Lásd Gray False Dawn (Hamis hajnal, 2000) című írását.

¹⁴ Lásd Diamond Kollaps (Összeomlás, 2006), Tainter The Collapse of Complex Societies (A komplex társadalmak összeomlása, 1990) vagy Morris Wer regiert die Welt? (Ki uralja a világot?, 2011) című írását.

¹⁵ 2011-es, Wer regiert die Welt? (Ki uralja a világot?) című könyvében Ian Morris az emberiség történetének néhány évezredét hagyja elhaladni mellettünk, és mindig úgy kommentálja a fejlődést, hogy a különféle kultúráknak pontszámokat ad a fejlődésükért. A több pont mindig nagyobb komplexitást jelent, de nagyobb erőforrás- és energiafelhasználást is. Morris nem titkolja, hogy a globális tendencia, a rövid epizódoktól eltekintve, eddig felfelé ívelő volt, és mostanra elérte a veszélyes szintet. A könyv központi kérdése azonban, hogy a jövőben Kelet vagy Nyugat fogja-e uralni a világot, a fenyegető válság láttán ez meglehetősen üresjáratnak tűnik. Mert még ha a Kelet fog is uralkodni, nem sok öröme lesz benne, mert a közeljövőben nem sok marad a mai gazdagságból.

hiszem, a kérdést rosszul tettük fel. Ahogy az ökológiában nem az egyensúly, hanem a stabil egyensúlytalanság a norma, mint ahogy Reichholf a *Stabile Ungleichgewichte* (Stabil egyensúlyhiány) című, 2008-as könyvében írja, úgy az örökké stabil kultúrák is a kivételek közé tartoznak. A többiek feledésbe merültek, és utat engedtek másoknak. Ebben semmi kivételes nincs.

Tehát egyetlen kultúra sem volt képes távol tartani magát az önpusztítástól. És mindig is voltak erre vonatkozó figyelmeztetések. Minden kultúrának megvolt a maga Kasszandrája, aki megjósolta a vesztüket. Ezeket a figyelmeztetéseket néha komolyan vették, de általában nem. Anélkül, hogy azt akarnánk mondani, hogy az ilyen figyelmeztetések helyénvalóak, egyszerűen azért, mert az emberek amúgy sem szívesen hallgatnak a végzet prófétáira, az a megjegyzés, hogy sokan tévesen jósolták már meg a világvégét, ezért nem lehet cáfolat. A négy szín-tétel sok hamis bizonyítása után a matematikusok végre találtak egyet. Nem kellett volna a sok sikertelen próbálkozásra hivatkozva figyelmen kívül hagyniuk? Marion King Hubbertet is kinevették, amikor az 1970-es évek elejére kiszámította az olajtermelés csúcspontját Amerikában. De azóta bebizonyosodott, hogy igaza volt. És amikor később az ezredforduló elejére megjósolta a világ teljes olajtermelésének tetőzését, ismét semmibe vették. És megint igaza lett. A probléma egyszerűen az volt, hogy az emberek nem vették a fáradságot, hogy legalább az érveit meghallgassák. A tagadóknak tudomásul kellene venniük, hogy a természetet nem érdekli, hogy valaki szembenéz-e a tényekkel vagy sem. Aki nem akarja látni a tényeket, vagy nem vonja le a megfelelő következtetéseket, annak egyszerűen rossz kártyalapok vannak a kezében.

De mi is a problémánk? Szerintem a modern kor alapvető problémája nem az az eszme, hogy a környezetünket a saját kívánságaink szerint alakíthatjuk, szabad is tennünk, hanem inkább az, hogy valóban azt hisszük, hogy megtehetjük. Beszélhetnénk a megvalósíthatóság mániájáról is. A modern kort áthatja az a vízió, hogy az emberiség egyszer majd megszabadulhat a munka fátalmaitól. Lesz energia és nyersanyag is bőségesen, és az éhezés is a múlté lesz. Ingyenes oktatás és utazás jár majd mindenkinek, és ez mind annak a vízióknak a hajtása, amely valamikor a 19. század végén kezdett el ragyogni előttünk. Azóta persze egyre hangosabbak és hangosabbak az ezzel kapcsolatos kritikák. Pedig alapvetően mindig is az volt emberiség álma, hogy így élhessen. De valami másképp van, mint régen. A tudomány, a múlttal ellentétben, a találmányok soha nem látott tűzijátékával táplálja azt a gondolatot, hogy az áttörés küszöbén állunk, és láthatóan a technikai lehetőségeket is biztosítja hozzá. A tudomány, mindenekelőtt a fizika és a kémia, gigantikus diadalmenetbe kezdett. Minden megvalósíthatónak tűnt. Tehát nem a jobb életről szóló álmok okozza a fenyegető katasztrófát, hanem az a tény, hogy megvannak az eszközeink a megvalósításához. És ennek érdekében mindent meg is teszünk. Lehet, hogy nem vagyunk mindenhatóak, de az emberiség gépekkel felszerelve hatalmas fizikai erőre tett szert. Míg a múltban a természet mindig időben meghíúsította a kultúrákat, ezúttal a diadal már csak karnyújtásnyira van. És mégis, ahogy mindannyian tudjuk a szívünk mélyén, a győzelem egyben a vesztünket is jelenti majd. Nem szabad vágnunk erre a győzelemre! Ez a modernitás alapvető paradoxona. A sors iróniája, hogy Marx megpróbálta a vallásoknak ezt az álmát a lehető legjobban elhozni ebbe a világba. Ezzel

akaratlanul is elősegítette ezt a kizsákmányolást. Természetesen a fennálló rendszerrel kapcsolatos kritikája helyes volt, de az általa megalkotott vízió valójában nem kevésbé káros a világra nézve, mint a kapitalizmus, amelyet fel akart volna váltani. Marx korában azonban elképzelhetetlen volt az a gondolat, hogy az ember elpusztíthatja a saját létalapját.

Ez tehát a probléma, amellyel ma szembesülünk. És mégis úgy gondolom, hogy ez még nem minden, sőt, valójában egy saját szenvedést hordozunk magunkban. Képtelenek vagyunk igazán megbirkózni a helyzetünkkel. Társadalomként alig vagyunk többek, mint egy csapat magányos ember, akik elvesztették minden értelmes dologba vetett hitüket. Mert ha ez olyan egyszerű lenne, mint ahogy leírtam, azt gondolnánk, hogy az emberek itt és most felállnának és tennének valamit. De nem ez történik. Ahogy Norgaard *Living in Denial* (Élet a tagadásban) című, 2011-es művében is rámutat, nem a tények ismeretének hiánya az oka a tétlenségünknek. Inkább az, hogy pszichológiailag és társadalmilag egy kollektív ketrecbe vagyunk zárva. Egyrészt nem hagyjuk, hogy bizonyos kérdések eluralkodjanak rajtunk. Másrészt a társadalom számos kollektív elfojtási mechanizmust fejlesztett ki, hogy elrejtse vagy bagatellizálja ezeket a problémákat. Ezek mind védelmi mechanizmusok. Az egyik ilyen mechanizmus a tudományos tények állandó követelése. Személyesen tapasztalhattam meg, hogy azt mondják másoknak, hogy nem tekinthetők szakértőnek, és nincs is elég tudásuk ahhoz, hogy valódi rálátásuk legyen a problémára, és ezért az a hallgatóságos kérés felénk, hogy legyenek szívesek csendben maradni, és hagyják a hozzáértőket helyettük beszélni. Ez egy szép példája a kollektív elnyomás stratégiájának. Mert a szóban forgó összefüggések néhány óra alatt mindenki számára világossá tehetőek. A tudósok csak olyan részletkérdéseken dolgoznak, amelyek fontosak, de amelyekről a többségnek nem feltétlenül kell tudnia. Mi tulajdonképpen eleget is tudunk. Akkor miért vannak ilyen intézkedések? A válasz egyszerű. Olyan fenyegetés áll előttünk, amely egyszerűen belénk, az emberekbe fojtja a szót. Senki sem tudja igazán, hogy mit tegyen ellene, bár mindenki érzi a paradoxont, miszerint leromboljuk azt, ami fenntart minket: a Földet. De nem csak arról van szó, hogy válaszok nincsenek. Még arra sincs módunk, hogy szótlanságunkat kifejezzük. A társadalom kivett a kultúrájából szinte minden értelmes rituálét. De az egyetlen megmaradt istenünk, a tudomány még mindig tartozik nekünk a válaszokkal a legfontosabb kérdéseinkre. És így a társadalom következetesen elutasítja, hogy foglalkozzon a témával. Sem beszélni, sem igazán hallgatni nem tud róla. És maga ez a képtelenség bénítja meg.

A kórság öt stádiuma

A társadalom hallgatását tehát meg kell érteni. Miért nem hoztunk létre globális etikát, ahogy Von Weizsäcker sürgette, és miért engedjük helyette el magunkat, és hagytuk figyelmen kívül saját tehetetlenségünket? Egy meglehetősen drasztikus hasonlat lehet segítségünkre itt, miszerint a társadalmunk egy halálos beteg emberhez hasonlít. Az emberek el sem tudják képzelni, hogy meghaljanak, és mégis nagyon jól tudják, hogy egyszer meg kell halniuk. Ho-

gyan tudunk tehát mi, emberek ezzel a dilemmával szembenézni? Elisabeth Kübler-Ross a haldoklás kutatásának szentelte az életét. Mindenekelőtt arra volt kíváncsi, hogyan is kezelik az emberek a közelgő halál tudatát. Öt stádiumot különböztetett meg, amelyen az emberek keresztülmennek: tagadás, düh, alkudozás, depresszió és végül az elfogadás. Vegyük egy rákos beteg esetét. Az elején ott van az orvos diagnózisa, amely közli vele, hogy halálos beteg. Még ha a személy belül tudja is, hogy ez a diagnózis helytálló (ami persze nem mindig van így), kezdetben nem akarja tudomásul venni. Nem fogadja el, vagy helytelennek nyilvánítja. A beteg ember mindenféle orvoshoz elmegy, csak hogy megerősítést nyerjen arról, hogy a panaszai csak egy ártalmatlan vagy legalábbis gyógyítható betegség jelei. Amikor a beteg végre elismeri, a hangulata dühbe fordul mindazok ellen, akik látszólag jól vagy jobban vannak. Ezt követi az alkudozás nagyon rövid szakasza. A beteg ember regresszív viselkedési rohamában megpróbál bizonyos önfeladással vagy engedményekkel megszabadulni betegségétől, vagy legalábbis időt nyerni. Bizonyos értelemben engedmények cseréjébe bocsátkozik, amelyekkel javulást akar magának váltani. Ha például gazdag, titokban megígéri, hogy létrehoz egy rákellenes alapítványt, és titokban reméli, hogy akkor majd mégiscsak meg fog tudni gyógyulni. Az ilyen alkut általában titokban kötik Istennel. Ez depresszióhoz vezet, mert hiábavaló, hiszen rájön, hogy minden fohásza és könyörgése felesleges volt. A beteg ember végül teljesen megbékél a helyzettel. Ez a kíméletlen leírás tele van csalódásokkal. Az egész kétségbe ejti a beteg embert. Viszont ez nem az utolsó szakasz. A végén következik az elfogadás. A küzdelem egy ponton véget ér, és a beteg ember nyugalomban várja a sorsát. Ez az utolsó szakasz általában érzelmentes.

Ezek a szakaszok alkalmasak arra, hogy leírjuk azt a fajta belső átalakulást, amelyen az emberiség jelenleg keresztül megy annak felismerése miatt, hogy jólétének napjai meg vannak számlálva.¹⁶ Még ha nem is arról van szó, hogy az emberek vagy az emberiség meghal, a félelem mélyen gyökerezik. Bob Burnett szavaival élve, mindannyiunknak szembe kell néznie azzal a feladattal, hogy megtaláljuk saját békénket a természettel. És ami ránk, egyénekre igaz, az a társadalom egészére még inkább igaz. Mert míg minket mint egyéneket talán nem fenyeget közvetlen veszély, a társadalmak számára ez valószínűleg a túlélés kérdése. És ezért érdemes közelebbről megvizsgálni, hogy miként kezelik a társadalmak a problémát. Az egyén és a társadalom közötti párhuzam talán nem teljesen pontos, de szembeütő. Mindenesetre a Kübler-Ross által leírt küzdelmeket nagyon is meg lehet találni a jelenlegi vitában. Amit ő maga is ír a könyvében, a szakaszok nem feltétlenül követik egymást szigorúan lineárisan. Még a depresszió fázisaiban is lehetnek olyan pillanatok, amikor a beteg tagadja a betegségét, vagy dühkitörései vannak. Pontosán ugyanezt láthatjuk a társadalmunkban is. Még ha az összképben fel is ismerhető egy sorrend, az embereket különbözőképpen hatja át a változás, és így elsőre inkább a hangulatok nagy összevisszaságának benyomását keltheti. De összességében ez

¹⁶ Az ötlet, hogy a Kübler-Ross-féle szakaszokat alkalmazzuk az olajcsúcs megvalósulásának fázisaira, eredetileg Bob Burnett-től származik, lásd: <http://blog.sustainablog.org/2005/04/grieving-for-oil/>.

számomra nem tűnik úgy, hogy ellentmondana egy hosszú távú fejlődésnek a leírt öt szakaszban. Nézzük tehát meg közelebbről.

A technikai civilizáció halálosan beteg, ennyi már bizonyossá vált, úgy hiszem. A mi Kasszandránk, Von Weizsäcker vagy akár Von Dittfurth néhány évtizeddel ezelőtt már felállította ezt a diagnózist. Társadalmaink egzisztenciálisan is veszélyben vannak. Évtizedekig azonban a beismerés elutasítása uralkodott, annak ellenére, hogy ezt a diagnózist az emberiség már többször megkapta, és már nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Újra és újra számos pozitív hírt hoztak azonban, hogy minden rendben van. És bizony a látható jólétet tekintve a legtöbb ember számára egyszerűen elképzelhetetlennek tűnt, hogy ennek még az ő életében vége legyen. Egészen a közelmúltig a nagy újságok olvasói fórumain sok olyan hozzászólást lehetett olvasni, amelyek az éghajlatváltozást összeesküvés-elméletnek minősítették, vagy a nyersanyaghiányra való figyelemztetést a vállalatok kényelmes hazugságának tartották, hogy a magas árakat igazolják. Ezek a hangok azonban csendesebbek és mindenekelőtt kevesebben vannak. Helyettük most egyre több a tiltakozás, amellyel mindenekelőtt azok fejezik ki magukat, akiket ez a játék ténylegesen érint: a fiatalok generációja. A panaszok listája hosszú, nagyon hosszú. Meg kellene néznünk, hogy amit most teszünk, annak milyen és mennyi következménye lesz a következő évtizedekre, ha nem századokra. Ott van a hulladék, különösen a mérgező és nukleáris hulladék, az emelkedő CO₂-szint és a folyamatosan romló kilátások a jövőre nézve. Az Egyiptomban, Izraelben, Spanyolországban, Angliában, USA-ban, azaz világszerte zajló tiltakozások az aggodalomnak a megnyilvánulásai. A világválságnak nem kell mindig kifejezetten előtérben lennie, de ez mindig a fiatalok és a bele nem törődők küzdelme marad a hatalmi elit ellen. Egy ilyen konstelláció nem új, ami azonban új, az a világtörténelem konstellációja. Aki tiltakozik, az soha nem lesz képes mások életét irányítani, még akkor sem, ha mindenki egyetért vele. A szorgalmazott javításokat csak mérsékelten lehet valóban elérni.¹⁷

A harmadik fázis, amely jelenleg teljes lendülettel zajlik, érdekesnek tűnik. Minden sarkon próbálnak a sors elől környezetvédelmi projektekkal menekülni. Klímaigazolásokkal kereskednek, házakat szigetelnek, szélturbinákat építenek, napenergiát táplálnak a hálózatba, és most már mindenütt a fenntarthatóságról hallunk. Ez olyan gondolatokra vezethető vissza, amelyekkel az 1980-as években az ökológiai mozgalomban nagyon gyakran találkoztam, és amelyek számos könyvben felcsendülnek, említhetném itt Weizsäcker 1989-es, *Erdpolitik* (Földpolitika), Weizsäcker és társainak 2010-es, *Faktor Fünf* (Az ötödik faktor) vagy Scheer *Der energetische Imperativ* (Az energetikai imperatívusz) című, 2010-es írásait. Elvileg ez a társadalom tartósan létezhet, amennyiben bizonyos szabályokat szab magának, és azokat be is tartja. Ez az álláspont 20 évvel ezelőtt meglehetősen hihetőnek tűnt.¹⁸ A klórozott-fluorozott szén-

¹⁷ Ezen a ponton még egyszer utalok Wolfgang Gründinger elemzéseire: <http://www.wolfgang-gruendinger.de>.

¹⁸ Gyanítom azonban, hogy sok szerző tisztában volt és van a problémával, de megkímélte az olvasókat a pesszimizmustól. Fallon és társai *Fleeing Vesuvius* (Menekülés a Vezúv elől, 2011) című könyvében áll, hogy sok szerző személyes beszélgetésekben elismerte, hogy

hidrogének (CFC-k) tilalmát, amelyet úgymond az utolsó pillanatban léptettek életbe, gyakran emlegetik ebben az összefüggésben. Hasonlóképpen a nagy hatású rovarmérgek, a DDT meglehetősen sikeres betiltását és a víz és a levegő mindenféle mérgekkel való szennyezésének csökkentésére irányuló intézkedéseket. Ebben a tekintetben ez a hozzáállás megfelelő volt. Olyan emberek, mint Von Weizsäcker és sokan mások, mindent megtettek azért, hogy a fejlődést jobbra fordítsák. Továbbá nem szabad elfelejteni, hogy arra a kérdésre, hogy mennyire komoly a veszély valójában, különböző válaszok lehetségesek, és hiba lenne azt feltételezni, hogy az általam képviselt álláspont az egyetlen logikus. Soha nem zárható ki az sem, hogy a reménynek még mindig jogos a helye. És így a korábban elmondottakból semmi sem helytelen önmagában. Ám ami elhalványul, az a hit, hogy az emberiség valóban be akarja venni a javasolt gyógyszert ahelyett, hogy a hatékony intézkedéseket szabotálná. Hallett és Wright *Life Without Oil* (Az élet olaj nélkül, 2011) című írása már egészen más hangvételő. Éppen a rendelkezésre álló energiára való összpontosítás az, ami mára meggyőzött néhányakat arról, hogy a modern élet védelmét célzó nagyszabású projektek nem mások, mint hatalmas illúziók.

Természetesen a társadalomban mindig megtaláljuk a különböző állapotok elegyét. Míg egyesek már régóta szembesültek a problémákkal, vannak, akik még mindig nem értik, hogy a dolgok ennyire komolyak. De míg egy-két évtizeddel ezelőtt a legtöbben legyintettek az éghajlatváltozás vagy az olajellátás kérdésére, most sokkal több az emberekben az megfontoltság. Az első szakasz tehát majdnem véget ért. Már senki sem kételkedik a végletekig abban, hogy a dolgok rosszul állnak. És ezzel már a harag szakaszába lépünk. Mert ez a felismerés, mint már említettük, az elit elleni haragot táplálja. Szeretnénk azt hinni, hogy ez a harag más, mint egy halálos betegség. A beteg ember ugyanis semmit sem tehet a betegsége ellen, míg az elitek bizonyosan tehetnének valamit a helyzetért. De bármennyire is jogos az ellenük irányuló harag, nem igazságos őket hibáztatni a tömeges fogyasztásért. Vagy rákényszerítve voltunk arra, hogy autót vezessünk, és távoli országokba utazzunk? Nem hagyhattuk el a szupermarketet anélkül, hogy előtte ne vásároltunk volna málnát Chiléből, vagy az mégsem a mi akaratunk volt? Vajon olyan mélyre süllyedtünk, hogy fogyasztói vágyaink manipulálása erősebb minden erkölcsi függetlenségünkénél? Vajon a vállalatok találták ki a tejjel-mézzel folyó föld meséjét is? A nyugati anyagi jólét utáni vágy ott is megtalálható, ahová a reklámok és a vállalatok nem könnyen jutnak el. Természetesen mindent megtesznek azért, hogy befolyásoljanak minket, de ez nem fedheti el azt a tényt, hogy a környezet és a természet kárára járunk és élünk mi jól.

A társadalom azonban egyes helyeken már túl van ezen a második szakaszon. Eközben már a megújuló energiákra és a fenntarthatósági stratégiákra összpontosít. Ambiciózus célokat fogalmaznak és tárgyalnak meg mamutkon-

kevés reményük van arra, hogy az emberiség valóban a szükséges módon változtat irányt. Von Weizsäcker végül is Meadows *Die Grenzen des Wachstums* (A növekedés határai, 1972) című mű számait idézi, és bizonyára kialakította ítéletét arról, hogy mennyire volt és mennyire reális még a jövőkép. Gyakran mondják, hogy az olvasókat nem szabad elijeszteni, vagy hogy a pesszimizmus nem segít. Én magam azonban nem pesszimizmusról, hanem realizmusról beszélnék.

ferenciákon. Még ha mindez önmagában helyes is, az összeomlással szemben a harmadik szakaszban inkább tűnik ez az engedmények kiárusításának, mint a pusztulással szembeni konstruktív stratégiának. Azzal vásároljuk ki magunkat Isten és a környezet előtt, hogy mostantól kezdve teljes mértékben környezet-tudatosak leszünk, és tiszta életet élünk. Szentül ígérjük, hogy tíz vagy húsz éven belül minden egyes házat a passzívház-szabványnak megfelelő állapotba hozunk, vagy hogy a repülőgépek csak algaüzemanyaggal fognak repülni. És így reméljük, hogy nem jön el a nagy válság. Mintha ezek az ígéretek önmagukban segítenének. De még ha valóban komolyan gondoljuk is, a feladat egyszerűen túlnő rajtunk. John Weber nemrég elég hatásosan írta le, hogy valami nem stimmel a fenntarthatóság irányába tett nagy fordulattal.¹⁹ Számára ez a fosszilis projekt folytatása más eszközökkel. Emellett szól, hogy az új generációs technológiák szinte mindegyike ritkaföldfémek és más csúcstechnológiák felhasználásával jár, amelyek környezetbarát léte gyakran megkérdőjelezhető.²⁰ Persze ellenvetésként felhozható, hogy bizonyíthatóan van elég energiaforrás, ahogyan azt MacKay 2009-es, *Sustainable Energy – Without the Hot Air* (Fenntartható energia – forró levegő nélkül) című műve kimutatja. De ez, mint mindig, csak egy töredéke annak, amit figyelembe kellene venni. A fő kérdés, mint mindig, most is az, hogy a társadalom egésze valóban hajlandó-e végigsétálni ezen az úton. Egyelőre ez sajnos nem látszik lehetségesnek. Így az engedékenység helyét nemsokára a depresszió váltja ki, valószínűleg nagyon is hamar. A depresszió pénzügyi és (kollektív) pszichológiai jellegű lesz. A pénzügyi piacok és a gazdasági rend összeomlásával sok, az évek során kidolgozott lehetőség is megszűnik. Energiaforradalmak, környezetbarát technológiákra való átállás, és így tovább. Az emberek már nem fognak mindezekre figyelni, mert sokkal alapvetőbb dolgokkal kell majd foglalkozniuk, például azzal, hogy hol találnak majd maguknak munkát és élelmet.

Alázat

Megkímélem mindannyiunkat az emberiségre váró lefelé tartó spirál, vagy ahogy James Howard Kunstler nevezte, a hosszas vészhelyzet leírásától. Nincs sok értelme most konkrétan elképzelni, különösen azért, mert néhány fejleményt, ha nagyon vázlatosan is, de már említettem. Ami biztos, hogy a depresszió ezen szakasza után egy új korszak fog beköszönteni. Az emberiség elkerülhetetlenül fel fogja tenni magának a kérdést, hogy hogyan kerülhetett egyáltalán ebbe a lehetetlen helyzetbe, és talán először kíméletlenül számot is fog vetni múltjával. Talán kialakul egy új gazdasági rend, talán végre megkérdőjeleződik a föld kihasználásának és a környezetvédelemnek hosszú ideje fennálló kérdése, mert az elszegényedett tömegek csalhatatlanul hallatják tiltakozásukat. Az em-

¹⁹ Lásd: <http://www.energybulletin.net/stories/2011-12-17/thruanotherlens>.

²⁰ A ritka földfémekre elsősorban a hatékonyság érdekében van szükség. Nélkülük is működne, de akkor sokkal kevesebb energiát termelne. A napelemmodul-gyártók egyébként nem tudtak megegyezni az ártalmatlanítási koncepcióban, most a jogalkotón múlik. Így működik a kapitalizmus.

berek azonban előbb-utóbb megértik, hogy a politikusok és más hivatalnokok már nem irányíthatják a jövőt. Persze mindent hatalmas konfliktusok fognak kísérni, mert a kiosztásra kerülő torta egyre kisebb lesz, és senki sem szeret önként adni. Ebben a tekintetben lehetséges, hogy az elemzés kimerül majd a mindenkori uralkodók hibáztatásában. De, legalábbis én ebben bízom, van egy kollektív lelkiismeretünk, amely egyre hangosabban és félreérthetlenebbül fogja suttni a központi felismerést. Ezt magunktól is tudjuk, persze sokáig elfordulhatunk, ha nem cselekszünk erkölcsileg kifogástalanul, de egy ponton a belső hangunk meg fog szólalni, és egyértelműen közli majd velünk.

Itt is tudni kell, hogy az egyértelmű nyelvezet nem jelenti azt, hogy a vádaskodás folytatódik. Ahogy fentebb már kifejtettem, ezek valójában nem helyénvalóak. Hatalmas azoknak a köre, akik játszották a játékot. Az ellenállás egyrészt nehéz volt, másrészt az élet kényelmes volt, ahogy volt. Én magam is időközben feladtam már a küzdelmek egy részét. A hulladék felhalmozásának csökkentése körülbelül annyira ígéretes, mint Don Quijote szélmalomharca. Ha gyerekeid is vannak, még kétszer olyan nehéz. A fogyasztásról magyarázni a gyerekeknek nehéz és állandó egyensúlyozást igényel. Számukra a fogyasztásról való lemondás a társadalomból való kirekesztésnek és a szülők által önkényesen kikényszerített, érték nélküli diktátumnak tűnik. A magyarázkodás nem sokat segít az állandó reklámok mellett. A reklámstratégák tudják ezt. Ezért megpróbálják a legjobbat kihozni belőle. A kompromisszum nem éppen csodálatra méltó. De fordítva, az ember elgondolkodik azon, hogy mi értelme is van minden fejlesztésnek ellenállni, amikor hamarosan úgyis mindennek vége lesz. Elvégre a társadalom mindannyiunktól elvár egy bizonyos fokú részvételt, és megköveteli, hogy a pazarló életmód egyes részeiben osztozzunk.²¹ Tehát ez hamarosan véget fog érni. A pusztítás elleni küzdelmeket felváltja majd az alapvető szükségletek biztosításáért való aggodalom. Ilyen időkből azonban már nem lesz helye az erkölcsi jellegű felhívásoknak. A célok alacsonyabbra kerülnek, és a társadalom mindenütt inkább kisebbet fog mondani, mint nagyobbat.

És így a társadalom utolsó szakasza az elfogadás lesz, annak a ténynek az elfogadása, hogy a helyzet ellen már semmit sem lehet tenni. Ez az elfogadás lesz az alázat. Ez a sok szenvedés árán megvásárolt felismerés, hogy a jövőben nem számíthatunk a helyzet javulására, hanem inkább minden szinten fellelhető bizonytalanságra. Kétségtelen, hogy ez az alázat nem önként jön majd el hozzánk. Nem volt ez másként a múltban sem. Az emberiség mindig is szerette volna a saját kezébe venni a sorsát. De ha megnézzük az elmúlt évszázadok embereinek életét, azok tele vannak váratlan, többnyire kellemetlen változásokkal. A halál az élet állandó kísérője volt (lásd még Kübler-Ross 2001-es, *Interviews mit Sterbenden, Beszélgetések a haldoklókkal*, című leírásában). Ki várna ilyen körülmények között mást az emberektől, mint saját sorsuknak az elfogadását?

Ugo Bardi egyszer egy kiváló esszében beszélt a rómaiak helyzetéről az egyre láthatóbb fenyegetettséggel szemben.²² Az 1. század közepén a Római

²¹ Kérdezze meg a munkaügyi hivatalban, hogy milyen távolság várható el öntől a munkába járáshoz: akár 100 kilométer is.

²² Lásd: <http://www.theoildrum.com/node/792> 4 und auch <http://europe.theoildrum.com/node/5528>.

Birodalom hatalma csúcsán volt. Utána lejtőre került, eleinte észrevétlenül, lassan. A 3. században a birodalmat számos belső válság rázta meg, ami többek között az úgynevezett katonacsászárok gyors egymásutánjában nyilvánult meg. Hogy ezt a fejlődést megállítsa, Diocletianus 300 körül nagyszabású reformot vezetett be. Megduplázta a hadsereget, megnövelte a bürokráciát, és drasztikusan megemelte az adókat, hogy mindezt finanszírozza. Önmagában logikus reform volt, az egyetlen probléma az volt, hogy a parasztok végül nem tudtak ennyi adót kitermelni. Egyszerűen nem volt igazi megoldás arra a problémára, amivel Róma küzdött. A rendszer a végét járta. Az a haladék, amit a reform Rómának adott, nem segíthetett túljutni a szétesésen. Bardi pedig párhuzamot von a termodinamikával. Szerinte három alapszabály létezik:

Nem nyerhetsz.

Nem tudod döntetlenre kihozni.

Nem tudsz kiszállni a játékból.

A rómaiak, akik gyakorlatias emberek voltak, ezt egy bizonyos ponton felismerték, de a hanyatlás valódi okait nem ismerték fel.²³ Bardi szerint a válaszuk az volt, hogy fokozottabban a sztoicizmus felé fordultak, egy olyan filozófia felé, amelyet a görögök a saját gazdasági hanyatlásukkal szemben fejlesztettek ki. Egy jó adagra mindannyiunknak szüksége lesz majd belőle.

A remény

Az ember szeretné azt hinni, hogy ez lesz a végső szakasz, és az emberiségnek az a rendeltetése, hogy egy ponton alázatosan megadja magát a sorsának. De ez nem feltétlenül van így, és mindenekelőtt nem feltétlenül az alázat az egyetlen ránk váró állapot. Mert az emberek mindig és örökké reménykedni fognak. Ez paradoxonként hangozhat, egyrészt azt mondani, hogy az emberiségnek nincs esélye a jó életre, legalábbis az általunk ismert jó életre, másrészt pedig azt, hogy az emberiségnek még mindig van reménysége. Az ellentmondás feloldódik, ha megértjük, hogy a remény nem feltétlenül a jobb élet reménye. Václav Havel egyszer azt mondta, hogy a remény nem az a meggyőződés, hogy valami jól fog alakulni, hanem a bizonyosság, hogy valaminek van értelme, függetlenül attól, hogy hogyan alakul. Ebben az értelemben úgy gondolom, hogy az emberiség mindenképpen megőrizheti a reményt. Számunkra ma ez talán kevés vigaszt jelent, mert olyan sok vesztenivalónk van. De ha körbenézünk, és látjuk, hogy milyen nehéz körülmények között élnek az emberek, és mégis tele vannak reménnyel, akkor talán megérthetjük, hogy nem kell elfogynia a reménynek csak azért, mert az élet hirtelen már nem olyan egyszerű és kiszámítható, mint korábban. Bizonyára eltart egy darabig, amíg a depresszió okozta zűrzavar feledésbe merül, és az emberek visszatérhetnek önmagukhoz a sors minden csapása után. De akkor valószínűleg nem lesz többé szükség vezeklésre. Az alázatos embernek nem kell reménytelennek vagy szomorúnak

²³ Mi viszont azt hisszük, hogy tudjuk, miért is zsákutca a civilizációnk. Hogy a mi válaszuk lesz-e az utolsó, az azonban kérdéses. Ebben a tekintetben nem feltétlenül vagyunk bölcsébbek a rómaiaknál a saját sorsunkat illetően.

lennie. Jézus az emberek között járt, velünk evett és ivott, mégis bűnbánatot hirdetett. De mi vagyunk azok, akiknek gondot okoz, hogy a saját keresztre feszítésünk előtt még féktelenül ünnepeljünk. Elvárjuk, hogy a szent lemondjon a világról, mert az állítólag már nem jelent neki semmit. Pedig éppen az ellenkezője a helyzet. Ez a világ ugyanolyan fontos számára, mint a túlvilág. Mi másért akarna különben prédikálni? Ez a félreértés az, ami jelenleg a legnagyobb gondot okozza nekünk, miszerint képtelenek vagyunk elengedni, ahogy azt is elfelejtettük, hogyan kell rendesen ünnepelni.²⁴ Ha az utolsó északi vagy mélytengeri olajkészleteket pánikszerűen kiüresítjük, ha kiszipolyozzuk a kátrányhomokot és az olajpalákat, akkor valóban bebizonyosodik, hogy még nem tanultuk meg a leckét. Félünk az ismeretlenbe vezető úttól, még akkor is, ha tudjuk, hogy azt meg kell tennünk. De ezt minél tovább halogatjuk, az az út annál göröngyösebb lesz.

Dörögdi József fordítása

²⁴ Az ünneplésre való képtelenségünk például abban nyilvánul meg, hogy már nincsenek olyan központi ünnepek vagy rituálék az életben, amelyekben mindenki részt vesz. A konfirmáció valami kisebbségi dolog, az ifjúsági felszentelésnek nevezett világi pótlék csak egy fáradt másolata, az esküvőt sokan nem igazán ünneplik meg, hanem inkább a reggeli és a munka-kezdés között intézik el (legalábbis ez a helyzet már egy ideje). A karácsony vásárlási orgjává fajult, a munkaszüneti napok gazdasági okokból elmaradnak, és így tovább. Ennek számos oka van, és talán nem is valószínűtlenek. De az ünnepek leértékelődése olyan úrt hagy maga után, amelyet a társadalom képtelen betölteni.

duka barnabás

„...szeressétek egymást...”

másotok nincs
 szeressétek a végtelent
 az örökkévalót
 az egyetlenegy
 az elvonatkoztatást
 megtalálta a fekete gyöngyöt
 az elhatároltat
 az elhatárolatlan által
 mi múlik ezen
 szinte minden
 szomorúság és boldogság
 fájdalmak örömei
 örömök fájdalmi
 szívek dobbanása
 feltétel nélkül
 magadhoz vonzol másokat
 önmagukra lelnek benned
 belső cseneded homály
 az Úr lakása
 magányod sokaság
 illatod rózsá ibolyaszerű
 valószínűtlen
 életed kinyílik

rügy bimbó virág
 a termés láthatatlan
 mint a lángtalan tűz
 sokasodva elmúlik
 önzetlen áldozat
 mindenki más is szeret
 érintés nélkül
 nincs másod csak a lét
 ez nem egyenlet
 nincs levezetés
 nincs bizonyítás
 nem érthető
 átélhető egész
 a tér mélysége
 a nemlétező idő
 „finom szellemi játék”
 megőriz és elveszejt
 forog tovább minden
 vég nélkül
 az örökkévalóságban
 tettek híján cselekszik
 pusztít fenntart teremt

Ka Honua Pa'a

A boldogság gyakorlati elérési lehetőségeiről

Ha valaki személyes élményhez kötött fogalmat akar alkotni magának arról, hogy milyen sorserőinek a karmikus feltárása segítségével elérhető tényleges és tartós boldogság, tehát a huzamos és e világi „boldogulás”, illetve arról, hogy milyen lehet az abszolút létben való állapotnak a földi életben való érzékelése, keressen egy minél csendesebb helyet magának, ahol nemcsak a külső hanghatásoktól van megvédve, hanem mindenféle világi, külső benyomástól és ingertől, és próbáljon meg meditálni.

Próbáljon meg, kedves Olvasó, teljesen, de teljesen ellazulva abszolút nyugodt állapotba kerülni egy olyan helyen, egy mindenféle más, természeti vagy természetellenes (külső) ingertől, bármilyen információbehatástól védett helyen, ahol a lehető legkényelmesebben tud, akár ülve, akár fekvé elhelyezkedni, és főként: huzamosan csendben és nyugodtan lenni! Amennyiben sikerül ilyen fizikai helyet és helyzetet találnia, és ott teljesen „lecsendesednie”, majd teljesen megnyugodnia, akkor még csak olyan lelki állapotra van szüksége, amelyben ebben az idealisztikus helyzetben képes huzamosan, vagyis nagyon sokáig olyannyira nyugton és csöndben maradni, hogy még a szemeit is lehunyva „éberén aludni”.

Amennyiben tehát a meditációhoz szükséges minden körülmény együtt van, és lelkileg is elég erős ahhoz, hogy függetlenné tudja tenni magát a külvilágtól, a hétköznapi gondoktól és bajoktól való teljes elkülönülésre és elzárkózásra, illetve, ha sikerül a különféle élvezetszerzési lehetőségekről vagy bosszúállási ösztönök által keltett ellenségképzeteitől megszabadulnia, akkor próbálja meg elképzelni, hogy mindezek nélkül nagyon boldog. Tehát minden külső ellenségképzete helyébe próbálja elgondolni és elképzelni, majd lehetőleg egyre intenzívebben átélni és átérezni azt, hogy minden külső előfeltétel nélkül – amelyeket ugye a csendszobája falain és ajtaján kívül hagyott a mobiltelefonjával együtt –, egyedül, önmagában, „csak úgy, mint a bolond”, minden előfeltétel nélkül, vigyorogva boldog tud lenni.

Hogyha sokáig csak ül és ül vagy fekszik ebben a szeretetteljesen boldog és nyugodt csendvilágban, és élvezzi ezt a gondolatok és külső feltételek nélküli boldogságállapotot, amivel önmagát meg tudta egy fél órára, negyvenöt percre vagy egy egész órára ajándékozni, azt mondhatja, hogy meditált. De ha sikerül ezt begyakorolni és egyre könnyebben és minél tovább átélni, azt fogja érzékelni egy idő után, hogy az olyan felszíni betegségei, mint a gyakori hűlések, orr- és füldugulások, a már-már megszokottá vált mindennapi fejfájások, kezdenek elmúlni, könnyebbé válik a lélegzete, emésztési problémái enyhülnek, és így tovább. De az igazi meditációs állapotot akkor éri el, amikor, mintha aludna, de mégis eltűnik a tudatából és a képzeletéből minden konkrétum, sőt,

teljesen eltűnik az öntudata, amit egy határtalan időtlenségben való, végtelen és személytelen kiterjedésű, ún. módosult tudatállapot vesz át.

Persze ez nem fog egyből menni, de egészen biztos, hogy a harmadik-negyedik, legkésőbb hetedik nekifutásra sikerülni fog! Ha másként nem megy, akkor egész nap vagy egész héten, amíg készül erre a mesterségesen kelten-dő, lehetőleg minél huzamosabb ideig átélendő, módosult, személytelen tudatú boldogsági állapotnak az elérésére, gyűjtse össze az élete történéseiből, az Ön számára legmulatságosabb, akár abszurd helyzetek emlékeit. Olyan lelki-állapotokat, jeleneteket, amelyekre tudatosan emlékezve, akarva-akaratlanul mosoly jelenik meg az arcán és vidám derű a lelkében. És így, ily módon ennek a derűs lelkiállapotnak a tartóssá tételére törekedve, „bemelegíti” és „beviszi” magát ebbe a végül is minden külső ok és indok nélkül is létrejövő és ugyanakkor a külső környezeti ingerektől meg nem zavarható, tehát a figyelemelvonó külső behatásoktól és benyomásoktól elszigetelt helyzetébe, huzamosan is fenntartható boldogságállapotba, ily módon tehát magától is pozitívrá módosult – bolondos boldogsági – tudatállapotba. Ezt végül is könnyű elérni, mivel egyáltalán nem áll távol az emberi természettől, a természetes viselkedéstől. Nem olyan ördögös ez a meditatív boldog állapotnak az elérése, mint amilyennek olykor képzeljük. Csupán Bolonddá kell válni. Sokkal olcsóbb és hasznosabb ez, mint bármi nagyokos komolykodás.

Miután tehát többször is sikerült Önnek ezt a boldogsági és békésen lecsendesedett, nyugalmi állapotot éberén elérnie, egyre többször jut majd eszébe a napi rutin végzése közben is ez a „bolond boldogság”. Egyre gyakrabban lesz képes napközben is ezt a boldog állapotot „beidézni”. De tényleg: akár a munkahelyén ülve és néhány pillanatig, esetleg percig a szemét lehunyva, vagy az autóbuszon, villamoson, metrón ülve és munkába menet, vagy munkából hazautazva, vagy éppen ezekre a közlekedési eszközökre várva. Sőt, még a saját autójában a piros lámpánál várva is, sőt, még a liftben is, ez a meditáció közben átélt nyugalmi és derűs boldogsági állapot, amelynek az egyszerű emléke is képes feltölteni az embert pozitív energiával, létbizalommal, még ha csak néhány pillanatra vagy percre is, de BEUGRIK.

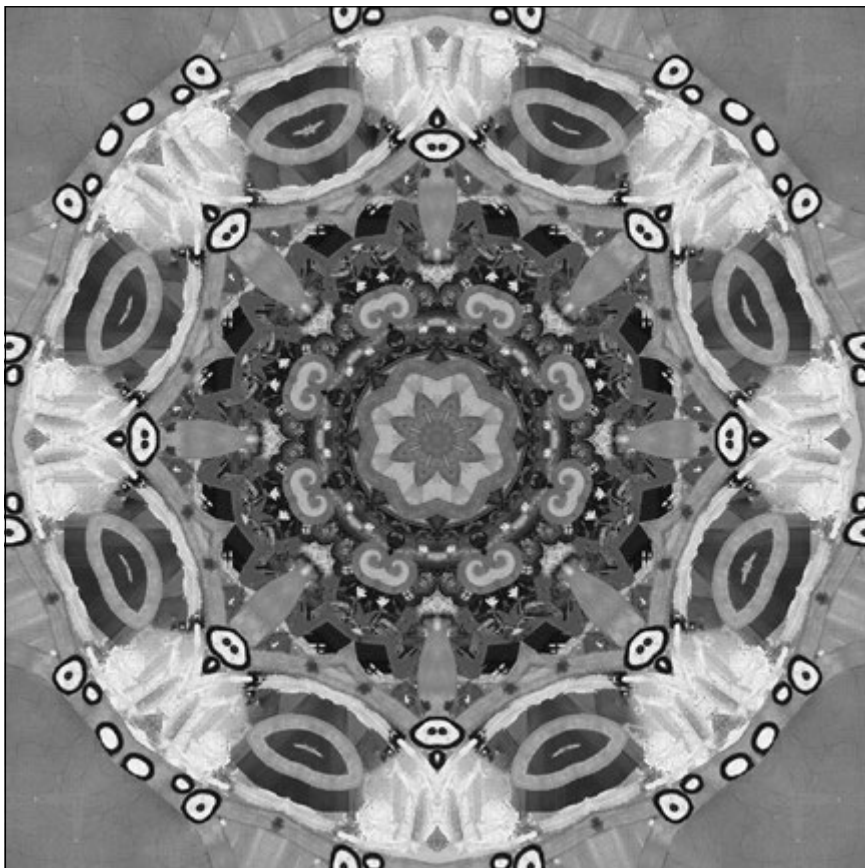
Amennyiben viszont továbbmegy a meditációgyakorlásban, azt fogja észlelni, hogy azokat a napi cselekvéseit, munkáját és kommunikációját, közlekedő állapotait is egyre gyakrabban keríti majd hatalmába ez a belső nyugalommal és biztonságérzettel járó, indokolatlan és feltételek nélküli boldogságérzet. Ettől az ún. királyi alkímiai gyakorlattól önmagában még nem lehet véglegesen és igazából boldog és egészséges, hiszen ahhoz a csillagképletének mély és felelősségteljes feltárása következtében létrejövő karmafeloldása, tehát a megváltódás útján való személyes elindulása is szükséges. Időszakos boldogság-elérési, spirituális (meditációs) módszerek már kezünkönél vannak, sőt olyanok is mint például a külső indok (humoros helyzet vagy viccelődés) nélküli hahotázás. (A drogokkal és más, utólagosan rettenetesen káros visszahatásokkal járó mesterséges boldogságkeltési módszerek, tehát a kábulatot okozó, ún. tudatmódosító szerek fogyasztása által elérhető boldogság, ebben a metafizikai megközelítésben és az én és a szeretteim esetében, nem is jöhetnek szóba!)

Az éberségből nyerhető gyógyító és boldogságadó életenergiákhoz juttató különböző módszereket már évezredekkel korábban is ismerték az ún. beava-

tottak, és tanították is azokat, hol titkos beavatási módszerek, hol tömegesen átélhető vallásos élmények előidézése formájában. El egészen a napjainkig, amikor egyes nyitottabb szellemű orvosok úgy (is...) gyógyítanak, hogy kabarét és humoros műsorokat nézetnek vagy hallgattatnak a pácienseikkel.

De még mindig nem ez „a kunszt”! Vagyis nem az időnkénti boldogsági (az abszolútumból finom energiákat merítő) élmények felidézési és elérési lehetősége a nehéz cél, hanem az ugyancsak külső feltételektől mentes, belső-természeti boldogsági állapotnak a minél folytonosabb fenntartása, lehetőleg minden (nehéz) életkörülmény közötti megtartása és fenntartása. Akkor is, amikor az ön- és családfenntartásért keményen dolgozni és nemegyszer küzdeni is kell. Illetve, amikor a szociális-gazdasági, közigazgatási-hivatalos és interperszonális dolgainkat intézzük egymással. Hiszen az életünk legfőbb célja és rendeltetése, amelyre a sorsunk be van programozva, nem az olcsó, külső feltételekhez kötött boldogsághoz jutás, hanem az általános emberi életfeladatoknak a beváltása és az egyéni karmának a felismerése árán történő karmafeloldás és -meghaladás, vagyis: a megváltódás.

Kozma Szilárd fordítása

Domokos Johanna

A SZÍV BÖJTJE

– részlet –

Hol vagy?

Gyorsan pörögnek a képek,
szenvedésről tudok szólni.
Ha ezt kiütöm a számokkal,
adatokkal, grammatikákkal,
csak a szenvedés marad.
Őrület őről, malomkövei között
fogva tartott csend.

El tudsz csendesedni?

Nem.

Tudsz imát szólni?

Nem.

Érzed Őt?

Nem. Csak tudom, hogy lennie kell.
Látom az adatokból.

El tudod képzelni, hogy mezítláb lépdelsz
a harmatos fűvön a meggyfák alatt?

Nem.

Érzed, ahogy az ismerős erdei úton suhansz
a kerékpárral, és pedálokon a térdek váltakozva
jönnek fel a szív magasságába?

Nem.

Mi van belül?

Nem tudom. Az úr leírhatatlan.

Vele voltál? Láttad őt?

Nem emlékszem.

Mi történt közben?

Teljes black-out.

Micsoda játszma, amikor csak a kiütés után eszmélünk fel?
Lennie kellene valami előjelnek?
Nem. A víz csendes.

Az idő úgy telik, ahogy a gondolatok.
Az időn kívül
a nagy sötétségből néztem rád.
Ebből nem maradtak meg emlékek.
Szememen senki nem nézett ki,
csupán olykor-olykor Ő. Nagyon bambán.
Előttem nem fedte fel magát.
Ott áll imádkozva érted a szív- és a szemhártya belső oldalán,
sejteti, neked kell kihalásznod a kővizekből magad.

Behunyom szemem.
Nem alszom el. Várakozom.
Lélegzem. Nagyon-nagyon távol
valaki rám gondol.
A gondolata olyan, mint egy gondola.

Eddig az időt te mérted. De csak eddig.
Most szavakat kapok hozzá, erről mesélek.
Képek pörögnek, gyorsan, picit szédülök.
Egyetlenegy kép kezd vissza-visszatérni,
és ez az egy meglátható, emlékezhető.
Végül csak ez az egy marad.
Csónakban fekszem egy nagy-nagy vízzen.
Sehol senki.
Sehol senki.
Felettem a kék ég. Valahol úszó földrészek.

Miért járunk át a jelenen, ki-be a múltból a jövőbe?
Hálónkban gondolat, érzés, képek.
Ahogy elapad a fény bennem, szomorúság tölt el,
kilépek az örömből, ott állok magam mellett, hidegek a tárgyak,
a tárgyak emberek, fák, minden tárgy, nem látom bennük azt,
kik lehetnének.
Annnyira könnyebb, mikor a másik mennyei lehetősége
benned lüktet, maga lesz az önvaló.
Valóvá teszed egy picit neki is, megnyitod a magára szűkült terét, és
fellélegezhet a szorításból, de ehhez bátornak kell lennie, mert az öröm
nagy kihívás. Nagyobb, mint a bánaté.
Ki segíthet?

Egy éjszaka azt álmodom, hogy ott állsz szemben.
A bokától fel a lábszárak csontjáig, a csípő,
a hátgerinc, a koponya egy vonalban áll. Felülről
tartják a bábut. Finoman mozgatni kezdik.
Látni kezdem minden egyes idegszál fényjáratát.
Az örömtől felriadok.

Fekszem a csónakban. Köröttem a nagy vizek. Felettem kék ég.
Beszáll valaki mellém. Nem akárho. Ő az.
Körötte tanítványai.
Fogja a kormányt, csónakom megmozdul, haladni kezd.
Kezén halványkékek az inak.

Ide jössz a jelenbe, ahová besűrűsödik az idő?
Ahogy testem gondtalan léte
megszűnt, ahogy berobbant a baj,
elfeledtem a nyelveket, a tudást, amit tudtam.
Erről mesélnem kell.
Ahogy kizáródtam abból,
ami másoknak és magamnak voltam,
amit felépítettem, amin előrehaladtam,
megszűnt az idő, megszűntek a korlátok,
de a szabadság helyett
aggodalmak zavaros vizén ringatóztam.
Az anyaggal való rövid fényű játszadozást biztos útjelzésként
helyeztem el a magam terében, és ez találkozott a többiekével.
Ez is jó volt, hisz így lehetett érintkezni,
egymás mellett történni, már valamennyire el is hinni azt,
amit nem tudtunk megélni.
Mintha minden jól mehetne,
mintha mindehhez csak az anyagon segíteni kellene.

A szótlán angyalpárod küldd ide.
Segítesz?
Nem tudunk róla, te sem, én sem.

Megint a nyugalom, aminek igyekszem átadni magam.
És átadom. Feladom neki magam.
Csónakom az ő atyjánál, ki azt mondja,
evezzek el szépen fentről, az agytól le
a nyakam, vállam, karom, csípőm vizein át
el egészen a béna láb béna ujjába,
minden egyest külön bejárva.
A kéz esetében is hasonlóképp evezzem.
Válltól haladok a folyón csónakomban a fiúval és a jóhírrrel
felkaron, könyéken, csuklón keresztül mind az öt ujjba.

Mikor bejárom, csónakom a Nap felé veszi útját,
nem vagyok egyedül, érzem,
itt van, tanítványai is, én a kormánynál állok.
Megállt időben halad a csónak.
Kormány a kézben.
Kezemen kéklő inak.

Ha erős, ha zsenge e bizsergés, bizonyossága ugyanaz.
Kívül-belül kővé váltam, magamon belül
falat építettem, mert azt hiszem,
hogy fényem el ne veszítsem, ez kell.
E falon nem tud áthatolni
a fájdalom, az élet.
A többi részemmel óraszerűen szolgálom
a tárgyi világot, meg lehet
bennem bízni, működöm, de e ketyegésben
nem a szívdobbanást hallani,
arcomon nem ragyog át az öröklét mosolya.
Olyan fal nincs, amivel a fényed és szolgálátod leválaszthatod.
Ha szemből kihuny a fény, csak pislog,
csak néz, nem szemlél, nem ragyogja be látottját. Amerre nézel,
amire gondolsz, amit érzel, aszály az, nem buja-bő termés.

Fekszem az ágyon, mellém áll,
fényszálam visszaköti.
Horogra kapott a szívem, mondja.
Mellkasomba ömlik fehér vize.
Újból és újból látom ezt így,
míg egyszer csak ők hárman valahogy egybeérnek,
nem külön-külön nagy örömben,
hanem egyek lesznek velem mind.
Amikor az öröm öröm. Csak öröm van.

Szótlansága telített csend,
szótlansága örömmel töltött öröm.
Szótlansága leszállópálya
és megnyitott tér a láthatatlannak,
melyet ne is akarj anyagivá tenni, képpé,
mert akkor már nem érezni
finom, mámorító bizsergését.
A nem tudott mezején a sejtelem vezet,
és amit ott megérzel,
kinyitja fejtetőd, szíved, talpad,
és felfűz helyedre a gyöngyök közé.
Végtelen sok egymásba
gabalyodott fényszál a rend.

Nem tudom mozgatni fél felem, emlékszem,
nem beszélem a pünkösdi nyelveket,
folytonos háború, folytonos bűnözés és bűnhődés van bennem.
Most is csak a gondolat beszél, az szól ki belőlem.

Mennyire kapaszkodom abba,
hogy reggel csak úgy felkeljek,
csak úgy nyeljek egy korty vizet,
poharam pontosan az asztalra helyezzem,
elsétáljak a fürdőbe, egyik kezemmel
nyitom az ajtót, másikkal csukom,
egyik lábammal belépek könnyedén,
másikkal kifelé ugyanúgy,
kezembe vehetem könyvespolcom bármely
nyelvű könyvét, és olvashatnám,
és elmesélném neked,
kiszaladnék a virágjaimhoz a kertbe,
összeszedném a csupasz csigákat,
hallanám a felcsendülő reggelt,
gyereket vinnék biciklin az óvodába,
vagy utánam karikázna, ha már akkora.
Érezném a szellőt, amint orcámon
végigsimít, ahogy egyre erősebben fúj,
amint gyorsulok.
Kezem a kéziféken.
Olykor meg hátrapillantok a kis tükörben.
Fejemben pörögnének az aznap gondolatai, teendői,
hogy mihez kellene türelmesebbnek,
éberebbnek, finomabbnak lennem.

Fekszem az ágyon,
szívem, mint vaskos könyv,
és jön angyalaival.
Leül mellém és lapozni kezdi.
Végtelen nyugalom áraszt el,
bár nem tudom, mit történik.
Csak nyugalom, öröm, mámor.
És ez elég.

Mivel itt áll mellettem, bennem,
el tudom mesélni magam,
de másként csak egy szobám van.
Ebbe beleszorult a bambulás
ártalmatlansága, együgyűsége,
így itt vagyok, ahol épp ülök,
azt látom, amit épp nézek,
nem gondolok semmire, nem minősítek,

nem kapcsolom össze.
Belém fagyott a jelen, nem is tudom elképzelni,
hogy segítene rajtam, hogy tényleg tehetek érte valamit,
csak végzem a gyakorlatokat,
melyekben oly nehéz hinni, mert a változás
a gyerekekkel együtt nő, és a gyerek mit sem tud róla,
évekbe, ha nem életekbe
telik, és ebbe bele lehet fagyni,
még a tekintet sem mozog,
csak pislákol még a szem.
Amikor a mostba mindhárman eljövünk,
meglendül a lélek, hirtelen meleg orkán támad,
tisztá képeket hoz elém, látni kezdek valami egészen mást.
Látni kezdem a világon túlit,
tekintetem kilyukasztja a valót,
végre fellibben a fátyol.
Meghallom, hogy jobban leszek, ekkor
teljesen gyors az idő,
ekkor teljes értelme van mindennek, ekkor
el tudom fogadni, hogy vagytok ti, angyalok,
látalak, kérdeztek, feleltek.

Jobb, ha nem az vagy, aki voltál,
mert akkor még lehetsz.
Előbb teljesen el kell feledned magad.

Elaludtam, és azt álmodtam,
hogy nagy nyugalom szállt le a világra,
visszatalált a mozdulat magába,
a gondolat magába, a szó magába,
magába a csöndbe.
És te azt mondtad,
még nekem is sok, ahogy szeretek.

Hol vagy?
Látod?
Nem. Csak jelen vagyok.
Nézd a kezem, mily lazán nyugszik.

Nappal van. Megnyílt Egek.
Angyalok szállnak a két világ permére.
Jelzik, érkezik.
Amint megjelenik, kezét ránk teszi.
Továbblép hozzám. Tenyerében, tenyerünkben a földgömb.
Áldást oszt, tisztulást.
Nagy karívekkel kimerjük a szemetet az óceánokból.
Semmivé lesz.
Mily könnyedén.

G. Komoróczy Emőke

Ablaknyitás különböző égtájakra

NAPÚT – 222+3. sz. SZÍVEM, TE SZÍVEM II számáról

*„Te pedig, amikor imádkozol, menj be a belső szobádba,
És ajtódat bezárva imádkozzál Atyádhoz titokban.
Atyád, aki látja amit titokban teszel, megfizet neked”*

(Mt 6,6)

Az emberi élet a természeti törvények által körülhatárolt, eleve génjeinkbe kódolt (meghatározott időtartamú) folyamat – az ember mégis, mióta csak él a földön, mindig kutatta a maga eredetét, égi származását, s esetleges (halálon túli) „örök életét”. Ósi sejtések sugallatára ösztönösen érezte, hogy – bár e világon a földi törvényeknek alávetetten él – lelke szabadsága korlátlan, s ő képes túlemelkedni a földi dimenziók korlátain: gondolatban-képzületben fellebegni egy magasabb, tisztább Valóságba. Szíve mélyén biztos iránytű mutatta az utat e magasabb rendű Élet felé, amelyet racionálisan ugyan képtelen volt megközelíteni, megmagyarázni, de annál bizonyosabban érzékelte intuitíve ennek létét, jelenvalóságát. Lehetetlen, hogy az anyagi világ, a kézzelfogható, tapintható dolgok világa fölött ne legyen egy transzcendens valóság, amely felé vágyakozva-sóvárogva kapcsolatba kerülhetünk az isteni erővel, a szellemi fénysugárással, amely bevilágítja földi életünk homályos zugait, sötét labirintusát. A NAPÚT 2020. augusztusi és 222+3-as száma mintegy bevezet minket ezen léttitkok faggatása, az emberi élet és a transzcendens valóság közötti kapcsolatok különös rejtelseibe. „Titkos Tanok” – szokták elhárítani a laikusok kíváncsiságát a léttitkok kutatásától az ún. „beavatottak” (talán nem véletlenül, mert meg is zavarhatják azok a „józan gondolkodást”). Mégis, válságos korokban, amikor a ráció nem tud megfelelő válaszokat adni gyötrő kérdéseinkre (mint ahogy jelenkorunkban sem), egyre fontosabbá válik, hogy megismerjük a „szent Hagyományt”, s tudatosodjon bennünk: van **fölöttünk** (de valójában **bennünk** magunkban) egy szerető ISTEN, a SZERETET-Isten, aki gondosan figyeli megromlott emberi állapotunkat és kiutat kínál lelki „gubancainkból”, tévelygéseink következményeiből. Ha lelkünkben kapcsolatot tudunk Vele teremteni, rátalálunk segítő kezére, s elfogadva-követve Szeretet-parancsát, „vezetésével” végül sikerül megbékélnünk embertársainkkal (akár ellenségeinkkel!) is – megtaláljuk lelkünk nyugalmát. Hiszen mindannyian „Isten gyermekei” vagyunk: testvérek, sokszínűségünk, faji-nemzeti adottságaink, életformánk, szokásrendünk különbözősége ellenére. Meg kell tehát találnunk az egymás felé vezető utat, ha nem akarunk mindnyájan, együtt, testvérgyilkosként elpusztulni. Az ember(iség) ősidők óta érzi-tudja, hogy a „magasabb világokhoz” tartozik, azok

törvényei érvényesek rá – s ha megszegi, meggyalázza azokat, végkatasztrófa várja: a teljes megsemmisülés.

Az archaikus ember tisztelte a természetfölötti világ lakóit (isteneket, bálványokat imádott, áldozatokat mutatott be nekik stb.), mert sejtette-tudta, hogy sorsa e fölöttes erőkől függ. A (minden nép mitológiájában szereplő) vízözön utáni emberiségben is felködlött égi származása (a mezopotámiai Gilgames-eposz és a Biblia, Noé fiainak története – bár mítoszi formában – hitelesnek mondható képet őriz a történelmi időkről). A Kr. e. 1. évezred körüli időszakban (Kr. e. 1200-1000 körül) a sémita népek körében jelent meg az EGY-ISTEN-hívó Ábrahám-vallás, Istennek a „választott néppel”, a sémitákkal kötött (ó)szövetsége jegyében. A (távol-)keleti népek is megőrizték (áttételesebb, személytelenebb) kapcsolatukat a Magasabb Világokkal – szent könyvek és vallási kultuszaik (a VÉDÁK, a TAO – a brahmanizmus – buddhizmus – dzsainizmus s származékaik) és a kis-ázsiai pogány misztériumvallások őrzik ennek emlékeit. Számukra az Élet Mesterei közvetítették a magasabb Törvényeket, amelyek gyakorlati életvitelüket szabályozták.

Az őskori hermetikus Hagyományból és a keleti kultuszokból egyaránt merítő, azoktól mégis minőségileg különböző, a Krisztus utáni évszázadokban kialakuló keresztény misztika viszont kilépett a természeti valóság köréből, s az anyagi világ határait áttörve a metafizikai léttitkokba próbált bepillantani. Személyes kapcsolatba lépett **Istennel** (aki maga is **személy!**); s aki a Teremtetlen Fény ragyogásával átöleli Szeretteit, magához vonzván teremtményeit: a Tékozló Fiú útjára tért emberiséget (**unio mystica**). Voltaképpen a mesékben és mítoszokban megjelenő Sötétség- és Fény-szimbolika, a lét dualizmusa s a FÉNY győzelme a sötétség erői, a halál fölött a zsidó-keresztény kultúrában nyer valódi realitást: aki megtartja az isteni Parancsokat (az Ószövetség Tízparancsolatát és a Krisztus-i Szeretet-parancsot), annak lelke földi vándorútja végén a Fényházába jut; aki viszont ellenszegül Isten Törvényeinek – az megsemmisül (de ha élete utolsó pillanatában, bűneit megbánva, Isten irgalmáért esd – akkor [esetleg] megmenekül).

A keleti ember viszont új esélyt kap [a lélekvándorlás tana révén] – az újjászületések láncolatában – karmikus terhei „ledolgozására”, s ha több e világ „körforgás” után [szamszára] megtisztul, beolvad a Nirvánába – a létnyugalom magába szippantja őt. A keleti misztikában tehát **nincs személyes üdvözülés** – a kereszténység viszont a Megtisztultaknak személyes üdvözülést ígér. Vagyis mindkét kultúrában van kapcsolat a természeti és a természetfölötti szféra között; de a keleti népek nem gondolkodnak „túlvilági életben”; a keresztény kultúrkör viszont hisz a halálon túli életben és a feltámadásban.

A NAPÚT misztikakiadványait (2020. augusztus: első rész, 222+3: második rész, a jelen szám a harmadik rész) egy igen érdekes írás vezette be: egy 1662-ből fennmaradt lelki napló egyik részletét (Jeanne Guyon **Orsolya-rendi apáca „égi utazása”**) értelmezi egy XX. század végi jelentős svájci drámaíró, Valère Novarina (*Vakon írni*). E kis naplórészletből nyilvánvalóan kitűnik, hogy **a nők** – empatikus, érzelmi beállítottságuknál fogva – nagyon is hajlamosak a két létszféra közötti „ide-oda járás” spirituális lehetőségeinek felkutatására, miközben olyan szellemi tapasztalatokra tesznek szert, amelyek a racionális („férfias”) megközelítésmód előtt többnyire zárva maradnak. Hiszen a nők mély

lelki önátadással, már-már „szerelmes lángolással” élik át a **fizikai-metafizikai** létszféra szerves összetartozását, **személyes** Isten-kapcsolatot keresve; s ha rátalálnak, bepillantást nyernek Isten rejtett titkába: a Szentháromság benső (pneumatikus) Egységébe, amelyből folyamatosan árad az éltető, Teremtő Energia.

A misztikumra hajló lelkületű apáca, kezében a Bibliával, képzeletbeli lelki zarándokútra indul kolostora zárt világából, s végighaladva a „belső ösvények” labirintusán, váratlanul egy „hasadékra”: egy átkelőhelyre bukkan. Mintha valami ismeretlen fuvallat ragadná magával s röptetné a lélek tájain, mígnem megérkezik lelke legbenső magjához, ahol is kinyílik előtte a Titkok Kapuja. Lám csak! – rátalált hát **saját** útjára: felfedezte Égi Otthonát, bepillantást nyert a földön túli dimenziókba. Lélekutazása végén az apáca boldogan felsóhajt: „Legbelül bennünk egy szélesre tárt ÚT van”, amelyen át, „benső szellemünk által”, Isten országába vezetettünk. Tehát lélekben még életünkben kimene-külhetünk a Való Világból, amely megpróbáltatásokkal, szenvedésekkel, el-lenségeskedéssel van tele, s amelyben „gyanús” az, aki Isten Országát keresi, oda vágyik – ahelyett, hogy beérné a világ anyagi – fizikai örömeivel. Madame Guyon így nyerte el benső szabadságát s a lélek békéjét: „Nem tudnék már semmi többet írni benső állapotomra nézvést, nem is teszem, mert egyáltalán nincsenek szavaim rá, hogy kifejezzek olyasmit, ami tökéletesen megszabadult mindattól, ami az emberi érzélem, kifejezés vagy értelem alá esik”.

„Nem kell meglepődni azon, hogy a benső világ üldözve van e században” – hangsúlyozza az apáca (s ez az ő századára éppúgy érvényes, mint a XX–XXI.-re). Egy férfi arra figyelmezteti: „Meg ne tudják, hogy a benső ösvényen jár, mert ezzel üldöztetések vonna magára”. Hiszen aki Istenben keresi örö-mét-boldogságát, az nem „alattvalói tudattal” él: nem lesz kiszolgálója a (tár-sadalmi) elvárásoknak, sem „kegyence” a Hatalmasoknak; s így nem is veti alá magát feltétel nélkül a külső parancsoknak. „Feljebbvalóinak” természetesen engedelmességgel tartozik (az egyházi és világi törvények szerint), de benső szabadságát, a lélek függetlenségét megőrzi minden körülmények között.

A NAPÚT *Szívem, te szívem* II. része (2023), ha lehet, még nagyobb re-veláció volt számomra, mint az I. rész (2020). Ugyanis e számban már-már rendszerezett, teljes képet kapunk a misztika különböző területeiről: az egy-mást erősítő, sokoldalú tanulmányok, beszélgetések, elemzések szinte belső hálóként fogják össze a változatos tematikát.

A sokrétű és sok műfajú **női misztika** a harmadik évezred nyitányán ta-vszi virágos kertként jelenik meg. A racionalista évszázadok során az egész európai civilizáció mintha megfeledkezett volna éltető gyökereiről, próbálta le-nyesegetni hajtásait, megfosztani a szívet átjáró szépségtől, jó illattól az itt-ott mégiscsak felbukkanó virágokat. A patriarchális szemléletmód sem az egyház-ban, sem a művészetben, sem a társadalmi szokásrenden belül nem tartotta kívánatosnak, hogy egyeduralmát megtörje a női látásmód, amely érzékeny, szeretetelű, és az emberi boldogság forrásait, lehetőségeit kutatja. A **keleti** (távol-keleti) misztika jobban megőrizte az egyetemes létösszefüggéseket, s az újabb időkben termékenyen-teremtően hatott (hat ma is) az európai (értsd: nyugati) gondolkodásmódra. A mostani Napút-szám írásaiból egyértelműen ki-derül, hogy a jin és a jang erő – kart karba öltve – csakis együttesen közelítheti

meg a valamikori (szoktuk mondani: ősi) Teljességet, amit az Isten ránk hagyott s továbbadni rendelt. Vagyis: a két nemi léterőnek tökéletes egyensúlyba kell kerülnie egymással, mégpedig mind a magánéletben, mind a társadalmi életben, ha az emberiség életben akar maradni. Amennyiben a maszkulin jelleg, az agresszív hatalmi indulat, a pusztítani sem rest férfierő kizárólagosan uralja a gondolati, a gazdasági, a politikai és a társadalmi szférát, az emberiség előbb-utóbb egyszerűen felrobbantja önmagát. Nem atomtöltetekkel, mert a nukleáris homokozóban mindegyik fél tudja (ennyi esze minden óvodásnak van!), hogy a nukleáris bomba vagy rakéta valamennyiönket elpusztítaná, legfeljebb sorrendi kérdések vetődhetnének fel. Sokkal nagyobb veszély fenyegeti az emberi nemet, különösképpen a legutóbbi időkig az emberiség fáklyavívóinek tekintett társadalmakat: az észak-amerikai Egyesült Államokat (United States of America), valamint az angol, francia és német dominanciájú Nyugat-Európát. Mégpedig az a veszély, hogy a tébolyult ráció programjába iktatta magának az emberi Egésznek a széthasítását, mint ahogy az atombomba előállítására idején elemeire hasogatták az urániumot és a plutóniumot.

A misztika az ősi lelki forrásokat fakasztja fel az emberben. Önmagunk, az ételalakító kreativitásunk szabad áramlását biztosítva lehetővé teszi, hogy a lágyabb feminin megnyilvánulások nagyobb szerephez jussanak a társadalmi életben (is), s egy oldottabb, szeretetre épülő, toleráns, karitatív hajlandósággal is díszített magatartásmód domináljon az emberek körében, akik Isten gyermekei, tehát **testvérek**.

Nagyszerű tanulmányok sora és gyönyörűséges, ősi érzéseket felfakasztó énekek, költemények adnak eleven körképet a buddhista, a Krisna-tudatú szerzetesnők, a gópi-bhávák életfelfogásáról, a Legfelsőbb Úr iránti áhítatukról s odaadásukról, az Istennel való egyesülés öröméről s a női spiritualitás mélységeiről az I. részben („**a benső, forogva, forogva...**”). Sukadev Bretz *Az áhítat útja* (Domokos Johanna fordítása), Beata Grant *Kínai buddhista szerzetesnők költészete* (Takács Brigitta fordítása), Dennis Maloney *Guan Yin ezer arca* (Gyukics Gábor fordítása) és Parvathy Baul *Gópi-bháva* (Dzsaja fordítása) című írása egy különös világba vezet bennünket. Ludvig Károly kitűnő tanulmánya, *Az élet teljességének jegyében* a XI. századi Bingeni Hildegárdról, a korai keresztény szerzetesnőről, aki benső autonómiájával ki tudta vívni, hogy a férfi szerzetesek egy elkerített, különálló kolostorrészben eltűnjék jelenlétét a rendházukban; de eleinte a szentmisén is elkülönített helyen kellett maradnia. Ő azonban nem adta fel: saját gyűjtésű, majd kis kertrészében természetett gyógynövényeivel gyógyította a környék elesett embereinek százait. Első szerzetesnőként lépett a misztikus létmegismerés, a benső kreatív erők kibontásának útjára. Érdemes megjegyezni, sőt hangsúlyozni, hogy szellemi-lelki erejét csak egy évezred múltán ismerte el a katolikus egyház: XVI. Benedek pápa avatta az orvoslás szentjévé. Számára a legfontosabb az volt, hogy az Istennel egyesülés útján bontsa ki a benne rejlő adottságokat. Gyakorlatilag az irgalmas cselekvésben találta meg léte értelmét. Ugyane korban a legtöbb keresztény női misztikus „Jézus menyasszonyának” tekintette magát, s a vele együtt átélt közös szenvedést tartotta átadottsága legfontosabb ismérének.

A II. részben („Virágot lépő virágszál”) egy másfajta misztikus utat mutat meg Halmai Tamás (*Búvótenger*). Az angliai Norwichi Julianna (1342–1413) Az

isteni szeretet kinyilatkozásai című könyvecskéje (Bp., 2013) arról tanúskodik, hogy „az átímadkozott esztendő” után, a bűn nélkül és szeretetben élők számára eleve nyitott a megváltás útja. Az ember nem szenvedésre, hanem szeretetre rendeltetett; s „a tiszta Jóság irgalmazó mindenhatósága”, a harag és ítélet nélküli Isten elfogadja és kegyelmével elárasztja az Őt és embertársait szerető híveket. „Amint az Igazság megköveteli, hogy minden bűn megkapja megfelelő büntetését, a Szeretet ugyanennek a léleknek minden bűnéért áldást ad” – írja a hittel s reménnyel teli apáca, aki úgy tudja: „lényegi természetünk szerint [...] tökéletesek vagyunk, csak fizikai természetünkben bukunk el”. De ha megbánjuk ezt – Isten kegyelemmel áraszt el bennünket.

A keresztény női misztika változatairól, különböző mélységeiről szól G. Komoróczy Emőke két tanulmánya is: *Avilai Szent Teréz, a női misztika megújítója* (XVI. sz.); valamint *A Szentlélek és Mária küzdelme a világ megmentéséért* (XIX–XX. század). (E körbe tartoznak a Mária-jelenések, a Szent Szűz figyelemztetései: „Térjete meg! – ha élni akartok!”, valamint a látnokok jelzései, a természeti katasztrófák, az ateizmus terjedése stb.). Aki a TÍZparancsolat szellemében él s Jézus Szeretet-parancsát is komolyan veszi (akár a zokszó nélküli „kereszthordozás”, akár az áldozatos önátadás és irgalmasság útján járva), azt az Úr elvezeti a Fény-hazába. Viszont a „carpe diem” élvezethajszája, avagy a köznapi terhekbe túlságosan alámerülő életformák s a közöny a magasabb értékvilág iránt messzire eltávolítja az emberi világot az Istenre figyelő életmódtól s égi hazájától.

A misztika tehát nem csupán a kiváltságosak „jussa”, hanem mindazoké, akik felismerik e világi hivatásukat, és igyekeznek Isten törvénye szerint élni – így rátalálnak az IGAZSÁGRA, az ÚTRA és az ÉLETRE, amelyet Jézus kínál nekik.

E tekintetben nagyon fontosak Sepsi Enikő újabb interjúi – Kardos Gyöngyivel a 2020-as számban már bemutatott, *az angyal válaszol* című könyvről, valamint a könyvet Budapesten a Nemzeti Színházban felolvasóperformansz keretében bemutató színésznőkkel („**Soha nem vagyunk egyedül az úton**”). Hiszen így kézzelfogható élménnyé válik mások számára (is) az ember belső átalakulása (metanoia): a nehézkes fizikai-anyagi valóságból való kilépése és fokozatosan FÉNY-lénnyé formálódása. Erre valójában minden ember képes, aki lélekben elszánja magát a metamorfózisra. „Az egyetlen, aki meg tudja változtatni a szívünket: a Szentlélek” – hangoztatja Szent Pál nyomán Ferenc pápa is.

Hiszen az emberben lakó TŰZ-energia romboló-pusztító erővé válik, ha nem fordítja azt át ÉPÍTÉSBE. Vagyis ha nem ismeri fel **hivatását**, amelyre rendeltetett; és nem teremt, hanem szétzilálja/felfogatja maga körül az Életet. „NINCS ROSSZ, csak a fel nem ismert feladat. Ha nem teszed meg: elpusztít”. De „ha a FÉNY felé emeled életed”, ha mindent **felemelsz**, „kezdedben tartod az ÖRÖK ÖRÖMÖT” – ami „az ÚJ TEREMTÉS kezdete”.

A III. részről most már csak röviden („**vizeknek fölébe, tengerek mélyébe**”). Hiszen az alaposabb elemzés külön tanulmányt igényelne. E rész rendkívül gazdag irodalmi/művészeti anyagából nyilvánvalóan kiderül, hogy a **művészet** – a **vallás** és az **életáram** sodrása a Kezdetől a Végig (az Alfától az Ómegáig: az emberiség Istenhez való visszatéréig) szervesen összefüggő, egymáshoz tartozó, egymást erősítő energiafolyam, amely lelki táplálékkal

látja el az anyagiség vermébe zuhant emberiséget. Amely persze már-már beérné a testiség és a tompa ösztönök érzéki örömeivel, ha nem lenne „belekódolva” a kezdetektől a FÉNY és a VILÁGOSSÁG utáni vágy. De a szívébe oltott magasabb rendű élet utáni sóvárgás a család – a közösség – a művészet után a hit-remény-szeretet hármasságát által kiemeli a Mélységből a Szomjazót. A férfi-női Egység álma, a Teljesség igézete a humanoid erőforrásokból származó ÉLŐ VÍZZel itatja azt, aki nyitott az isteni szférák felé (míg a tisztán racionális elme elhárítja magától a „metafizikai élményeket”).

Donna Stein művészettörténész beszélgetése Gilah Yelin Hirsch vizionárius festőnővel, antropológussal világosan elénk tárja **a tudat, a kép, a nyelv metaforáiban megnyilatkozó női erővonalakat** (feminin jellegzetességeket). Ódor Klára pedig Vályi Sándor multimediális művésszel készített interjújában („*Jaj, Szerelmem, hol van a Te sírod?*”) arra világít rá, hogy megrendítő, elementáris hatású, igazán mély emberi tapasztalás nélkül nincs, nem lehet valódi művészet – csupán felszínes kreáció. Aki nem volt még hegytetőn vilámok szaggatta viharban, nem látott morajló tengerparton napfelkeltét egy izzó éjszaka után, nem tévedt soha sötét erdőbe, nem hallgatott Bachot egy isten háta mögötti falucska kis templomában (stb.) – annak fogalma sem lehet az Élet mélységéről/magasságáról, de még önmaga ember voltáról sem! A valódi művészet Isten-kapcsolatunk mélységéből, eleven létélményeinkből fakad. Ladik Katalin elementáris, sodró, ösztönszinten megélt – ugyanakkor mégis bizonyos fokig intellektuálisan átértelmezett – művészete, korai performanszai primer, intenzív szabadságvágyából, szárnyalni akarásából születtek (Szalai Mirtill: *Lilith misztikus ereje*). Kemenczky Juditnak, az ÉLET-Teljesség szerelmesének költészete (amelyben az e világi érzékiség és a metafizikai érzékenység tökéletes szintézisbe került egymással) éppen a Teljesség megélésének **lehetetlenségéből** fakadt (Fenyvesi Félix Lajos: *Lányok – asszonyok – Isten*). Pilinszky és Simone Weil a Kereszt árnyékában, a keresztrefeszítettség gyötrelmében és boldogságában látták az Élet értelmét – más-más módon, természetesen (Turai Laura: *A kereszt szimbolikája Pilinszky János és Simone Weil gondolatvilágának kettős motívum-rendszerében*). A szenvedés, a krisztusi Passiójárás, kinek-kinek saját Golgota-útja vezet mindenkit igazán közel Jézus áldozatának mélyebb megértéséhez, a mélypontról a felmagasztaláshoz, a teljes szabadsághoz (voltaképpen ez az élmény a mélypont ünnepéye). És így tovább, és tovább...

Sorolhatnánk a csodálatos létélményeket feltáró verseket, amelyek élet-halál titkaiba engednek bepillantást: Halmai Tamás: *Eurüdiké dalai*, Dobai Lili, Hegedűs Gyöngyi, Babics Imre, Bánki Éva versei, Benkő Ildikó: *Élettánc*; s a kötetet lezáró gyönyörű, többnyelvű hosszúvers (Domokos Johanna: *A zarándok dala*), amely az egyszerű zarándoklét boldogságáról beszél. Mindannyian zarándokok vagyunk a LÉTben, a végtelen messzeségből tartunk a végső cél: az ÖRÖKÉLET felé. Míg már „csak az egyszerű öröm és csend nem hagyja el szívem” – így leszünk végül szabadok, mint a madár...

Az izgalmasan szerkesztett, élvezetes és rendkívül tanulságos anyagból összeállított – könyvnyi terjedelmű – kötet szinte teljes körű áttekintést kínál a keleti és a keresztény misztika közötti összefüggésről, az egymással való párbeszéd lehetőségéről; s az emberiségnek azon jelenkori **válságpont**járól is,

amely a **vagy-vagyh**oz vezetett: **vagy HALÁL; vagy ÉLET**, amely a szoros(abb) Isten-kapcsolatból fakad.

A NAPÚT *Szívem, te szívem* számainak szerkesztője, Domokos Johanna olyan páratlanul gazdag és értékes anyagot válogatott össze, amely szinte teljes körű képet ad a női misztika jellegzetességeiről. Bepillantást kínál az ősi távol-keleti és az újabb kori keresztény spiritualitás titkaiba, s érzékelteti a természeti és a természetfölötti valóság egymással való szoros összefüggéseit. A szerkesztő mély költői érzékenységére és finomságára vall a „szövegmandala” szerkezeti összeállítás, a témában való széles körű tájékozottságát az is jelzi, hogy az egymástól térben és időben távol eső jelenségeket szigorú szerkesztetbe fogva, egyfajta történeti áttekintést nyújt a misztikus látásmód fokozatos elmélyüléséről: az ókori misztériumvallásoktól az unio mystica kialakulásáig. A női psziché spirituális fogékonysága, a szívéből áradó bölcsességgel átítatott szeretete, empátiája révén közel tud Istenhez kerülni. Szilárd hite vezeti útján az örök élet felé. Szívében életre kel az a titkos tudás, amely Máriát átjárta az anyagi üdvözet hallatán, s ráébredt rendeltetésére.

Életrajzi adatok

Ázbej Kristóf, képző- és projekttervező művész, Budapest

Baka Györgyi, költő, Érd

Balogi Virág, műfordító, Szentendre

Bangha Imre, indológus, Oxford/Győr

Bérczi Zsófia, vizuális színházi rendező, Budapest

Berti, Sara, festő, szobrász, szerkesztő, Velence/Bologna

Bozsik Boglárka, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest

Buji Ferenc, híres egyéb, Nyíregyháza

Cebula Ágnes Karolina, építőmérnök, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest

Csaitanja Maháprabhu (1486–1534), bengáli misztikus

Csáji László Koppány, költő, kulturális antropológus, Budapest

Csong An Szunim, az Eredeti Fény Zen Közösség és Templom alapítója és vezetője

Csuzy Andrea, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest

Dávid Anna Dóra, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest

Daróczi Anikó Judit, irodalomtörténész, egyetemi oktató, Budapest

Dette Gábor, filmrendező, műfordító, Berlin

Domokos András, matematikus, költő, Sacramento

Domokos Johanna, valókutató, költő, Berlin/Budapest/Szováta

Dörögdi József, fordító, Budapest

Dukay Barnabás, zeneszerző, költő, fordító, Budapest

Gamma, Henri, esztéta, Párizs

G. Komoróczy Emőke, irodalomkritikus, misztikakutató, Budapest

Gószái Csandi, baul misztikus, költő

Halmai Tamás, költő, esszéíró, Pécs

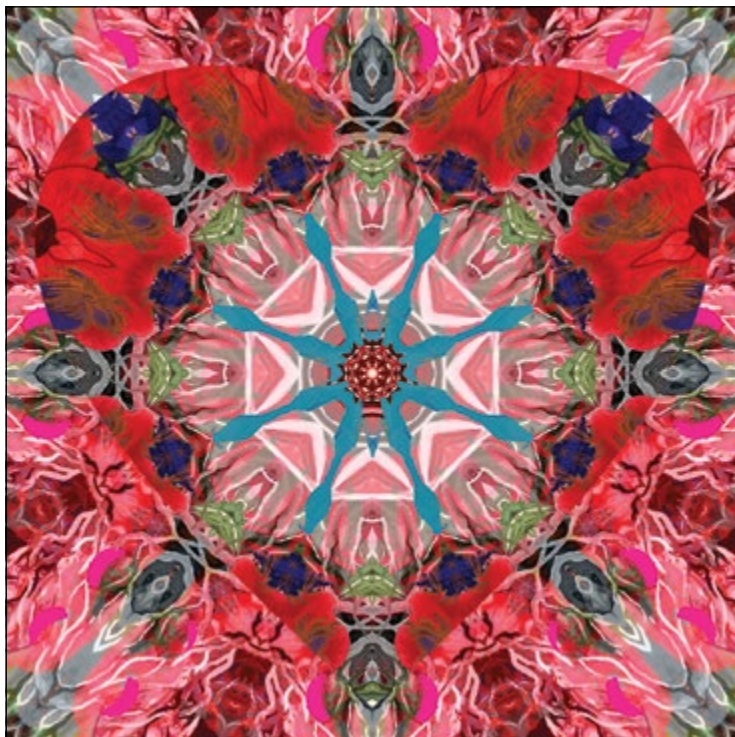
Hegedús Gyöngyi, költő, orvos, Budapest

Hegyi Botos Attila, Zugliger

Jäger, Willigis (1925–2020), bencés rendi szerzetes és zen mester, korunkat inspiráló német misztikus

Jász Attila, fényipari tanuló, Gerecse

- Ka Honua Pa'a**, asztro-pszichológus, Maui
- Kalláné Jakus Melinda**, mesterpedagógus, szakfordító, Szolnok
- Kent, Aaron**, magyar nagyszülővel rendelkező költő, a Brooken Sleep kiadó vezetője, Cardigan
- Kovács Zoltán**, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest
- Kozma Szilárd**, költő, asztrológus, Gyomaendrőd
- Kracht, Marcus**, matematikus, nyelvész, Berlin/Budapest/Szováta
- Kreisch Beatrix**, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Kunszentmiklós
- Kun Imre**, fény- és szobrászművész, gyógyító, Issirac/Párizs
- Lisóczki Evelin Renáta**, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest
- Lovász Irén**, énekes, kulturális antropológus, egyetemi oktató, Solymár
- Ludvig Károly**, pszichiáter, pszichoterapeuta, tanácsadó, író, Aszófő
- Marót Orsolya Éva**, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest
- Molnár György**, színész, Budapest
- Móricz Gréta**, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest
- Pajor Katalin Eszter**, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest
- Páll Iboly**, népdalénekes, bábművész, dalfordító, Gyergyószentmiklós
- Pap Gabriella**, jogász, spirituális gyakornok, Budapest
- Papp Melinda**, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest
- Radványi Boglárka**, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest
- Rideg Zsófia**, Dzsaja, spirituális gyakorló, Pilisszentkereszt
- Róddam Rámacsandra / Róddam, Ramachandra**, spirituális előadó, szádhaka, Sanatan Das Baul Ashram
- Roth, Avi**, fényképész, coffeegráphus, Los Angeles/Budapest
- Saan Rabbya Qud**, ismeretlen, időtlen arab költő
- Schüzler Olívia**, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Szakadát
- Sipl, Diane**, PhD, filmkritikus, programozó, Los Angeles
- Szathmári Botond**, A Tan Kapuja Buddhista Főiskola adjunktusa
- Tasi Fruzsina**, szakfordító egyetemi hallgató (KRE), Budapest
- Tau Atilla**, magánkiadás, Budapest
- TRANSL^{KRE} csoport**, műfordító-szemináriumok hallgatói a Károli Gáspár Református Egyetemenről, melyek munkáját Domokos Johanna vezeti
- Turai Laura**, költő, irodalomtörténész, Kecskemét
- Veres András Omkāra**, a budapesti Sívánanda Jógaközpont alapítója és vezetője
- Zalán Tibor**, költő, író, dramaturg, Budapest

Szívem, te szívem III

„Úrnőm, te őrizője / mindennek, mi nagyszerű! / Kezedben tartod a hét erőt: / a lét minden hatalmát / fűzted ujjaid köré!” *(Enhéduanna, Balogi Virág fordítása)*

„Vallabhácsárja, ugyanúgy, mint Csaitanjának Vrindábanban letelepedett legfontosabb követői, a gaudija gószvámik, még szanszkritul írták műveiket. Mindemellett ezek az iskolák olyan többnyelvű vallási kultúrát fejlesztettek ki, amelynek szanszkrit értekezések adtak filozófiai hitelességet, ám népszerűségét élőnyelvi dalokból álló liturgiájuknak köszönhatték.” *(Bangha Imre)*

„Megérett a világ a gyógyulásra. / Lovak körül fényesség dobrokol, / s hogy ne féljünk, bárányt kiált a farkas.” *(Halmai Tamás)*

„A világ egyik rejtett kincse a pakisztáni Csitrál megye, de nemcsak a táj igéző szépsége miatt. A régiót a tőle keletre lévő Gilgit-Baltisztán térséggel együtt gyakran Parisztán (vagy Perisztán) néven említik, aminek jelentése: a tündérek földje. A hegyeket az itt élők szerint a tündérek, a párik uralják, csupán a szűk völgyek sok évszázados öntözőcsatornákkal termékenyvé tett világa az embereké.” *(Csáji László Koppány)*

„KERESSÉTEK AZ ÚJNAK A NEVÉT, / A NEVÉT – MERT A SZÓ ALKOT! / A száj arra való. / A szem ŐT nézze csak! / A kéz NEKI tegyen! / Adjon végre, és ne vegyen! / És béke legyen!” *(az angyal válaszol)*

„A tibeti túlvilági kalauzról Hamvas azt tartotta, ez a legkidolgozottabb az összes halottaskönyv közül, ami vitathatatlan, sőt azt írja: »az egész földkerekségen ez a legmélyebb Szentkönyv. Bírálóat nem illeti, legfeljebb magyarázat.«” *(Szathmári Botond)*

„A mindeneget átölelő Brahman kitörölhetetlen pecsétjét ütve lényem középpontjába, szívemet hajlékává tette, átítatva tudatosságomat az ő tudatosságával, s így önnön valómon kívül, mely lényege szerint maga a tudat, semmi egyébnek nem maradtam tudatában.” *(Muruganár, Buji Ferenc fordítása)*

A Napút elérhető az interneten: <http://www.naputonline.hu>

Számlaszám: OTP 11713012-21181665

A folyóirat támogatói:

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

